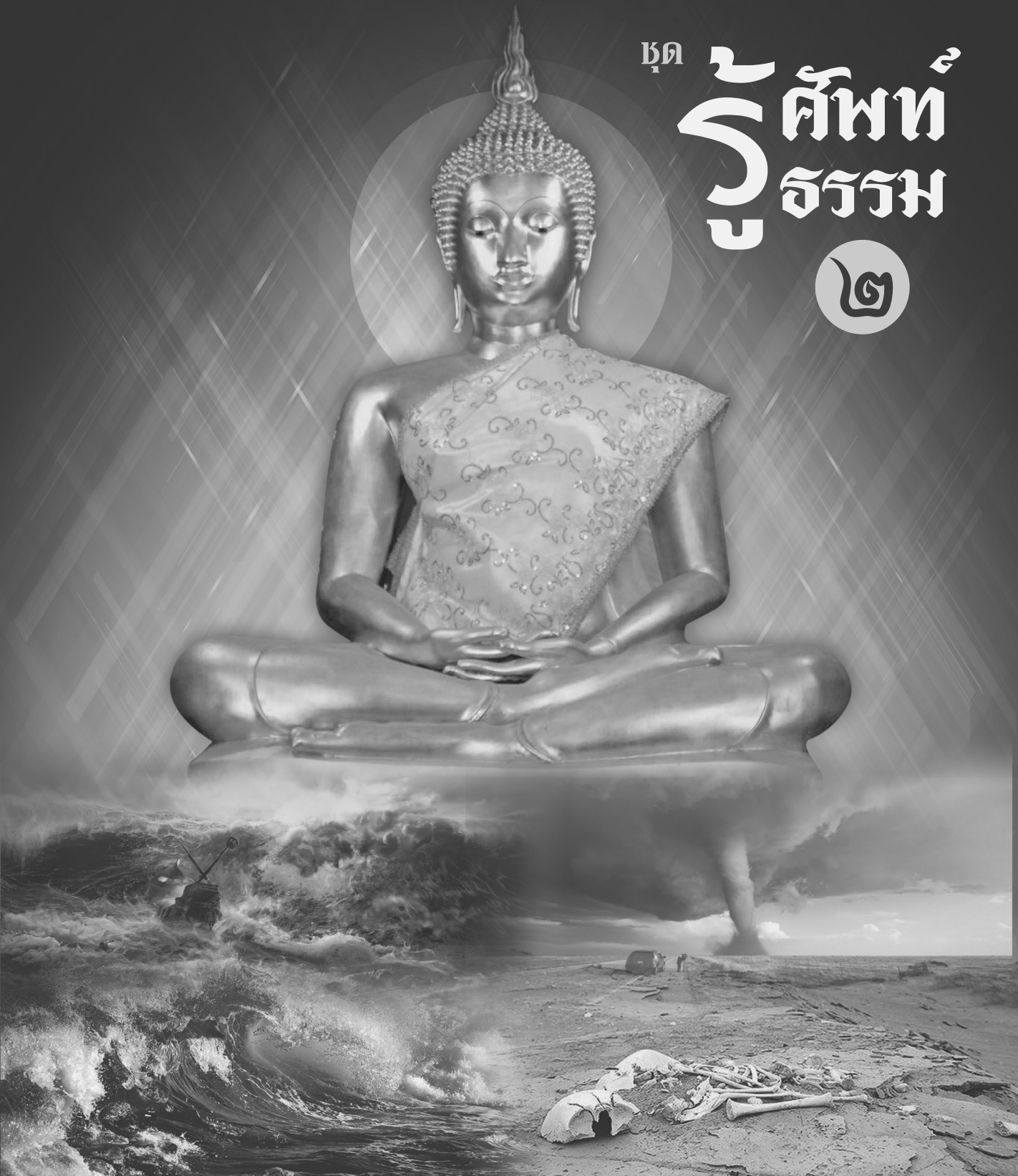

พระรัตนปริตรตามแนวคัมภีร์ลัทธิท้าววิเศษ

ชุด

วิเศษ
ธรรม

๒

พระมหาโกมล กมโล, ป.ธ. ๘, ป. วด, พธ. บ(บาลี), ศศ.ม.(สันสกฤต)

พระรัตนปริตรตามแนวคัมภีร์สหทัยเสส ขุด

รศัพท ธีธรรม ๒

เรียบเรียง : พระมหาโกมล กมโล ป.ธ.๘, ปว.ค., พธ.บ.(บาลี), ศศ.ม. (สันสกฤต)
จัดพิมพ์ : ประกอบการเรียนการสอนรายวิชา
ภาษาบาลี ๑ - ๖ (๑๐๕ ๑๐๑ - ๑๐๕ ๓๐๖)
อภิธาน ๑๐๕ ๒๐๗ ๒(๒-๐-๔)
ฉันทลักษณ์บาลีเบื้องต้น ๑๐๕ ๓๐๘ ๒(๒-๐-๔)
อสังการบาลีเบื้องต้น ๑๐๕ ๔๐๙ ๒(๒-๐-๔)
หลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

คณะกรรมการกลั่นกรองบทความทางวิชาการ บาลีและพระพุทธศาสนา (Peer Review)

พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร.	พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส รศ.ดร.
ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ	รศ.ดร.สำเนียง เลื่อมใส
ผศ.ดร.ชาญณรงค์ บุญหนุน	ผศ.ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ
ผศ.ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์	ผศ.รังษี สุทนต์
รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล	รศ.ดร.สุวิญช์ รัชส์สัตย์

ISBN : ๙๗๘-๖๑๖-๔๕๕-๒๗๐-๘
พิมพ์ : ๙ มกราคม ๒๕๖๑ จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ที่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.ก้านน้มน้ำ บางขุนเทียน จอมทอง
กรุงเทพมหานคร โทร./โทรสาร ๐๒-๘๐๒-๐๓๔๔
E-mail : icando1914@hotmail.com

คำนำ

หนังสือ “รู้ศัพท์ รู้ธรรม ๒” มีเนื้อหาครอบคลุมการจัดการเรียนการสอนในรายวิชา ภาษาบาลี รหัสวิชา ๑๐๕ ๑๐๑ – ๑๐๕ ๓๐๖ อภิธาน รหัสวิชา ๑๐๕ ๒๐๗ ฉันทลักษณ์บาลี เบื้องต้น รหัสวิชา ๑๐๕ ๓๐๘ และอสังการบาลีเบื้องต้น รหัสวิชา ๑๐๕ ๔๐๙ ในหลักสูตรพุทธ ศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อผลิตบัณฑิตให้มีความรอบรู้และ เชี่ยวชาญในพระพุทธศาสนา สามารถวิเคราะห์ วิพากษ์และวิจัยวิชาการด้านพระพุทธศาสนาได้ อย่างแตกฉาน เพื่อผลิตบัณฑิตให้มีคุณธรรมและจริยธรรม เป็นผู้นำสังคมไทยและสังคมโลก ด้าน จิตใจและปัญญา และเพื่อผลิตบัณฑิตให้สามารถนำพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้ในการเผยแผ่ พระพุทธศาสนาและพัฒนาชีวิตในระดับชาติและนานาชาติ

รัตนสูตรหรือรัตนปริตรเป็นหนึ่งในพระพุทธพจน์ของภาษาบาลีอันมีที่มาที่ไปของ ศัพท์ต่าง ๆ และกระบวนการบัญญัติศัพท์กว่าจะสำเร็จเป็นรูปคำและคาถาที่นำมาใช้ในประโยคได้ นั้น มีรายละเอียดที่น่าสนใจและเป็นความรู้ระดับลึกที่เมื่อรู้แล้วจะสามารถแปลได้ดี และตีความ ได้ถูกต้องตามหลักภาษาบาลี กระบวนการเหล่านี้เรียกโดยรวมว่า “การศึกษาวิเคราะห์ตามแนว คัมภีร์สหทวิเสส”

หนังสือเล่มนี้ตั้งชื่อว่า “รู้ศัพท์ รู้ธรรม ๒” โดยศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรต่อ จากมงคลสูตรตามแนวกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสส คือ หลักภาษา พจนานุกรม โคลง คาถา ฉันทและ อสังการ เพื่อเป็นแรงบันดาลใจให้กับท่านผู้สนใจใฝ่รู้ภาษาบาลีมีแนวทางในการผลิตผลงาน วิจัยการเกี่ยวกับภาษาบาลีให้มากยิ่งขึ้น

ขออนุโมทนาขอบพระคุณและขอบคุณบูรพาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ และผู้เกี่ยวข้องซึ่งมีส่วนให้หนังสือเล่มนี้สำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมาทุกท่าน หวังว่าคงได้รับประโยชน์ จากหนังสือเล่มนี้ตามประสงค์

พระมหาโกมล กมล

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบวรศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญ	(๑)
บทที่ ๑ ประวัติความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร	๑
๑.๑ ประวัติและความเป็นมาและความสำคัญของภาษาบาลี	๒
๑.๑.๑ ความหมายและความสำคัญของภาษาบาลี	๒
๑.๑.๒ ภาษาบาลีมีชื่อเรียกหลายอย่าง	๓
๑.๑.๓ รากศัพท์ของคำว่า ปาฬี (บาลี)	๔
๑.๑.๔ ภาษาบาลี (มคธ) เป็นภาษาที่ไม่เสื่อม	๖
๑.๑.๕ ภาษาบาลีเป็นมูลภาษา	๗
๑.๑.๖ ภาษาบาลีเป็นสภานิรุตติ	๗
๑.๑.๗ ภาษาบาลีเป็นปัจจัยแก่นิรุตติปฏิสัมพันธ์ภาษา	๗
๑.๑.๘ ภาษาบาลีเป็นภาษารักษาพระพุทธศาสนา	๘
๑.๒ ประวัติและความเป็นมาของรตนสูตร	๑๐
๑.๒.๑ ชื่อและความหมายของรตนสูตร	๑๐
๑.๒.๒ ประวัติความเป็นมาของรตนสูตร	๑๑
๑.๒.๓ รตนสูตรในพระสูตรตันตปิฎก	๑๔
๑.๓ สรุป	๒๑
บทที่ ๒ วิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรด้านหลักภาษา	๒๕
๒.๑ วิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านหลักภาษา	๒๕
๒.๑.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑	๒๕
๒.๑.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒	๒๙
๒.๑.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓	๓๒
๒.๑.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔	๓๖
๒.๑.๕ รตนสูตร คาถาที่ ๕	๓๙
๒.๑.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖	๔๒
๒.๑.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗	๔๕
๒.๑.๘ รตนสูตร คาถาที่ ๘	๔๘
๒.๑.๙ รตนสูตร คาถาที่ ๙	๕๑
๒.๑.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐	๕๔
๒.๑.๑๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑๑	๕๘
๒.๑.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒	๖๐

๒.๑.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓	๖๓
๒.๑.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔	๖๖
๒.๑.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕	๖๗
๒.๑.๑๖ รตนสูตร คาถาที่ ๑๖	๗๑
๒.๑.๑๗ รตนสูตร คาถาที่ ๑๗	๗๒
๒.๑.๑๘ รตนสูตร คาถาที่ ๑๘	๗๒
๒.๒ สรุปรูป	๗๒
บทที่ ๓ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรด้านพจนานุกรม	๗๕
๓.๑ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวมคัมภีร์สหทวิเสสด้านพจนานุกรม	๗๕
๓.๑.๑ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า พระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า	๗๕
๓.๑.๒ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า เทวดา อมนุษย์	๘๗
๓.๑.๓ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า มนุษย์-บุคคล-สัตว์, บัณฑิต	๙๒
๓.๑.๔ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า บาป, ภาษีต, จิตใจ, พระนิพพาน	๑๑๑
๓.๒ สรุปรูป	๑๑๙
บทที่ ๔ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรด้านฉันทลักษณ์	๑๒๑
๔.๑ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวมคัมภีร์สหทวิเสสด้านฉันทลักษณ์	๑๒๑
๔.๑.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑	๑๒๒
๔.๑.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒	๑๒๓
๔.๑.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓	๑๒๔
๔.๑.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔	๑๒๕
๔.๑.๕ รตนสูตร คาถาที่ ๕	๑๒๖
๔.๑.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖	๑๒๘
๔.๑.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗	๑๒๙
๔.๑.๘ รตนสูตร คาถาที่ ๘	๑๓๐
๔.๑.๙ รตนสูตร คาถาที่ ๙	๑๓๑
๔.๑.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐	๑๓๒
๔.๑.๑๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑๑	๑๓๓
๔.๑.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒	๑๓๓
๔.๑.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓	๑๓๕
๔.๑.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔	๑๓๖
๔.๑.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕	๑๓๗
๔.๑.๑๖ รตนสูตร คาถาที่ ๑๖	๑๓๘
๔.๑.๑๗ รตนสูตร คาถาที่ ๑๗	๑๓๘

๔.๑.๑๘ รตนสูตร คาถาที่ ๑๘	๑๓๙
๔.๒ สรุป	๑๔๐
บทที่ ๕ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรด้านอสังการ	๑๔๑
๕.๑ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านอสังการ	๑๔๑
๕.๑.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑	๑๔๑
๕.๑.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒	๑๔๓
๕.๑.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓	๑๔๖
๕.๑.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔	๑๔๘
๕.๑.๕ รตนสูตร คาถาที่ ๕	๑๕๐
๕.๑.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖	๑๕๒
๕.๑.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗	๑๕๔
๕.๑.๘ รตนสูตร คาถาที่ ๘	๑๕๗
๕.๑.๙ รตนสูตร คาถาที่ ๙	๑๕๙
๕.๑.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐	๑๖๑
๕.๑.๑๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑๑	๑๖๓
๕.๑.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒	๑๖๕
๕.๑.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓	๑๖๗
๕.๑.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔	๑๗๐
๕.๑.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕	๑๗๑
๕.๑.๑๖ รตนสูตร คาถาที่ ๑๖	๑๗๔
๕.๑.๑๗ รตนสูตร คาถาที่ ๑๗	๑๗๖
๕.๑.๑๘ รตนสูตร คาถาที่ ๑๘	๑๗๘
๕.๒ สรุป	๑๘๐
บทที่ ๖ พระรัตนตรัยที่พึงอันเป็นหลักใช้ในการดำรงชีวิต	๑๘๑
๖.๑ พระรัตนตรัยในพระพุทธศาสนา	๑๘๑
๖.๑.๑ พระพุทธรตนะ	๑๘๒
๖.๑.๒ พระธรรมรตนะ	๑๘๗
๖.๑.๓ พระสังฆรตนะ	๒๑๗
๖.๒ อานุภาพของพระรัตนตรัย	๒๓๑
๖.๓ ความสำคัญของพระรัตนตรัย	๒๓๔
บรรณานุกรม	๒๓๙
ประวัติผู้เขียน	๒๔๑

บทที่ ๑

ประวัติความเป็นมาและความสำคัญของรัตนสูตร

บทนำ

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนา เป็นหลักฐานชั้นปฐมภูมิที่บรรจุคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวกสำคัญหลายองค์ หลักคำสอนต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนา ได้พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ที่ประมวลคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นหมวดหมู่ไม่ให้เกิดการจัดกระจายดูกระจัดหรือตะกั่วที่เป็นภาชนะใส่^๑ ประมวลลงไว้ในพระไตรปิฎกแบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก มีพระวินยปิฎก คือ ประมวลพระพุทธรูปจำแนกพระวินัย กล่าวถึงระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิต และสังฆกรรมต่าง ๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ พระสุตตันตปิฎก คือ ประมวลพระพุทธรูปจำแนกพระสูตร พระอภิธรรมปิฎก คือ ประมวลพระพุทธรูปจำแนกพระอภิธรรมหรือธรรมชั้นสูง เป็นที่รวมไว้ซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าเรียกว่า นวังคัสตฤศาสน^๒

อรรถกถาเป็นคัมภีร์ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธรูป เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สัมกับคำที่พระธรรมपालเถระชาวอินเดียได้ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ กล่าวไว้ว่า อรรถกถาที่พระสังคีตอาจารย์ร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คืออรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระชนม์อยู่^๓ อรรถกถานั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภทประกอบด้วย ๑) พุทธสังฆวินยอรรถกถา คืออรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง นิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นกถาบรรคคือแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อ ๆ กันมา ในรูปของการสังคายนาเป็นต้น^๔ และ ๒) อนุพุทธสังฆวินยอรรถกถา หรือสาวกสังฆวินยอรรถกถา คืออรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้ตามจนได้นามว่าอนุพุทธะอธิบายไว้^๕

การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างแจ่มชัด จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถาขึ้นรองลงมาเป็นคำอธิบายทั้งในรูปศัพท์ ประโยคและไวยากรณ์ ตลอดจนเรื่องราวต่าง ๆ ที่มีได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้ในพระไตรปิฎกอย่างถูกต้อง

^๑ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๗.

^๒ คำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยองค์ ๙ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาคา อุทาน อิติวุตตะกชาตกะ อัပ္พุตธัมมะ และเวทัลละ, วิ. มห. (บาลี) ๑/๗/๑๓.

^๓ ปฐมสังคีตีย ยา อฏฐกถา สงคีตาทิ วจเนน สา ภควโต ธรรมานกาลาปิ อฏฐกถา สมิชชติ; อภ.ปญจ. อนุฎีกา. (บาลี) ๑/๑๓.

^๔ ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๘.

^๕ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๘.

และสามารถแปลออกเป็นภาษาไทยอย่างถูกต้องอีกด้วย แต่การศึกษาคัมภีร์อรรถกถาให้เข้าใจอย่างแจ่มชัดนั้นจำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส และสัททวิเสส เฉพาะคัมภีร์ฎีกานั้น พระเถระชั้นหลังผู้เป็นศิษยานุศิษย์ของพระอรรถกถาจารย์ได้ศึกษาต่อ ๆ กันมาได้แต่งขึ้นมาอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถานั้น ๆ เพื่อจะได้จับใจความในคำของพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องด้วย พระเถระดังกล่าวนี้เรียกว่า พระฎีกาจารย์ พระอนุฎีกาจารย์ ส่วนมากเป็นพระเถระชาวศรีลังกา มอญและเมียนมาร์ โดยยุคของพระฎีกาจารย์นี้อยู่ในช่วง พ.ศ. ๑๖๐๐ เป็นต้นมา ดังจะเห็นได้จากคัมภีร์มังคลัตถปิณี^๖ ที่อ้างถึงฎีกาของคัมภีร์ต่าง ๆ มากมาย

๑.๑ ประวัติความเป็นมาและความสำคัญของภาษาบาลี

๑.๑.๑ ความหมายและความสำคัญของภาษาบาลี^๗

ภาษาเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการสอนศาสนาและสำหรับจารึกศาสนธรรมคำสอนของพระศาสดาผู้ก่อตั้งศาสนานั้น ๆ ภาษาสันสกฤตผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ยกย่องว่าเป็นภาษาอันศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกคำสอนของพระเวทนั้นใด แม้ภาษาบาลีก็เป็นเช่นเดียวกัน พุทธสาวกทั้งหลายฝ่ายเถรวาทก็ยกย่องว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกพระธรรมอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่อนุพุทธยุคหลังได้เรียนรู้ ได้ศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ง่ายขึ้น พระมหาเถระทั้งหลายผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา และฎีกา เป็นต้น ต่างใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์เหล่านั้น

ฉะนั้น การที่จะมีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทโดยถูกต้องและสมบูรณ์แบบที่สุดนั้น ขึ้นอยู่กับภูมิความรู้ความแตกฉานภาษาบาลีเป็นสำคัญ เพราะคำสอนของพระพุทธเจ้าและคัมภีร์อธิบายขยายความคำสอนทั้งหลายล้วนอยู่ในรูปของภาษาบาลีทั้งสิ้น

ปัจจุบันนี้ ถึงจะมีพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับแปลจัดพิมพ์เผยแพร่มานานแล้ว มีครบบริบูรณ์ ถึงอย่างนั้นก็ต้องรักษาพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีไว้ด้วย เพื่อใช้ตรวจสอบความหมายที่แน่นอนในภาคภาษาไทยจากฉบับภาษาบาลี เพราะทุกฉบับแปลมาจากพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี แปลแบบถอดความรักษาสำนวนตามรูปประโยคภาษาบาลีบ้าง แปลแบบสรุปเนื้อหาบ้าง แต่ความเห็นของผู้แปลย่อมแตกต่างกัน คำแปลบางคำบางประโยค อาจจะไม่ตรงตามความหมายของภาษาบาลี โดยเฉพาะภาษาไทยได้เปลี่ยนความหมายในแต่ละยุคสมัย พอภาษาไทยเปลี่ยนความหมาย ความหมายของคำแปลที่มีมาแต่เดิมซึ่งถือว่าถูกต้องก็พลอยเปลี่ยนไปด้วย กลายเป็นแปลผิดไป เช่น คำว่า “ภิกษุแก่ล้งฆ่าสัตว์ให้ตาย ต้องอาบัติปาจิตตีย์” เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๕ ถือว่าถูกต้องเพราะคำว่า “แก่ล้ง” หมายถึงมีเจตนา แต่ในปัจจุบัน คำว่า “แก่ล้ง” หมายถึงสร้างทำ คือทำเล่น ๆ คำแปลเดิมก็เลยมีความหมายเปลี่ยนไป ต้องตรวจสอบภาษาบาลีจึงจะได้ความหมายที่แท้จริง ดังในเรื่องนี้ เราจะพบว่า คำว่า แก่ล้ง แปลมาจากคำว่า สญฺจิจฺจ ซึ่งตามรูปศัพท์แปลว่า จง

^๖ พระสิริมังคลาจารย์ (รจนา), มังคลัตถปิณี ภาษาไทย ภาค ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓.

^๗ อ้างใน สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี – ไทย เล่ม ๑ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า [๑๑ – ๒๐]

ใจ หรือเจตนา จะแปลให้ได้ความหมายตามภาษาร่วมสมัย ต้องแปลว่า ภิกษุจงใจฆ่าสัตว์ให้ตาย ต้องอาบัติปาจิตตีย์ การที่จะทราบความหมายที่แน่นอนได้นั้น ต้องอาศัยท่านที่มีความรู้ทางภาษาบาลีสอบทานคำแปลนั้น ๆ กับฉบับภาษาบาลี

๑.๑.๒ ภาษาบาลีมีชื่อเรียกหลายอย่าง

ภาษาบาลี (ภาษามคธ) ที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ยุคต้น ๆ นั้น มีชื่อเรียกหลายอย่าง มีหลักฐานแสดงไว้ต่าง ๆ กัน ดังนี้ :-

ในบทภาษณีย์ปฐมปาราชิก มีแสดงไว้ว่า อริยเกณ มลลขสฺส สนฺติเก ลิกฺขํ ปจฺจกฺขาติ โส จ น ปฏิวิฆานาติ อปจฺจกฺขาตา โหติ ลิกฺขา^๘ ภิกษุบอกลาสิกขา ในสำนักของชนชาวมีลักษณะด้วยอริยภาษา หากชนชาวมีลักษณะไม่เข้าใจ ลิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกลา คำว่า อริยภาษา ในบทภาษณีย์ปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์นั้น ไม่ใช่ภาษาอื่นที่ไหน พระอรรถกถาจารย์กล่าวรับรองว่า อริยกํ นาม อริยโฆหาโร มาคธภาษา^๙ เป็นภาษามคธที่ชาวอริยะทั้งหลายใช้กันอยู่ในแคว้นมคธนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษาบาลีที่เรารู้จักกันในปัจจุบันนี้ คือ อริยภาษา = ภาษาของชนชาวอริยะ หรือชนผู้ประเสริฐ ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค สัมโมหวิโนทนีอรรถกถาและมูลฎีกานั้นได้พบการเรียกภาษาบาลีว่า ธัมมนิรุตติบ้าง สภวานิรุตติบ้าง^{๑๐} ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอื่น ๆ กลับได้พบการเรียกชื่อภาษาบาลีต่าง ๆ เช่น มคธภาษาบ้าง ตันติภาษาบ้าง แต่ที่พบใช้มากที่สุดคือ มคธภาษา

ในอรรถกถาธรรมบทได้พบว่าท่านใช้ชื่อบาลีเป็นตันติภาษา, ที่ใช้ชื่อว่า มูลภาษา พบในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ที่ใช้ชื่อว่า ปกติภาษา พบในวชิรพุทธิฎีกา^{๑๑} ฉะนั้น เมื่อรวมชื่อที่ได้พบทั้งหมดแล้ว จะปรากฏตามหลักฐานดังนี้ ในบาลี อรรถกถา และฎีกา พบการใช้ภาษาบาลีโดยใช้ชื่อว่า อริยภาษา ธัมมนิรุตติ สภวานิรุตติ มาคธภาษา ตันติภาษา มูลภาษา และ ปกติภาษาเท่านั้น

^๘ วิ.มท. (บาลี) ๑/๕๔/๓๖.

^๙ วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๔/๒๗๓.

^{๑๐} ตตร ธมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ภาณ (อภิ.วิ. ๓๐๗) นติ ตสฺมี อตฺเตจ จมฺเมจ สภวานิรุตฺติ. ตสฺสา อภิลาเปตุ สภวานิรุตฺติ สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนตสฺส ตสฺมี สภวานิรุตฺตาทิลาเป ปเภทคํ ภาณํ นิรุตฺติปฏิสฺมภิทา. (อภิ.อ. ๒/๓๗๐-๑) สภวานิรุตฺติติ มาคธภาษา อธิปเตตา. (มูลฎี. ๑/๕)

^{๑๑} อาโรปิตวาน ตนฺติภาสํ มโนรมํ. (ธมฺม.อฎ. ๑/๒) เอวํ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสญฺญิตาย สภวานิรุตฺติยา มาคธิกาย สพฺพสฺตตานํ มูลภาสาย ปเภทคํ ภาณํ นิรุตฺติปฏิสฺมภิทา. (ปฎิส.อฎ. ๑/๕) ในมหาวิงสคาถา ๓๗/๒๔๔ เรียกภาษาบาลีว่า ปกติภาษา เช่นกัน. อฏฺฐกถานิสฺสิติโต อฏฺฐกถานิสฺสิตวเสน จิโต. ปุพฺเพ ปกติภาสาย วุตฺตํ อฏฺฐกถํ สนฺธาย. (วชิรฎีกา ๒๙๑, สารดล. ฎีกา ๓๖)

ส่วนที่ชื่อว่า บาลี ไม่พบที่ใช้^{๑๒}

๑.๑.๓ รากศัพท์ของคำว่า ปาฬิ (ปาฬิ)

คำว่า **ปาฬิ** มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า **ปาฬิ** (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลี ได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่า **ภาษาบาลี** คือ ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ดังนี้

พุทธวจน ปาเลตติ ปาฬิ (ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า บาลี) ปา ธาตุ = รักษา + ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลงด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์^{๑๓} ว่า ปาโต ฬิ (ลง ฬิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ), อดถ์ ปาเลตติ ปาฬิ, ลสส ผตถ์ (พระพุทธพจน์ที่รักษาเนื้อความ ชื่อว่า บาลี เปลี่ยน ล เป็น ฟ) ปา ธาตุ = รักษา + ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์^{๑๔} แม้คำว่า **ปาฬิ** จะมีรูปเป็น **ฟ** ตามคำอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองนั้น แต่มีความหมายต่างกัน โดยโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า เป็นภาษา แต่คัมภีร์สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า เป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง ในสัททนีติปกรณ์^{๑๕} กล่าวว่า คำว่า **ปาฬิ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ พระพุทธพจน์, ปริยัติธรรม (ปาฬิธมม) เช่น ปาฬิยา อตถมุขปริกขณติ (ย่อมใคร่ครวญเนื้อความของพระบาลี) ขอบสระ, เชื่อน (ตพากปาฬิ) เช่น มหโต ตพากสส ปาฬิ (ขอบของสระน้ำใหญ่) ลำดับ, แฉว, แฉว (ปนติ) เช่น ปาฬิยา นิสีทิสู (นั่งตามลำดับ), ปาฬิการโก ภิกขุ (ภิกษุผู้จัดลำดับ) แม้คัมภีร์อภิธานปทีปิกา^{๑๖} ก็กล่าวถึง **ปาฬิ** ศัพท์ว่า เสตุมหิ ตนติปนตีสู นาริย ปาฬิ กถยเต. (ปาฬิ ศัพท์กล่าวไว้ในอิตถิลิงค์ ในความหมายว่า เชื่อน, พระพุทธพจน์ และลำดับ)

จะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์ และอภิธานปทีปิกา กล่าวไว้เหมือนกันว่า **ปาฬิ** ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธพจน์หรือภาษาบาลี มีรูปเป็น **ฟ** อย่างเดียว แต่ความหมายสุดท้ายว่า ลำดับ พบเป็นรูปว่า **ปาลิ** และ **ปาลิ** ในคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์^{๑๗} ว่า **อลลยาทย** (อลลิ ศัพท์เป็นต้นย่อมสำเร็จด้วย ฬิ ปัจจัย) ดังข้อความว่า ปาเลติ รกขตติ ปาลิ, จิม

^{๑๒} แม้พระโมคคัลลานเถระผู้แต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ ก็ไม่เรียกคัมภีร์ที่ท่านแต่งว่า "ปาฬิเวยากรณ" แต่กลับตั้งชื่อว่า "มาคธสททลภณ (สูตรไวยากรณ์ภาษามคธ) ในสิลขันธวรรคฎีกาเก่า (๑๖), มูลปณณาสฎีกา (๑๑๗) ได้พบข้อที่ท่านพรรณนาอรรถแห่งบทว่า "ตนตียานุจฉวิก" ว่า "ปาฬิคตียา อนุโลมิก, ปาฬิภาสยานุวิชายนินติ อตโธ". แต่ในสิลขันธวรรคฎีกาเก่าที่พิมพ์ครั้งก่อน ๆ, สังยุตฎีกา (๑/๑๗) และอังคุตตรฎีกา (๑/๑๙) พบปาฐะว่า ปาฬิจฉายานุวิชายนินติ อตโธ เท่านั้น ปาฐะดังกล่าว เป็นปาฐะโบราณ เพราะในสิลขันธวรรคฎีกาใหม่ (๑/๓๐) หากอ้างถึงบทพรรณนานี้ว่า "ตสสา (ตนตียา) นยสงขาตย คตียา ฉวี ฉาย อนุคตติ ตนตียานุจฉวิก. คำว่า ฉายา ใน ปาฬิจฉายา นั้น เป็นบทพรรณนาของคำว่า ฉวี ในบทว่า อนุจฉวิก.

^{๑๓} โมค. ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘.

^{๑๔} สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๔๕๒.

^{๑๕} สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓.

^{๑๖} อภิธาน. คาถา ๙๙๖.

^{๑๗} โมค. สูตร ๑๙๘.

หิ ปาลี, ปนติ (สิ่งที่รักษาไว้ ชื่อว่า ปาลี เมื่อลง ี ปัจจย [อี อิตถิปัจจย] ได้รู้พบว่า **ปาลี** หมายถึง ลำดับ)

นอกจากนั้น คำว่า **ปาฬิ** ที่แปลว่า พระบาลี, พระพุทธพจน์ ยังมีความหมายอีก ๒ ประการตามที่กล่าวไว้ในสัททนิติปกรณ์^{๑๘} ว่า

สิ่งที่เหมือนขอบสระ = ปาฬิ วียาติ ปาฬิ (ปาฬิ ศัพท์ + ณ ปัจจยในอุปมาตัทธิต),

ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวด = ปกฏจัน วจนปพพณจัน อาฬิติ ปาฬิ (ฉฐฐิตูปุริส-
สมาส ปกฏ ศัพท์ + อาฬิ ศัพท์ เปลี่ยน ปกฏ เป็น ป)

ความหมายสุดท้ายว่า “ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวด” กล่าวไว้ตามข้อความในฎีกาของ
มูลปณณาสกและอังคตตริกาว่า

ปกฏจัน อุกฏจัน สีลาทิตถจัน โพนโต สภาวนิรุตติวเสน พุทธาทิ ภาสิตตตจ จ
ปกฏจัน วจนปพพณจัน อาฬิติ ปาฬิ, ปริยตติธมโม.^{๑๙}

ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวด เพราะแสดงเนื้อความมีศีลเป็นต้น อันยังยวดคือ ยอด
เยี่ยม และเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นตรัสไว้ด้วยความเป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตาม
ธรรมชาติดั้งแต่ต้นกับเป็นต้นมา) ชื่อว่า ปาฬิ คือ ปริยัตติธรรม.

ปกฏจัน หิ วจนปพพณจัน อาฬิเยว ปาฬิติ วุจจติ.^{๒๐}

โดยแท้จริงแล้ว ลำดับของกลุ่มคำอันยังยวดนั้นแหละ ชื่อว่า บาฬิ.

แม้ศัพท์เดิมจะมีรูปว่า **ปาฬิ** แต่อักษร พ และ ล อาจใช้แทนกันได้ ปัจจุบันจึงใช้เป็น
ปาลีหรือ**ภาษาบาลี**นั่นเอง อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาดูจากข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ และ
อภิธานปทปิฎกที่แต่ง ณ ประเทศลังกาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และคัมภีร์สัททนิติปกรณ์
ที่แต่งในสมัยพุทธามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเข้าใจว่า โบราณจารย์สมัยก่อนนิยมเขียนเป็นรูป
ว่า **ปาฬิ** ปราชญ์ตะวันตกนิยมใช้เป็นรูปว่า **ปาลี** โดยมีความเห็นหลากหลาย กล่าวโดยสรุปมีราก
ศัพท์ ๓ อย่าง คือ

- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปาฏลิ** = ปาลี (ลบ ฎ อักษร)

หมายถึง ภาษาของชาวปาฏลิบุตร

- มาจากศัพท์สันสกฤตว่า **ปงกติ** = ปกติ = ปกิ = ปณฺธิ = ปลิ = ปาลี หรือ ปงกติ = ปตติ =
ปณฺธิ = ปลติ = ปาลี

หมายถึง ลำดับของพระพุทธพจน์

- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปரியาย** = ปลียาย = ปาลียาย = ปาลี [ตัดอักษรของ -ยาย]

หมายถึง เทศนาอันเป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง ผู้ที่กล่าวว่าคำว่า **ปาลี** มาจาก **ธมมปரியาย** ยังอ้างคำที่คล้ายคลึงกันในศิลาจารึก
ของพระเจ้าอโศกว่า **ธมปลียาย** อีกด้วย

^{๑๘} สัททนิติปกรณ์ ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓.

^{๑๙} ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๓๒.

^{๒๐} อ.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๓.

อย่างไรก็ตาม คำบาลีบางศัพท์มักนิยมใช้เป็นมุทชอักษรมากกว่าทนต์อักษร เป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทนต์อักษรถ้าตาม เช่น คำว่า โจฬ (ผ้า) ในภาษาบาลีใช้เป็นมุทชอักษร แต่สันสกฤตใช้เป็นทนต์อักษรวา โจล ในวรรณกรรมบาลีจึงมีรูปว่า **ปริกขารโจฬ** (ผ้าปริวาร) ไม่พบเป็นรูปว่า **ปริกขารโจล** ดังนั้น คำว่า **ปาฬิ** จึงควรมีรูปเป็น พ มุทชอักษร ตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น

๑.๑.๔ ภาษาบาลี (มคธ) เป็นภาษาที่ไม่เสื่อม

พระพุทธเจ้าได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรค ผล นิพพานตลอด ๔๕ พรรชาด้วยภาษาบาลี (มคธ) เพราะเหตุที่พระองค์ทรงตรัสรู้ร้อยยี่สิบ ๔ ณ แคว้นมคธ และพระองค์เสด็จเที่ยวจาริกแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ในแคว้นต่าง ๆ นั้น ส่วนมากจะเสด็จจาริกอยู่ในสองแคว้น คือ โกศล และ มคธ ในสมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองแคว้นมคธก็มีพระเดชานุภาพยิ่งใหญ่ ทั้งชาวมคธต้องมีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจภาษาบาลีเป็นอย่างดีด้วย จึงสามารถเข้าใจภาษาบาลีที่พระองค์ทรงแสดงธรรม อันเป็นภาษาที่เข้าใจและใช้กันอยู่ ฉะนั้น ในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาและปฏิสมภิทาวิภังค์ จึงได้บัญญัติไว้ว่า “แม้พระพุทธองค์ เมื่อตรัสพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกตามระเบียบแห่งพระบาลี พระองค์ก็ทรงแสดงด้วยภาษามคธ”^{๒๑}

ภาษาบาลีนั้นว่าเป็นภาษาที่สูงส่ง เพราะสมบูรณ์ด้วยคุณวิเศษ และสภวานิรุตติ คำว่า สภวานิรุตตินั้น หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงความหมายและอธิบายไปตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่น ๆ มีอำนาจในการแสดงอรรถและอธิบายได้แน่นอน เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงใช้อยู่^{๒๒} กล่าวอีกนัยหนึ่ง สภวานิรุตติ หมายถึง ภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่เสื่อมตั้งอยู่โดยปกติ

ส่วนภาษาอื่น ๆ เมื่อถึงกาลหนึ่ง ย่อมเปลี่ยนแปลงและเสื่อมได้ สำหรับภาษาบาลีแล้ว จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงและเสื่อมเลย ไม่ว่าจะเป็นที่ไหน ๆ ในกาลไหน ๆ หากจะมีการเปลี่ยนแปลงหรือเสื่อมสลายก็เป็นเพราะผู้ศึกษา ผู้แสดง ผู้สอน เรียนผิด แสดงผิด และสอนผิด แม้ถึงกระนั้น ก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงโดยตลอดกาล^{๒๓} เพราะท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนี^{๒๔} ว่า สถานที่พูดภาษาบาลีมากที่สุดคือ นรก ตีรจฉาน เปต โลคนมนุษย์ สวรรค์ และพรหมโลก กล่าวอธิบายว่า เมื่อโลกแตกสลายด้วยไฟ น้ำ หรือลมบรรลัยกัลป์ พรหมโลกมิได้เข้าข่ายการแตกสลาย

^{๒๑} สมมาสมพุทโธปี เตปิฏกั พุทธวจนั ตนตี อาโรเปโต มาคธภาสายเอา อาโรเปติ. (อภิ.อ. ๒/๓๗๑)

^{๒๒} ธมมนิรุตตาทิลาเปติ เอตถ ธมมสทโท สภาวาจาโกติ กตวา อาท "ยา สภวานิรุตตตี อวิปริตนิรุตตตี อตโธ.(มูลฎี. ๒/๑๙๑). อวิปริตนิรุตตตี พุทธาทิหิ อาจิณณา ตสส อตถสส วาจาภาเว นิรุพหา ยาทวานิรุตติ (อนุฎี. ๒/๑๙๒)

^{๒๓} เสสา...อฏฐารส ภาสา ปวิตตตติ. อยเมเวกา ยถาภูจพพหมโวหารอริยโวหารสงฆาตา มาคธภาสา น ปวิตตตติ. (อภิ.อ. ๒/๓๗๑-๒) เสสา ปวิตตตติ เอกนเตน กาลนตเร อถยถา โหนติ วินสสนติ จ. มาคธา ปน กตถจิ กทาจิ ปวิตตตตปี น สพพตถ สพพทา จ ปวิตตตติ. กปปีนาเสปี ติฏฐติเยว (มูลฎี. ๒/๑๙๒) มนุสสานั ทุคคณณาทินา กตถจิ กทาจิ ปวิตตตตปี พพพหมโลกาทิสุ ยถาสภาวเณว อวฏฐานโต น สพพตถ สพพทา จ ปวิตตตติ. (อนุฎี. ๒/๑๙๔)

^{๒๔} อภิ.อ. ๒/๓๗๑.

ด้วย ฉะนั้น ภาษาบาลีนี้ก็จะไม่เสื่อมไป แต่จะยังคงอยู่ในพรหมโลก ดังข้อความที่ตรัสไว้ใน
ทีมนิกาย อัครัญญสูตร

๑.๑.๕ ภาษาบาลีเป็นมูลภาษา

ภาษาบาลีจัดเป็นภาษาของมนุษย์ในยุคแรกของโลก เพราะเมื่อโลกถึงการแตกสลาย
พรหมโลกมิได้ถึงการแตกสลายไปด้วย ฉะนั้น พรหมโลกจึงตั้งอยู่ในสภาพเดิม โดยไม่มีการ
เปลี่ยนแปลง มีอธิบายเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยว่า มนุษย์ในยุคแรกของโลกนั้น เป็นผู้จุติมาจากพรหม
โลกด้วยอุปาทปฏิสันธิ มนุษย์ดังกล่าวนั้นพูดภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาที่ใช้กันในพรหมโลก ฉะนั้น
นักไวยากรณ์จึงมีความเชื่อว่า ภาษาบาลีเป็นมูลภาษา^{๒๕} คือเป็นภาษาที่มนุษย์ในยุคแรกใช้สื่อสาร
พูดจากัน ดังที่คัมภีร์ปทฺธิปฐิติ ได้กล่าวว่า

สา มาคธี มูลภาษา

นรา ยายาทิกปปีกา

พรหมานอ จสตุตลาปา

สมพุทธา จาปี ภาสเร.^{๒๖}

ภาษามาคธี เป็นภาษาดั้งเดิมที่ใช้พูดกัน โดยมนุษย์ต้นกัปปี พวกพรหม
พระพุทเจ้า และบุคคลผู้ที่ยังไม่เคยได้ยินคำพูดจากบุคคลอื่น.

๑.๑.๖ ภาษาบาลีเป็นสภานิรุตติ

ท่านแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีวาทว่า ภาษาบาลีเป็นสภานิรุตติ หมายความว่า เป็นภาษา
ธรรมชาติ แม้ผู้ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังภาษาอื่นมาก่อน หากมีความสามารถในการคิดและพูดได้เอง
เขาคงจักพูดภาษาบาลีอันเป็นภาษาที่เขาสนใจเท่านั้น^{๒๗} หมายความว่า ในหนทางอันยืดยาวแห่ง
สังสารวัฏอันกำหนดนับไม่ได้นั้น มีการกำหนดเมล็ดพืชของภาษาบาลีอยู่ ผู้ที่เดินทางไกลใน
สังสารวัฏล้วนเคยพูด เคยท่องบ่นภาษาบาลีมาแล้วนับไม่ถ้วน ฉะนั้น เมื่อถึงเวลาพูดจริง แม้จะไม่
เคยพูดภาษาบาลีมาก่อนก็สามารถพูดภาษาบาลีได้เอง ทั้งนี้ปรากฏขึ้นมาเพราะพืชพันธุ์แห่ง
สภานิรุตตินั้นเอง แต่ท่านอาจารย์อภยารามกล่าวว่า ถึงจะพูดได้จริง แต่ยังไม่ใช้ภาษาบาลีที่
สมบูรณ์ มีความผิดเพี้ยนไปบ้าง เพราะผู้ที่เรียนภาษาบาลีจนแตกฉานหาได้ยากยิ่งอยู่แล้ว ไฉนเลย
จะสามารถรู้ได้เอง^{๒๘}

๑.๑.๗ ภาษาบาลีเป็นปัจจัยแก่นิรุตติปฏิสัมพันธ์

ภาษาบาลีนั้น นอกจากจะได้ชื่อว่าสภานิรุตติแล้ว ยังชื่อว่าเป็นเหตุแห่งนิรุตติ
ปฏิสัมพันธ์อีกด้วย ท่านที่ได้บรรลุนิรุตติปฏิสัมพันธ์แล้ว จะสามารถรู้ภาษามคธได้เอง^{๒๙}

^{๒๕} ปวิตเตสิ สพุทปิ สัพพัญญกถา ตถา, สพุทเพส มูลภาษาสย, มคธาย นิรุตติยา. (มหาวิส. ๓๗/๒๔๔)

^{๒๖} ตอนต้นของคัมภีร์ปทฺธิปฐิติว่าด้วยนาม.

^{๒๗} โยปี อคัมภเ มหารณเณ นิพพตติ ตถถ อญเณ กเถนโต นาม นตถิ. โสปี อตตโน รมมตาย วจัน
สมุญจาเปนโต มาคธภาสเมว ภาสิสสตี. (อภิ.อ. ๒/๓๗๑)

^{๒๘} คำนำหน้า ๑ ของโมคคัลลานนิสสยะ

^{๒๙} ปุพฺพโยโค พาทุสจจํ เทสภาสา จ อากโม ฯ เปฯ ปฏิสมภิตปจฺจยา ฯ เปฯ เทสภาสา นาม เอกส-
ทวารกสฺสตา วิเสเสน ปน มาคธีเก โกสสล. (ปฏิส.อ. ๑/๗) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ญาณลาภี ปุคฺคโล อสิขฺนโตปี มาคธาสํ
ชานาติ. อญเณ ภาสํ สิขฺนโต ว ชานาติ นาสิขฺนโต. (ภทฺติจินตนาปุราณฎีกา ๕) ดู อภิ.อ. ๒/๓๗๑

เช่นเดียวกัน ความแตกฉานในภาษามคธก็เป็นปัจจัยส่วนหนึ่งแห่งการได้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ^{๓๐}

๑.๑.๘ ภาษาบาลีเป็นภาษารักษาพระพุทธศาสนา

ภาษาบาลีมิใช่จะสมบูรณ์ด้วยคุณดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น ยังได้ชื่อว่าเป็นภาษารักษาพระพุทธศาสนาอีกด้วย “การดำรงไว้ซึ่งวินัยกรรมที่รู้กันว่าเป็นอายุของพระศาสนา” นั้น จัดเป็นคำพูดที่ถูกทีเดียวเพราะในการทำสังฆกรรมมีอุโบสถ ปวารณา อุปัสมบท และสมมติสีมาเป็นต้น จะสำเร็จได้ด้วยดีและถูกต้องตามแบบแผนพุทธบัญญัติ ถ้าไม่มีวินัยกรรมเกี่ยวเนื่องกับการสวดกรรมวาจาแล้ว ถือว่ากรรมไม่สำเร็จ แต่สังฆกรรมนั้น ๆ จะสำเร็จได้ด้วยดีก็ด้วยผู้สวดกรรมวาจา สามารถสวดกรรมวาจาออกเสียงลิลิต ธนิต วิมุตติ และนิคคหิตให้ถูกต้องชัดเจน และผู้ที่สวดได้ถูกต้องชัดเจนจะต้องมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการ คือ ลิลิต ธนิต ทิฆะ รัสสะ ครุ ลหุ นิคคหิต สัมพันธ์ วัตถิตะ วิมุตตะ ซึ่งแสดงถึงวิธีสวดภาษาบาลี เมื่อมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการแล้ว จึงจะสวดกรรมวาจาได้ถูกต้องชัดเจน และสังฆกรรมย่อมสำเร็จสมบูรณ์แบบตามพุทธประสงค์ หากไม่เรียนรู้ภาษาบาลีก็ไม่สามารถสวดกรรมวาจาให้สำเร็จได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า ภาษาบาลีเป็นภาษาที่มีความสำคัญอันสูงสุดต่อการรักษาและความดำรงมั่นสืบกาลนานแห่งพระพุทธศาสนา ดังนั้น ความรู้ความเข้าใจพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าจึงต้องอาศัยภาษาบาลีเป็นเครื่องมือในการศึกษา

ทั้งนี้ เนื่องจากพระธรรมคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา นั้น เต็มไปด้วยนัยหลากหลายลุ่มลึกโดยอรรถ โดยธรรม เป็นอเนกประการและพระพุทธพจน์ทุก ๆ บทสมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ มีความหลากหลายวิจิตรพิสดารด้วยอุปมาอุปไมยและลีลาต่าง ๆ เป็นอันมาก รตนสูตรก็เป็นพระสูตรที่มีความงามและไพเราะ สมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ หากผู้ศึกษามีความรู้แตกฉานทางหลักภาษาศาสตร์และอรรถศาสตร์แล้ว จะเห็นความสุขุมคัมภีรภาพและความงามที่ซ่อนเร้นอยู่ในตัวพยัญชนะทุก ๆ บท ก่อให้เกิดปิติซาบซึ้งในรสพระธรรม ทำให้เกิดกุศลศรัทธาและความอัศจรรย์ต่อพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธองค์มากยิ่งขึ้น และมีพระสูตรหลายสูตรที่พระองค์ใช้เป็นพระปริตรบ้างตั้งเช่นรัตนปริตร ในคราวไปโปรดชาวเมืองเวสาลีที่ถูกคุกคามด้วยภัย ๓ ประการ มีเกิดทุพภิกภัย ข้าวยากหามาแก่ง มนุษย์ตายด้วยการอดอาหาร เป็นต้น และตรัสสอนให้ภิกษุใช้เป็นปริตรบ้าง ดังเช่นกรณีเมตตสูตร ในคราวพระภิกษุ ๕๐๐ ไปปฏิบัติสมณธรรมในป่า ถูกรุกขเทวดารบกวนตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายสวดพระปริตรนี้เพื่อป้องกันตัวจากอมนุษย์ เพื่อให้รักใคร่เมตตาในตน จะเห็นได้ว่าพระสูตรทั้งหลายที่พระองค์ทรงแสดงไว้ซึ่งได้รับการรวบรวมปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก นอกจากวิจิตรพิสดารสุขุมลุ่มลึกสมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะแล้ว ยังเป็นเครื่องป้องกันตัวปกป้องรักษา

^{๓๐} สาสนสุสุปการตตะ มาโคโธวิธ คยหเต

โส หานุสาวน ปฏี- สมภิกาย จ ปจโย. (เภทจินตา คาลา ๕)

โส ทิ มาโคโธ สหโต กมมวาจานุสาวนณจ โหติ ปฏิสมภิกาย ปจโย จ. (เภทจินตาที่ปณี)

คุ้มครอง และสามารถนำมาซึ่งความเย็นใจคลายทุกข์ มีความเกษมสุขสวัสดิ์มีชัยประสบสิ่งมิ่งมงคล เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ทุกประการได้

เมื่อครั้งโบราณถือกันว่าพระสูตรทั้งหลายมีมนต์ขลังและศักดิ์สิทธิ์ สามารถปิดเป่า เสนียดจัญไรและอุปัทวันตรายต่าง ๆ จากภูติผีปีศาจและสัตว์ร้าย เคนราห์ร้าย ขจัดล้างสังขรณ์ และฝันร้ายต่าง ๆ ตลอดจนสิ่งอวมงคลต่าง ๆ ที่ไม่พึงปรารถนา นำมาซึ่งความเกษมสุขสวัสดิ์มีชัย พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงนำพระสูตรต่าง ๆ มารวบรวมเป็นพระปริตรไว้ การเรียนพระสูตรที่เป็นพระปริตรเป็นกิจธุระภายในพระพุทธานามที่ตั้งแต่สมัยพุทธกาล ดังมีพระบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสให้ภิกษุทั้งหลายศึกษาและทรงจำเครื่องรักษาชื่ออาถรรพณ์ว่า

“อุคคณฺหาถ ภิกฺขเว อาถรรพณํ ภิกฺขเว ออาถรรพณํ ภิกฺขเว, ปริยาปุณฺณถ ภิกฺขเว ออาถรรพณํ ภิกฺขเว, ธาเรถ ภิกฺขเว ออาถรรพณํ ภิกฺขเว, อตถสํหิตา ภิกฺขเว ออาถรรพณํ ภิกฺขเว, รกฺขา ภิกฺขุณฺ ภิกฺขุณฺนี อุปาสกานํ อุปาสิกานํ, คุตติยา รกฺขาย อวิหีสาย ผาสฺสวิหาราย

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเรียนมนต์เครื่องรักษาชื่อว่าอาถรรพณ์ จงเล่าเรียนมนต์เครื่องรักษาชื่อว่าอาถรรพณ์ จงทรงจำมนต์เครื่องรักษาชื่อว่าอาถรรพณ์ไว้ ภิกษุทั้งหลาย มนต์เครื่องรักษาชื่ออาถรรพณ์นี้ ประกอบด้วยประโยชน์ เพื่อคุ้มครอง เพื่อรักษา เพื่อไม่ถูกเบียดเบียน เพื่ออยู่สำราญ ของภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย”^{๓๑}

หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว การนำพระสูตรมาทำพระปริตรได้เป็นกิจธุระสำคัญอย่างหนึ่งในทางพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า^{๓๒} พระเจ้ามิลินท์ซึ่งครองราชย์อยู่ประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ได้ถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องพระปริตรกับพระนาคเสน พระนาคเสนได้ถวายวิสัชนาด้วยอุปมาอุปไมยหลายอย่าง จนทำให้พระเจ้ามิลินท์ทรงพอพระทัย ทำให้ได้รู้ว่าในสมัยนั้นมีการสวดพระปริตรเป็นประจำ ในปัจจุบันมีทายกทายิกาผู้มิจิตศรัทธาได้นิมนต์พระสงฆ์ไปในงานต่าง ๆ พระสงฆ์ก็จะประกอบพิธีการทางศาสนาด้วยพระปริตร ซึ่งเรียกว่าเจริญหรือสวดพระพุทธรูปมนต์ พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าถึงจะมีมาก เมื่อจำแนกออกไปแล้วได้ปิฎก ๓, นิกาย ๕, องค์ ๙, ธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ แต่มีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกันนั่นคือความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง รตนสูตรก็เช่นเดียวกันเป็นพระสูตรที่ส่อความทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อความหลุดพ้นดังกล่าว อีกทั้งยังเป็นของใกล้ตัวที่พระภิกษุสงฆ์สาธยายกันอยู่เป็นประจำ เพราะฉะนั้น จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะศึกษารตนสูตรทั้งอรรถและพยัญชนะให้ครบบริบูรณ์ตามหลักคัมภีร์สัททวาทีเสส เป็นต้น

รตนสูตรเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวดเป็นองค์แรก ภายหลังได้กลายเป็นแบบอย่างในการทำน้ำพระพุทธรูปมนต์สำหรับทำบุญงานมงคลต่าง ๆ จนตกทอดสืบเป็นประเพณีถึงปัจจุบัน ซึ่งมีต้นฉบับเป็นภาษาบาลี พร้อมอรรถกถา อันเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความรตนสูตร ผู้เขียนขอแนะนำประวัติและความเป็นมาของรตนสูตรดังต่อไปนี้

^{๓๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๙๕/๑๘๗. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๙๕/๒๔๖.

^{๓๒} มิลินท (บาลี) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๒๙-๑๓๒. มิลินท (ไทย) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๔๘-๒๕๔.

๑.๒ ประวัติและความเป็นมาของรัตนสูตร

๑.๒.๑ ชื่อและความหมายของรัตนสูตร

คำว่า รัตน ในภาษาบาลีนั้น ท่านแสดงความหมายไว้ว่า

รัตน = มาตราวัด แก้วแหวนเงินทอง และ ประเสริฐ

ที่แปลว่า มาตราวัด รูปวิเคราะหว่า รมติ เอเตนาติ รตนํ สกชวยให่ยินดี (ใช้วัดเอาตามต้องการ) ชื่อว่ารัตนะ อุทาหรณ์ว่า ตา หุเว วิทถิ รตนํ สีย ๒ คีบ เป็น ๑ สก

ที่แปลว่า แก้วแหวนเงินทอง มีรูปวิเคราะหว่า รติ ตโนติติ รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะเป็นแก้วที่แผ่ไปสู่ความยินดีของผู้คน (รติ + ตนุ วิทถาเร=แผ่-ขยาย + ณ), รมนติ เอตถาติ รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะเป็นที่ยินดีของผู้คน (รมุ กีฬาย=เล่น-เพลิดเพลิน + ตน), รติ ชเนติติ รตนํ ชื่อว่ารัตนะ เพราะทำให้เกิดความยินดีแก่ผู้คน (รติ + ชน ชนเน=เกิด-ทำให้เกิด + ณ) อุทาหรณ์ว่า

รตนํ นาม มุตตา มณิ เวหุริโย สงฺโข สิลา ปวฬํ รชตํ ชาตรูปํ โลหิตงโก มสารคลลํ ที่ชื่อว่า รัตนะ ได้แก่ แก้วมุกดา แก้วมณี ไพฑูรย์ สังข์ ศิลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว^{๓๓}

ที่แปลว่า ประเสริฐ มีรูปวิเคราะหว่า รมิตพฬ รมนติ เอตถาติ วา รํ, อตตานํ ภาชนเต อุปเสวนเต ทคฺคิตโต สํสารมณฺณวโต วา ตาเรติติ ตํ, อตตานํ อนุสฺสรนเต สุกฺคินิพพานานิ เนติติ นํ, รณจ ตณฺจ นณฺจ รตนํ^{๓๔} ผู้ที่ถูกยินดีหรือเป็นที่ยินดีของผู้คน ชื่อว่า ร (รมุ กีฬาย=เล่น-เพลิดเพลิน), ผู้ทำให้เหล่าชนที่เข้าไปคบหาตน (พระรัตนตรัย) ข้ามพ้นจากทุกข์หรือห้วงมหรณพในสงสาร ชื่อว่า ต (ตร ตรณ=ข้าม), ผู้นำเหล่าชนที่ระลึกถึงตน (พระรัตนตรัย) ไปสู่สุคติและพระนิพพาน ชื่อว่า น (นิ ปาปุณ-เน=ไป-ถึง-บรรลุ), ร ด้วย ต ด้วย น ด้วย ชื่อว่า รัตนะ

รัตนนติ รติ นยติ วหติ ชเนติ^{๓๕} วทฺเตติติ รตนํ. ยํภยจิ จิตฺตีกตํ มหคฺฆํ อตุลํ ทูลลภสฺสนํ โอนมสฺตตปริโภคณฺจ, ตสฺเสตํ อธิวณฺํ. ยถาห :-

“จิตตีกตํ มหคฺฆณฺจ, อตุลํ ทูลลภสฺสนํ;
โอนมสฺตตปริโภคํ, รตนํ เตน วุจฺจติ”ติ.

คำว่า (รตนํ) ได้แก่ ชื่อว่ารัตนะ เพราะนำพาให้เกิด เพิ่มพูนความยินดี คำว่า รัตนะ นี้เป็นชื่อของทุกสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เหมือนอย่างที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

“วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ หาதுได้ยาก เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุนี้ วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่ารัตนะ”^{๓๖}

รัตนสูตร : รัตนาทิ สฺวเจติ ทีเปติ ปกาเสติติ รัตนสูตรํ. อถ วา รัตนคฺคณานิ สฺวตฺตานิ

^{๓๓} วิ.ม.ท. (บาลี) ๒/๕๐๖/๓๔๙, (ไทย) ๒/๕๐๖/๕๔๗.

^{๓๔} อภิธาน. สฺว. ๑๐๖๒/๗๔๕.

^{๓๕} ฉ.ม., อ. ขนยติ.

^{๓๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓/๓๘, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๒๒๓/๒๙๒, ข.ข.อ. (บาลี) ๑/๑๔๙.

เอตถาติ สุตตํ. รตนานํ สุตตํ รตนสูตรํ. รตนา สฺกุญฺญํ ตายติ รกฺขติติ วา รตนสูตรํ. คำว่า รตน-
สูตรํ ท่านจำกัดความหมายไว้ว่า พระสูตรใด ย่อมแสดง คือ ย่อมประกาศ ในเรื่องรตนะเป็นต้น
เพราะเหตุนั้น พระสูตรนั้น ชื่อว่ารตนสูตร อีกนัยหนึ่ง พุทธวจนะ ชื่อว่าสูตร เพราะวิเคราะห์ว่า
เป็นที่อันท่านกล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย สูตร (ที่แสดง) พระรัตนตรัย ชื่อว่ารตนสูตร หรือว่า
พระรัตนตรัยใด ย่อมป้องกัน คือ ย่อมรักษาคุ้มครอง ด้วยดี เพราะเหตุนั้น พระรัตนตรัยนั้น ชื่อ
ว่ารตนสูตร

จากความหมายตามที่พระอรรถกถาจารย์เป็นต้นแสดงไว้แล้ว ผู้เขียนขอสรุปความ
หมายของคำว่า รตนะ มีความหมายว่า แก้ว, ประเสริฐ, ของที่ทำให้เกิดความยำเกรง, มีค่ามาก,
ซึ่งไม่ได้, หาได้ยาก และเป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม แต่ในรตนสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรง
หมายถึงพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า ผู้ประเสริฐอันที่เป็นพึ่งของ
สัตว์โลก จึงตรัสเรียกพระสูตรนี้ว่า “รตนสูตร”

๑.๒.๒ ประวัติความเป็นมาของรตนสูตร

รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ^{๓๗} และขุททกนิกาย
สุตตนีบาต^{๓๘} ดังนั้น รตนสูตรอรรถกถา ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ และขุททกนิกาย สุตตนีบาต
จึงเป็นแหล่งที่มาของข้อมูลในการพรรณนาโดยตรง มีข้อความโดยสังเขปดังนี้

ณ กรุงเวสาลีเมืองหลวงแห่งแคว้นวัชชี เคยเป็นเมืองมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ เนืองแน่นไป
ด้วยอาณาประชาราษฎร์ เกิดภัยพิบัติอย่างร้ายแรง สมัยนั้น กรุงเวสาลีเกิดฝนแล้งติดต่อกันเป็น
เวลาหลายปี ข้าวกล้าแห้งตายเพราะแดดแผดเผา ผู้คนอดอยากล้มตายเป็นจำนวนมาก คนยากจน
ตายก่อนกลายเป็นศพอนาถาไร้คนจัดการ ถูกทิ้งเกลื่อนเมือง พวกอมนุษย์ได้กลืนซากศพก็พากัน
เข้าไปในเมือง ทำอันตรายแก่หมู่มนุษย์ ทำให้คนตายเพิ่มจำนวนมากขึ้น ทำให้ผู้คนล้มตายเหลือที่
จะนับได้

กรุงเวสาลีที่เคยเป็นเมืองมั่งคั่ง ผู้คนพลุกพล่านขวักไขว่ไปมาได้ประสบภัยพิบัติอย่าง
ร้ายแรง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ

- ๑) ทุพภิกขภัย ข้าวยากหามาแพง
- ๒) อมนุษย์ภัย ภูตผีปีศาจทำร้าย
- ๓) โรคภัย เกิดโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คน

ชาวเมืองรวมตัวกันไปร้องทุกข์ต่อพระเจ้าแผ่นดินว่า ในเมืองนี้ไม่เคยมีภัยทั้ง ๓
ประการนี้เกิดขึ้นมา ๗ ชั่วคนแล้ว เห็นที่ผู้ปกครองรัฐจะประพฤติมิชอบผิดทำนองคลองธรรม จึง
ทำให้เกิดเหตุร้าย

พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ชาวเมืองประชุมกันที่ศาลากลางเมือง เพื่อตรวจสอบความผิด
ของพระองค์ ก็ไม่เห็นความผิดประการใด จึงปรึกษากันว่าทำอย่างไรภัยทั้ง ๓ นี้ จะสงบลงได้ ผล

^{๓๗} พ.บ. (บาลี) ๒๕/๑-๑๘/๕-๙.

^{๓๘} พ.บ. (บาลี) ๒๕/๒๒๔-๒๔๑/๓๗๖-๓๘๐.

ของการปรึกษาได้ตกลงกันที่จะทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าจากแคว้นมคธมากรุงเวสาลี ด้วยไฉนกันมาว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก พระองค์เปี่ยมด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่หมู่สัตว์ มีมิตถานุภาพ พระองค์เสด็จไปที่ไหนก็มีแต่ความสุข หากพระองค์เสด็จมากรุงเวสาลี ภัยพิบัติทั้งปวงจักระงับลงไป

ครานั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าพิมพิสารผู้ถวายเวฬุวันให้เป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา ชาวเมืองวัชชีจึงส่งเจ้าลิจฉวีชื่อมหาลิ และมหาอำมาตย์ผู้หนึ่งเป็นราชทูตนำเครื่องบรรณาการเดินทางไปแคว้นมคธ ทูลร้องขอพระเจ้าพิมพิสารเพื่อขอพระราชทานวโรกาส กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ามากรุงเวสาลี

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า หากพระองค์เสด็จไปกรุงเวสาลี ประโยชน์ ๒ อย่างจักเกิดขึ้น คือ พระองค์จะแสดงรัตนสูตรในสมาคมนั้น เป็นเหตุให้ชาววัชชีได้ดวงตาเห็นธรรม บรรลุผลเป็นอันมาก และอีกประการหนึ่งคือภัยพิบัติทั้งหลายจะสงบลงเพราะการเสด็จไปของพระองค์

พระพุทธเจ้าทรงทราบประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นแก่ชาววัชชีเช่นนี้จึงทรงรับนิมนต์เพื่อเสด็จไปกรุงเวสาลี พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงรับนิมนต์แล้ว จึงโปรดให้ตกแต่งเส้นทางเสด็จพระพุทธเจ้าดำเนินตั้งแต่กรุงราชคฤห์ถึงฝั่งแม่น้ำคงคาอันเป็นพรมแดนของแคว้นทั้งสอง รับสั่งให้ปรับพื้น ถมดินทำทางให้เรียบเสมอ ให้ปลูกที่ประทับแรมทุกโยชน์เตรียมให้เสด็จวันละโยชน์ องค์พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ องค์ ไปฝั่งแม่น้ำคงคาลี้नทาง ๕ โยชน์ ใช้ระยะเวลาเดินทาง ๕ วัน

ฝ่ายกรุงเวสาลีก็นำตกแต่งเส้นทางจากฝั่งแม่น้ำคงคาถึงกรุงเวสาลีเป็นระยะทางถึง ๓ โยชน์ เตรียมการรับเสด็จพระพุทธเจ้าที่ฝั่งแม่น้ำคงคาอย่างยิ่งใหญ่เช่นเดียวกัน

ขณะที่เรือส่งเสด็จที่พระเจ้าพิมพิสารจัดถวายใกล้ถึงฝั่งกรุงเวสาลี มหาเมฆตั้งเค้าขึ้นทั้ง ๔ ทิศ พอพระพุทธเจ้าทรงย่างพระบาทแรกเหยียบผืนแผ่นดินที่ฝั่งแม่น้ำคงคาแคว้นมคธ ฝนโบกขรพรรษได้ตกลงมาอย่างหนักบนแผ่นดินแคว้นวัชชี ทุกแห่งน้ำไหลไปแค่เข้าแค่สะดือพัดพาเอาสิ่งโสโครกต่าง ๆ ลงแม่น้ำลำคลองไปสิ้น พื้นดินชุ่มเย็นและสะอาดไปทั่วแคว้นวัชชี

พระพุทธเจ้าเสด็จจากฝั่งแม่น้ำคงคาถึงกรุงเวสาลีสั้นระยะทาง ๓ โยชน์ เป็นเวลา ๓ วัน ครั้นเสด็จถึงกรุงเวสาลี พระอินทร์พร้อมด้วยเทพบริวารเป็นจำนวนมากก็มา ณ ที่นั้น เมื่อเทวดาผู้เป็นใหญ่กว่ามากันมาก พวกอมนุษย์ก็ถอยร่นหลีกไปเป็นอันมากเช่นกัน

พระพุทธเจ้าประทับยืนที่ประตูกรุงเวสาลี รับสั่งให้พระอานนทเถระเรียนรัตนสูตร กล่าวสัจจะอันอาศัยคุณพระรัตนตรัยเพื่อกำจัดอุปถัมภ์ทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวง พระอานนทเถระตักน้ำใส่บาตรของพระพุทธเจ้าเดินสวดรัตนสูตรกลางประพรมน้ำพระพุทธรูปไปทั่วเมือง

พอพระอานนทเถระขึ้นบท “ยัม ภิกขุ วิตติ” ฯลฯ พวกอมนุษย์ที่ยังไม่หนีไปไหนตั้งแต่แรกที่พระพุทธเจ้าเสด็จมา ได้อบอ้อมตามที่ตั้งต่าง ๆ ก็ทนไม่ไหวชิงกันหนีออกทางประตูเมืองทั้ง ๔ ประตูอย่างเนืองแน่น บางพวกทนรอออกทางประตูไม่ไหว ช่วยกันพังกำแพงเมืองหนีกระเจิงไป

หมดสิ้น พอพวกมนุษย์ออกไป โรคในตัวมนุษย์ทั้งหลายก็หาย ผู้ที่หายจากโรคก็ลุกออกมาบูชา พระอานนทเถระด้วยเครื่องบูชาต่าง ๆ

ส่วนภายในกรุงเวสาลี ชาวเมืองต่างช่วยกันตกแต่งศาลากลางเมืองเป็นที่ประทับของ พระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จเข้าที่ประทับแล้วเหล่าภิกษุสงฆ์และเจ้าลิจฉวีทั้งหลาย ตลอดจนอำมาตยาประชาราษฎร์ก็ไปเข้าเฝ้า แม้พระอินทร์ตลอดจนเหล่าเทวดาทั้งปวงก็ได้มาเข้าเฝ้า ณ ที่นั้น พระอานนทเถระเที่ยวทำการประพรมน้ำพระพุทธมนต์ไปทั่วกรุงเวสาลีแล้วได้มาเข้าเฝ้า พระพุทธองค์ ณ ที่นั้น ชาวเมืองเวสาลีที่หายป่วยติดตามพระเถระมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยเป็น จำนวนมาก ที่ประชุมนั้นได้กลายเป็นมหาสมาคม พระพุทธเจ้าได้ตรัสรัตนสูตรซ้ำในมหาสมาคม นั้น เมื่อจบเทศนา อุบัติวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวงได้สงบลง ความสุขสวัสดิแผ่ไปทั่วแคว้น วัชชี

แม้พระอินทร์ผู้เป็นจอมเทพก็ทรงดำริว่า พระพุทธองค์ทรงอาศัยคุณแห่งพระรัตนตรัย เป็นสัจจวาจา เกิดความสวัสดิแก่ชาวเมืองแล้ว แม้เราเองก็พึงอาศัยคุณแห่งพระรัตนตรัย กล่าว บางสิ่งบางอย่างเพื่อความสวัสดิแก่ชาวเมืองเช่นเดียวกัน จึงได้ตรัสคาถาว่า

ยานิธ ภูตานิ สมาคตานิ
ภุมมานิ วา ยานิว อนตลิกเข
ตถาคตํ เทวมนุสสุปฺปชิตํ
พุทฺธํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ ฯลฯ

ครั้นพระอินทร์ผู้เป็นจอมเทพตรัสคาถาเป็นสัจจกิริยาให้เกิดความสุขสวัสดิอย่างนี้แล้ว ทรงกระทำประทักษิณพระพุทธเจ้าแล้วได้เสด็จกลับไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พร้อมด้วยเทพบริษัท แต่ นั้น ฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล พืชพรรณธัญญาหารกลับอุดมสมบูรณ์ กรุงเวสาลีได้กลับมาเป็นเมือง มั่งคั่ง ผู้คนพลุกพล่านไปมาขวักไขว่เหมือนเดิม

เหล่านาคราชทั้งหลายในแม่น้ำคงคาคิดกันว่า พวกมนุษย์ทำการสักการะพระพุทธเจ้า เป็นอันมาก จึงได้ทูลวิงวอนให้พระพุทธองค์อนุเคราะห์พวกตน พระพุทธเจ้ารับคำนิมนต์ เหล่า นาคราชนำเสด็จพระพุทธองค์พร้อมด้วยหมู่ภิกษุไปนาคพิภพ พระพุทธองค์แสดงธรรมโปรดเหล่า นาคราชตลอดราตรี รุ่งขึ้น เหล่านาคราชถวายสักการะและภัตตาหารทิพย์ พระพุทธองค์ทรง อนุโมทนาเสร็จแล้วได้เสด็จออกจากนาคพิภพ เหล่าภุมมเทวดาและเทวดาทั้งหลายก็ได้สักการะ ต่อจากนั้นเช่นเดียวกัน

เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรัตนสูตรและเสด็จเข้าสู่ นาคพิภพนี้เกิดขึ้นในระหว่าง พรรษาที่ ๒ หลังการตรัสรู้ อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต กล่าวว่า ครั้งพุทธกาลนั้น ได้มีการ ประชุมใหญ่อย่างที่ไม่เคยมีมาก่อนเพียง ๓ ครั้งเท่านั้น คือ

๑. ยมกปาฏิหาริยสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ยมกปาฏิหาริย์

๒. เทโวโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากการจำ พรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

๓. คังโคโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงแม่น้ำคงคา สมัยที่กรุงเวสาลีเกิดภัยพิบัติร้ายแรงครั้งนี้

เพราะฉะนั้น รตนสูตรจึงเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวดเป็นองค์แรก มีอานุภาพในการขจัดปัดเป่าภัยพิบัติทั้งหลายให้อันตรธานหายไปสิ้นอย่างฉับพลัน และเกิดความสุขสวัสดิ์ ภายหลังได้กลายเป็นแบบอย่างในการทำน้าพระพุทธมนต์สำหรับทำบุญงานมงคลต่าง ๆ จนตกทอดสืบเป็นประเพณีถึงปัจจุบัน ซึ่งมีต้นฉบับเป็นภาษาบาลี ผู้เขียนขอนำเสนอรตนสูตรพร้อมต้นฉบับที่เป็นภาษาบาลีและคำแปลดังต่อไปนี้

๑.๒.๓ รตนสูตรในพระสูตรตันตปิฎก

รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ^{๓๙} และขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก^{๔๐} ขอนำเสนอต้นฉบับภาษาบาลีพร้อมคำแปล ดังต่อไปนี้

รตนสูตร

- [๑] ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ^{๔๑} วา ยานิ ว อนตฺลิกฺเข
 สพฺเพว ภูตา สุมฺนา ภาวนตุ
 อโถปิ สกฺกจฺจ สฺสณฺนตุ ภาสิตฺ.
- [๒] ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ
 เมตฺตํ กโรถ มาณฺสิยา ปชาย
 ทิवा จ รตฺโต จ หรฺนติ เย พลี
 ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา.
- [๓] ยํภิณฺณจิ วิตฺตํ อิทฺ วา หุรํ วา
 สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺธิตํ
 น โน สมนํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ
 เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ.
- [๔] ขยํ วิราคํ อมตํ ปณฺธิตํ
 ยทชฺฌคา สกฺยมนฺนี สมหิโต
 น เตन ธมฺเมเน สมตฺถิ ภิณฺณจิ
 อิทมปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺธิตํ
 เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ.
- [๕] ยมฺพุทฺธเสฏฺโฐ ปรีวณฺณยิ สฺสจฺจิ
 สสมาธิมานนฺตริกภฺยมาหุ

^{๓๙} พ.พ. (บาลี) ๒๕/๑-๑๘/๕-๙.

^{๔๐} พ.ส. (บาลี) ๒๕/๒๒๔-๒๔๑/๓๗๖-๓๘๐.

^{๔๑} ม. ภูมานิ

สมาธินา เตน สโม น วิชชติ
อิทมิปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺตี
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๖] เย ปุคฺคฺลา อฏฺฐสฺสํ ปสฺสฺสา
จตฺตาริ เอตานิ ยุกฺคานิ โหณฺติ
เต ทกฺขิณฺณยฺยา สุกตฺสฺส สาวกา
เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ
อิทมิปิ สํฆे รตนํ ปณฺตี
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๗] เย สุปฺปยุตฺตา มนฺสา ทฬฺหฺเนน
นิกฺกามิโน โคตมฺสาสนมฺหิ
เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห
ลทฺธา มฺรฺธา นิพฺพุตฺตี ภูณฺชมานา
อิทมิปิ สํฆे รตนํ ปณฺตี
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๘] ยถินทฺธิโล ปจฺวี สฺสิตฺโต^{๔๒} ลียา
จตุพฺภิ วาเตหิ อสมฺปกมฺปิโย
ตถูปมํ สปปุริสํ วทามิ
โย อริยสจฺจานิ อเวจฺจ ปสฺสตี
อิทมิปิ สํฆे รตนํ ปณฺตี
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๙] เย อริยสจฺจานิ วิภาวณฺติ
คมฺภีรปฺพลฺเลน สุเทสิตานิ
กิลฺลจาปิ เต โหณฺติ ภูสฺสปมตฺตา^{๔๓}
น เต ภวํ อฏฺฐมมาทียณฺติ
อิทมิปิ สํฆे รตนํ ปณฺตี
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๑๐] สหาวสฺส ทสฺสนสมฺปทาย
ตยสฺส ฐมฺมา ชหิตา ภวณฺติ
สกฺกายทิกฺกุจฺจี วิจิกิจฺจิตฺตย
สีลพฺพตํ วาปิ ยทตฺถิ กิลฺลจิ.

[๑๑] จตุหปาเยหิ จ วิปฺปมฺตฺโต

^{๔๒} ฉ.ม. ปถวิสสิโต

^{๔๓} ฉ.ม. ภูสํ ปมตฺตา

ฉจจาภิธานานิ อภพ^{๔๔} กาทุ

อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

[๑๒] กิณจาปิ โส กมม^{๔๕} กโรติ ปาปกํ

กาเยน วาจาอุท^{๔๖} เจตสา วา

อภพ^{๔๗} โส ตสส ปฏิจณทาย^{๔๘}

อภพพตา ทิฏฐปทสส วุตตา

อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

[๑๓] วนปคฺคุมเพ ยถา^{๔๙} ผุสฺสิตคฺเค

คิมหานมาเส ปจฺมสมิ คิมเห

ตถูปมํ ธมมวํ อเทสยิ

นิพพานคามิ ปรมํ ทิตาย

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

[๑๔] วโร วรณฺญ วรโห วราหโร

อนุตฺตโร ธมมวํ อเทสยิ

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

[๑๕] ชินํ ปุราณํ นวํ นตถิ สมภวํ

วิรัตตจิตฺตตายติเก ภวสฺมิ

เต ชินพีชา อวิรุฬฺหิณฺหา

นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายมฺปทีโป

อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

[๑๖] ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนุตฺตลิเก

ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ

^{๔๔} ก. อภพโพ

^{๔๕} ก. กมม

^{๔๖} ฉ.ม. วาจา อุท

^{๔๗} ก. อภพโพ

^{๔๘} ส. ปฏิจณทาย

^{๔๙} ฉ.ม. ยถ

พุทธ นมสสาม สวตถิ โหตุ.

[๑๗] ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข

ตถาคคัม เทวมนุสสุชิตัม

ธมมัม นมสสาม สวตถิ โหตุ.

[๑๘] ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข

ตถาคคัม เทวมนุสสุชิตัม

สัสมั นมสสาม สวตถิ โหตุติ.

(มตตาสุขปริจจาคา

จเช มตตาสุข อีโร

ปสเส เจ วิปุลล์ สุขัม

สมปสสั วิปุลล์ สุขัม.)^{๕๐}

รตนสูตรํ นิภูจิตัม.

รตนสูตร^{๕๑}

ว่าด้วยรตนะอันประเสริฐสุด

(พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรตนสูตรดังนี้)

[๑] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น^{๕๒}

หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ^{๕๓} ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้

ขอให้ภูตทั้งปวงจงเป็นผู้มีใจดี และจงพึงภักดีโดยเคารพเกิด

[๒] เพราะฉะนั้นแล ภูตทั้งปวง ท่านจงใคร่ครวญ

จงแผ่เมตตาต่อหมู่มนุษย์ด้วยเถิด

มนุษย์เหล่าใดนำเครื่องเช่นสรวงมาให้

ทั้งกลางวันและกลางคืน

เพราะเหตุนั้น ขอท่านทั้งหลายอย่าประมาท

จงรักษามนุษย์เหล่านั้น

^{๕๐} ฉ.ม. (บาลี) เอตถนตเร ปาโง นตถิ. ตพพณณนา จ โอโลเกตพพพา.

^{๕๑} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๒๔-๒๔๑/๕๕๓-๕๕๗.

^{๕๒} คำว่า ภูต มีความหมายหลายนัย คือ นัยที่ ๑ มีความหมายเชิงกริยาว่า “มีแล้ว” (หรือ “เกิดแล้ว” นัยที่ ๒ หมายถึงชั้น ๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๑/๔๓๒ นัยที่ ๓ หมายถึงธาตุ ๔ มีปฏิวิธธาตุ เป็นต้น ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๙ นัยที่ ๔ หมายถึงพระชินาสพ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๙๐/๑๑๖ นัยที่ ๕ หมายถึง สรรพสัตว์ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๐/๑๖๙ นัยที่ ๖ หมายถึงรุกขชาติต่าง ๆ วิ.ม. (ไทย) ๒/๙๑/๒๘๐ นัยที่ ๗ หมายถึงหมู่สัตว์นับแต่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ลงมา ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓/๔-๕ ในที่นี้หมายถึงมนุษย์ที่มีศักดิ์น้อย หรือมนุษย์ที่มีศักดิ์มาก และคำว่า ผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น หมายถึง ภุมมเทวดาคือเทวดาที่บังเกิดบนพื้นดิน ต้นไม้ และภูเขา เป็นต้น ขุ.ขุ. (บาลี) ๖/๑๔๕.

^{๕๓} ผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ หมายถึงเทวดาที่บังเกิดในวิมานในอากาศตั้งแต่สวรรค์ชั้นยามาจนถึงพรหมโลก ชั้นอนิขฐา ขุ.ขุ. (บาลี) ๖/๑๔๕.

- [๓] ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ หรือรตนาชาติที่ประณีต^{๕๔}ใด ๆ
 ที่มีในโลกนี้ ในโลกอื่น หรือในสวรรค์
 ทรัพย์หรือรตนาชาตินั้น ๆ ที่เสมอด้วยตถาคต ไม่มี
 นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า
 ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ์
- [๔] พระศากยมุณีผู้มีพระทัยตั้งมั่น
 ทรงบรรลุนิพพานอันเป็นที่สิ้นกิเลส
 ปราศจากราคะ เป็นอมตธรรมอันประณีต
 ไม่มีธรรมใด ๆ ที่เสมอด้วยธรรมนั้น
 นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม
 ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ์
- [๕] พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ
 ตรัสสรรเสริญสมาธิ^{๕๕}ได้ว่าเป็นธรรมสะอาด
 ตรัสถึงสมาธิได้ว่าเป็นผลโดยลำดับ
 สมาธิอื่น^{๕๖}ที่เสมอด้วยสมาธินั้น ไม่มี
 นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม
 ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ์
- [๖] บุคคล ๑๐๘ จำพวก^{๕๗}ที่สัตบุรุษสรรเสริญ
 ซึ่งจัดเป็นบุคคล ๔ คู่ เป็นสาวกของพระสุคต
 เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา

^{๕๔} ประณีต ในที่นี้หมายถึงสูงสุด ประเสริฐสุด ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๔๙.

^{๕๕} สมาธิ ในที่นี้หมายถึงอริยสัมมาสมาธิ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖-๑๓๖-๑๓๘ ที่เรียกว่า อานันตริกสมาธิ (สมาธิที่ให้ผลโดยลำดับ) เพราะเป็นสมาธิที่ให้ผลแน่นอนตามลำดับ สามารถถอนกิเลสได้สิ้นเชิง ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๕/๑๕๘.

^{๕๖} สมาธิอื่น หมายถึงรูปาวจรสมาธิและอรูปาวจรสมาธิ ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๙.

^{๕๗} บุคคล ๑๐๘ จำพวก ได้แก่ พระโสดาบัน ๓ จำพวก คือ (๑) เอกพิจิ (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตปุระมะ พระสกทาคามี ๓ จำพวก คือ (๑) ผู้บรรลุผลในกามภพ (๒) ผู้บรรลุผลในรูปภพ (๓) ผู้บรรลุผลในอรุภพ รวมพระโสดาบัน ๓ จำพวก และพระสกทาคามี ๓ จำพวก นับโดยปฏิปทา ๔ ประการ จึงได้บุคคล ๒๔ จำพวก (๖ x ๔ = ๒๔) รวมกับพระอนาคามี ๔ ชั้น คือ ชั้นอวิหา ชั้นตปปา ชั้นสุทสสา ชั้นสุทสสี อีกชั้นละ ๕ จำพวก (๔ x ๕ = ๒๐) และพระอนาคามีชั้นนอกนิชชคามิอีก ๔ จำพวก (๒๐ + ๔ = ๒๔) เป็นบุคคล ๔๘ จำพวก (๒๔ + ๒๔ = ๔๘) รวมกับพระอรหันต์ ๒ จำพวก คือ (๑) สุขวิปัสสกะ (๒) สมณยานิก เป็นบุคคล ๕๐ จำพวก (๔๘ + ๒ = ๕๐) รวมกับพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรคอีก ๔ จำพวก เป็นบุคคล ๕๔ จำพวก (๕๐ + ๔ = ๕๔)

บุคคลเหล่านี้มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายสัทธาฐานะ ๕๔ จำพวก และฝ่ายปัญญาฐานะ ๕๔ จำพวก จึงเป็นพระอริยบุคคล ๑๐๘ จำพวก (๕๔ + ๕๔ = ๑๐๘) ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๙-๑๖๐ นี่คือนัยโดยพิสดาร

ส่วนนัยโดยย่อ ได้แก่ บุคคล ๘ จำพวก คือ (๑) พระโสดาบัน (๒) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดา-ปัตติผล (๓) พระสกทาคามี (๔) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล (๕) พระอนาคามี (๖) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล (๗) พระอรหันต์ (๘) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๖๐.

ทานที่เขาถวายในบุคคลเหล่านั้น มีผลมาก
 นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์
 ด้วยสิ่งจะนี้ ขอให้มีความสุข

[๗] บุคคลเหล่านี้ได้ในศาสนาของพระโคตมพุทธเจ้า เป็นผู้ประกอบตนไว้ดี มีใจมั่นคง หมดความห่วงใย บุคคลเหล่านั้นเชื่อว่าบรรลอรุหัตตผล หยั่งถึงอมตนิพพาน รับรสความดับสนิทแบบได้เปล่า^{๕๕} นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ

[๘] สัตบุรุษได้พิจารณาเห็นแจ้งอริยสัจ
เราเรียกสัตบุรุษนั้นว่า มีอุปมาเหมือนเสาเชือกที่ฝังลงดิน
อันไม่หวั่นไหวเพราะลมที่พัดมาจากทิศทั้งสี่
นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ์

[๙] พระโศดบันเหล่าไทรู้แจ้งอริยสัจ
ที่พระศาสดาผู้มีปัญญาลึกซึ้งแสดงแล้ว
ถึงแม้ว่าพระโศดบันเหล่านั้นจะประมาทไปบ้าง
ท่านเหล่านั้นก็จะมีกานิพพานในภพที่ ๘^{๕๙}
นี่เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข

[๑๐] พระโศดบันนั้นนั้ละธรรม ๓ ประการ คือ
สัักกายทิฏฐิ วิจิกิฉนา และสัีลัพพตปราคาส
พร้อ้มกับการบรรรลุโศดาปัตติมรรคได้แล้่ว
แม้จะมีกิเลสบางอย่างเหลืออยู่^{๖๐}

และจะไม่ทำอธิฐาน ๖^{๖๒}

นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ

[๑๒] ถึงแม้ว่า พระโศดบันนั้นจะทำบาปกรรม^{๖๓}

ทางกาย ทางวาจา หรือทางใจไปบ้าง

ท่านก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้นไว้

เรากล่าวว่าผู้เห็นบ^{๖๔}แล้ว ไม่อาจทำอย่างนั้นได้

นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ

[๑๓] พุ่มไม้งามในป่า ซึ่งมียอดดอกดอกบานสะพรั่ง

ในต้นเดือนห้าแห่งคิมหันตฤดู งามอย่างยิ่ง ฉันทไ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ

ที่ให้ถึงนิพพาน เพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง ฉันทนั้น

นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ

[๑๔] พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ

ทรงประทานธรรมอันประเสริฐ ทรงนำทางอันประเสริฐมาให้

ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมกว่าใคร ๆ ได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐไว้

นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ

[๑๕] พระชินาสพเหล่าใดสิ้นภพเก่าแล้ว ไม่มีการเกิดใหม่

ทั้งมีจิตเบื่อหน่ายในภพที่จะเกิดต่อไป

ท่านเหล่านั้นชื่อว่า มีพีช^{๖๕}สิ้นแล้ว ไม่มีฉันทะงอกขึ้น เป็นปราชัญ

ย่อมดับสนิทเหมือนประทีปดวงนี้ดับไป

นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขสวัสดิ

(ท้าวสักกะจอมเทพกราบทูลเป็นคาถา ดังนี้)

[๑๖] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น

^{๖๒} อธิฐาน ๖ หมายถึงฐานะอันหนัก ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ฆ่ามารดา (๒) ฆ่าบิดา (๓) ฆ่าพระอรหันต์ (๔) ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อ (๕) ทำให้สงฆ์แตกกัน (๖) เข้ารีตศาสนาอื่น ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๑/๑๖๖.

^{๖๓} บาปกรรม ในที่นี้หมายถึงการต้องอาบัติเบา เช่น ต้องอาบัติเพราะนอนร่วมกับสามเณร เป็นต้น มิได้หมายถึงอาบัติหนัก ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๒/๑๖๗.

^{๖๔} บท ในที่นี้หมายถึงทางแห่งนิพพาน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๒/๑๖๗.

^{๖๕} พีช ในที่นี้หมายถึงปฏิสันธิวิญญาน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๗๑ และ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๑๙.

หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคต^{๖๖}พระพุทธเจ้า
ที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ

[๑๗] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น
หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระธรรมของพระตถาคต
ที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ

[๑๘] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น
หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระสงฆ์ของพระตถาคต
ที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ

(พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้)

ถ้าเห็นว่าจะได้สุขอันยิ่งใหญ่
ด้วยการเสียสละสุขอันเล็กน้อย
นักปราชญ์พึงเสียสละสุขอันเล็กน้อย
เพื่อเห็นแก่สุขอันยิ่งใหญ่^{๖๗}

รตนสูตร จบ

๑.๓ สรุป

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของรตนสูตรทำให้ทราบได้ว่า คำว่า รตน มีปรากฏความหมายอยู่ ๓ อย่าง คือ มาตราวัด แก้วแหวนเงินทอง และ ความประเสริฐ แต่ใน รตนสูตรอันเป็นพระปริตรที่นิยมสวดในงานมงคลต่าง ๆ โดยชื่อและความหมายตามที่ปรากฏ หมายถึง พระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า ซึ่งเป็นรัตนอันประเสริฐ เพราะนำพาให้เกิดความยินดีปราโมทย์แก่ผู้พบเห็น

นอกจากนั้น คำว่า รตน นี้ ยังเป็นชื่อของสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของผู้สูงส่ง ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ หาได้ยาก เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า รัตนะ” แต่ในรตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระ

^{๖๖} ตถาคต แปลว่า ไปอย่างนั้นหรือมาอย่างนั้น มีความหมายหลายนัย เช่น ไปหรือมาอย่างบุคคลผู้ชวนชวายเป็นประโยชน์แก่อุศลแก่ชาวโลก ไปหรือมาด้วยการเพิกถอนกิเลสได้ด้วยกำลังแห่งสมณะและวิปัสสนา ไปหรือมาด้วยการกำจัดทุกข์ทั้งปวงได้ ไปหรือมาด้วยการปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่อุศลแก่ตน ในที่นี้ใช้เป็นคำแสดงคุณลักษณะของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ว่าไปอย่างนั้นหรือมาอย่างนั้น ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๖/๑๗๒.

^{๖๗} สุขอันยิ่งใหญ่ ในที่นี้หมายถึงความสุขอันโอฬารคือพระนิพพาน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๙๐/๓๒๙

สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะและขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก และอรรถกถา ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ และขุททกนิกายสุตตันตปิฎก ได้พรรณนาแสดงประวัติความเป็นมาว่า

ณ กรุงเวสาลีเมืองหลวงแห่งแคว้นวัชชี เคยเป็นเมืองมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ เนืองแน่นไปด้วยอาณาประชาราษฎร์ เกิดภัยพิบัติอย่างร้ายแรง สมัยนั้น กรุงเวสาลีเกิดฝนแล้งติดต่อกันเป็นเวลาหลายปี ข้าวกล้าแห้งตายเพราะแดดแผดเผา ผู้คนอดอยากล้มตายเป็นจำนวนมาก คนยากจนตายก่อนกลายเป็นศพอนาถาไร้คนจัดการ ถูกทิ้งเกลื่อนเมือง พวกอมนุษย์ได้กลืนซากศพก็พากันเข้าไปในเมือง ทำอันตรายแก่หมู่มนุษย์ ทำให้คนตายเพิ่มจำนวนมากขึ้น ทำให้ผู้คนล้มตายเหลือที่จะนับได้

กรุงเวสาลีที่เคยเป็นเมืองมั่งคั่ง ผู้คนพลุกพล่านขวักไขว่ไปมาได้ประสบภัยพิบัติอย่างร้ายแรง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ

๑. ทุพภิกขภัย ข้าวยากหามาแพง
๒. อมนุษย์ภัย ภูตผีปีศาจทำร้าย
๓. โรคภัย เกิดโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คน

ชาวเมืองวัชชีได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงเวสาลี และพระพุทธเจ้าก็ทรงรับนิมนต์เพราะทรงเห็นว่า หากพระองค์เสด็จไปกรุงเวสาลี ประโยชน์ ๒ อย่างจักเกิดขึ้น คือ พระองค์จะแสดงรัตนสูตรในสมาคมนั้น เป็นเหตุให้ชาววัชชีได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุมรรคผลเป็นอันมาก และอีกประการหนึ่ง คือ ภัยพิบัติทั้งหลาย จะสงบลงเพราะการเสด็จไปของพระองค์

เมื่อถึงกำหนดวันเวลาตามที่ได้ทรงรับนิมนต์ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยืนที่ประตูพระนครเวสาลี รับสั่งให้พระอานนทเถระเรียนรัตนสูตร มีเนื้อความกล่าวสัจจะอันอาศัยคุณพระรัตนตรัยเพื่อกำจัดอุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวง

พระอานนทเถระเที่ยวทำการประพรมน้ำพระพุทธมนต์ไปทั่วกรุงเวสาลีแล้วได้มาเฝ้าพระพุทธองค์ ณ ที่นั้น ชาวพระนครเวสาลีที่หายป่วยติดตามพระเถระมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยเป็นจำนวนมาก ที่ประชุมนี้ได้กลายเป็นมหาสมาคม พระพุทธเจ้าได้ตรัส รัตนสูตรซ้ำในมหาสมาคมนั้น เมื่อจบเทศนา อุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวงได้สงบลง ความสุขสวัสดิ์แผ่ไปทั่วแคว้นวัชชี

แม้เหล่าเทวดามีพระอินทร์เป็นประธาน รวมถึงเหล่านาคราชทั้งหลายก็พากันทำการสักการะพระพุทธเจ้าเป็นจำนวนมาก

เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรัตนสูตรและเสด็จเข้าสู่คัพภพนี้เกิดขึ้นในระหว่างพรรษาที่ ๒ หลังการตรัสรู้ อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก กล่าวว่า ครั้งพุทธกาลนั้น ได้มีการประชุมใหญ่อย่างที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน ๓ ครั้งเท่านั้น คือ

๑. ยมกปาฏิหาริยสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์

๒. เทโวโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากการจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

๓. คังโคโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงแม่น้ำคงคา สมัยที่กรุงเวสาลีเกิดภัยพิบัติร้ายแรงครั้งนี้

เพราะฉะนั้น รตนสูตรจึงเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวดเป็นองค์แรก มีอานุภาพในการขจัดปัดเป่าภัยพิบัติทั้งหลายให้อันตรธานหายไปสิ้นอย่างฉับพลัน และเกิดความสุขสวัสดิ์

จากข้อความที่ได้นำเสนอมาผู้เขียนสรุปได้ว่า รตนสูตรหรือรตนปริตร เป็นพระพุทธพจน์ที่ว่าด้วยคุณค่าและอานุภาพของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าประทานแก่ชาวเมืองเวสาลี เมื่อคราวประสบวิกฤตการณ์ต่าง ๆ เนื้อความกล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่งทางใจอันเกษม และเน้นคุณธรรมที่สามารถน้อมมารำลึกถึงและปฏิบัติตามได้ คือลดละกิเลสให้จางคลายไปโดยลำดับ โดยนำเอาพระคุณที่อยู่ในพระรัตนตรัยมาเป็นแนวทางและเป้าหมายในการปฏิบัติ เช่น สมาธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตนของพระสงฆ์อันเรียบง่ายไม่มีบาปให้ปกปิด รตนสูตรพระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าชีวิตที่มีคุณค่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้นต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีแก่นแท้อยู่ที่การจัดความเห็นแก่ตัวลงโดยลำดับจนหมดสิ้นไป จึงจะเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นคุณค่าสูงสุดได้

“ไม่ต้องยื่นให้สูง
ไม่ต้องยื่นให้เด่น
ขอแค่ ยื่นให้เป็น
แล้วไม่ล้มก็เป็นพอ”

บทที่ ๒

วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรด้านหลักภาษา

หลักการวิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตร โดยอาศัยคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก คือ กลุ่มคัมภีร์สัททวิเสสที่แสดงหลักภาษา โดยกล่าวถึงรากศัพท์ วิธีสร้างรูป การเปลี่ยนแปลง ศัพท์เป็นต้น คัมภีร์ไวยากรณ์ที่ได้รับการยกย่องและนิยมศึกษากันโดยทั่วไป มี ๓ กลุ่ม ได้แก่กลุ่ม คัมภีร์กัจจายณะ กลุ่มคัมภีร์โมคคัลลานะ และกลุ่มคัมภีร์สัททนิติ, กลุ่มคัมภีร์นิฆนฺฑุ เป็นกลุ่ม คัมภีร์สัททวิเสสประเภทพจนานุกรมหรือพจนานุกรมศัพท์ภาษาบาลี ได้แก่คัมภีร์อภิธานปทีปิกา คัมภีร์เอกกชโรกะ เป็นต้น, กลุ่มคัมภีร์ฉันท เป็นคัมภีร์สัททวิเสสที่แสดงกฎเกณฑ์ วิธีร้อยกรอง ภาษาบาลี คัมภีร์ที่ได้รับยกย่องและเรียนกันโดยทั่วไป ได้แก่คัมภีร์วุตโตทัย คัมภีร์ฉันทมัญชุรี เป็นต้น, กลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ เป็นคัมภีร์สัททวิเสสที่แสดงกลวิธีการแต่งภาษาบาลีให้ได้วรรคและ สละสลวยทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง คัมภีร์ที่นิยมศึกษากันมาก ได้แก่คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น คัมภีร์เหล่านี้จัดเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกที่จำเป็นอย่างมาก เพราะถ้าไม่มีความรู้ความเข้าใจในคัมภีร์พื้นฐานเหล่านี้แล้วไปศึกษาบาลีพระไตรปิฎกจะทำให้ผู้เรียนเกิดความ สงสัยในบทบาทลีนั้น ๆ ท่านเปรียบเหมือนช้างตาบอดที่เกี่ยวสะเปะสะปะไปในป่าใหญ่

ดังนั้น การศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีต้องมีความรู้ในกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสสอันเป็นคัมภีร์ พื้นฐานดังที่ได้กล่าวมาก่อน ทั้งนี้ ต้องนำพระพุทธรพจน์ในตัวพระไตรปิฎกมาตั้งเป็นบทบาทลีกา เมื่อสงสัยในบทและพยัญชนะก็ศึกษาเพิ่มเติมอรรถกถา ฎีกา และโยชนา เป็นต้นไปตามลำดับโดย ศึกษาและทำความเข้าใจเรื่องหลักภาษา กฎเกณฑ์การใช้คำอย่างละเอียดถี่ถ้วนที่ปรากฏในกลุ่ม คัมภีร์สัททวิเสส การศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรนั้น ต้องศึกษาโดยนำบทบาทลีแต่ละบทมา ดำเนินการตามกระบวนการสร้างบทตามคัมภีร์หลักภาษา แสดงความหมายของบทตามคัมภีร์ พจนานุกรม แสดงฉันทลักษณ์ตามคัมภีร์วุตโตทัย และแสดงสัททาลังการตามคัมภีร์สุโพธาลังการ ในบทนี้ ผู้เขียนจะได้นำเสนอบทบาทลีด้านหลักภาษา ดังต่อไปนี้

๒.๑ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวมคัมภีร์สัททวิเสสด้านหลักภาษา

การสร้างรูปศัพท์บทพระบาลีในรตนสูตรตามหลักภาษานี้ เป็นการทำตัวรูปศัพท์ทาง ไวยากรณ์ โดยนำวิธีการสร้างรูปศัพท์แต่ละศัพท์ทำให้สำเร็จเป็นบทบาทลีที่ปรากฏในรตนสูตรตาม ลำดับพระคาถา พร้อมแสดงการอ้างอิงสูตรไวยากรณ์จากคัมภีร์สายกัจจายณะยึดตามลำดับคัมภีร์ ปทฐปฐิทธิเป็นหลัก กล่าวไว้พอเป็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าต่อไป ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑

ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข

**สพเพว ภูตา สุมนา ภานตุ
อโถปิ สกุกจจ สุนนตุ ภาสิต.**

ยานีธ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ยานิ + อธิ

ยานิ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + โย

ย + โย	ลง โย ปฐมาวิภตติ	ลิงคตฺเถ ปจมา ^๑
ย + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ ^๒
ยา + นิ	ทึฆะ อ ท้าย ย เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุ ^๓

สำเร็จรูปเป็น **ยานิ**

อิธ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อิม + ธ

อิม + ธ	ลง ธ ปัจจย	อิมสฺมา หธา จ ^๔
อิ + ธ	เปลี่ยน อิม เป็น อิ	อิมสฺสิ ถํทานิหโตเธสุ จ

สำเร็จรูปเป็น **อิธ**

ยานิ + อิธ

ยาน + อิธ	ลบสระหน้า	สรา สเร โลป
ยาน + อิธ	ทึฆะสระหลัง	ทึฆ
ยานีธ	นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย	ปรึ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ยานีธ**

ภูตานิ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ภู (สตุตฺตํ=มี-เป็น) + ต + โย

ภู + ต	ลง ต ปัจจย	อติเต ตตฺวานตฺตาวี
ภูต + โย	ลง โย ปฐมาวิภตติ	ลิงคตฺเถ ปจมา
ภูต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
ภูตา + นิ	ทึฆะ อ ท้าย ภูต เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุ

สำเร็จรูปเป็น **ภูตานิ**

สมาคตานิ ศัพท์เป็นบทกิริยากิตก์มาจากรากศัพท์ ส + อา + คมฺ (คติ=ไป) + ต +

โย

ส + อา + คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป
ส + อา + คม + ต	ลง ต ปัจจย	อติเต ตตฺวานตฺตาวี
ส + อา + ค + ต	ลบ ม ท้ายธาตุ	คมขนฺนรมาทึนมนโต
สม + อา + ค + ต	เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม	มทา สเร
สมาคต	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรึ ยุตเต

^๑ รูปสัททฺธิ. ๖๑/๕๖.

^๒ รูปสัททฺธิ. ๑๙๖/๑๑๔.

^๓ รูปสัททฺธิ. ๑๔๗/๘๖.

^๔ รูปสัททฺธิ. ๒๗๔/๑๕๒.

สมาคต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สมาคต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
สมาคตา + นิ	ทึฆะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **สมาคตานิ**

ภุมมานิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ภุมม + โย

ภุมม + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
ภุมม + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
ภุมมา + นิ	ทึฆะ อ ท้าย ภุมม เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **ภุมมานิ**

วา, ว สองศัพท์เป็นบทนิบาตใช้ในความหมายวิภปะ (ไม่แน่นอน) มาจาก วา + โย

วา + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
วา	ลบ โย วิภัตติ	สพพาสมาวุโสปลคคฯ

สำเร็จรูปเป็น **วา** ส่วน **ว** ให้รัสสะ อา เป็น อ ในฉันทลักษณ์ได้ ด้วยสูตร รสส

อนตลิกฺข ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ อนตร + อิกฺข (ทสสนงฺเกสุ=เห็น, กำหนด-ทำเครื่องหมาย) + อ

อนตร + อิกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
อนตร + อิกฺข + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญวตฺวาวิ วา
อนตร + อิกฺข + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฯ
อนตล + อิกฺข + อ	เปลี่ยน ร เป็น ล	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ
อนตลิกฺข	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
อนตลิกฺข + สมิ	ลง สมิ สัตตมีวิภัตติ	โอภาเส สดตมี
อนตลิกฺข + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินิ วา
อนตลิกฺข อ + เอ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฯ
อนตลิกฺข + เอ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฯ
อนตลิกฺข	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **อนตลิกฺข**

สพฺพเว ศัพท์เป็นบทสนธิ ตั้บทเป็น สพฺพ + เว

สพฺพ ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก สพฺพ + โย

สพฺพ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สพฺพ + เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพพนามการเต ปจโม
สพฺพ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพ**

สพฺพ + เว

สพฺพ + เว	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฯ
-----------	-----------------------	---------------

สพเพว

นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สพเพว****ภูตา** ศัพท์เป็นบทนามกิตก์ (ดูในบทว่า ภูตานิ) มาจาก ภูต + โย

ภูต + โย	ลง โย ปฐมา ในอาลปนะ	อาลปนะ จ
ภูต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
ภูต + อา	เปลี่ยน นิ เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
ภูตา	แยก, ลบ, รวม	พุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ภูตา****สุมนา** ศัพท์เป็นบทตัทธิตมาจาก สุมน (สุ + มน ภาณ=รู้ + อ) + ณ + โย

สุมน + ณ	ลง ณ ปัจจัย	สพธาติโต ณ
สุมน + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	เตส โณ โลปี
สุมน	แยก, ลบ, รวม	พุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สุมน + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปฐมา
สุมน + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
สุมนา	แยก, ลบ, รวม	พุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สุมนา****ภวนตุ** ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ ภู (สตกต่าย=มี-เป็น) + อ + อนุต

ภู + อนุต	ลง อนุต ปัจจัยมีวิภัตติ	อาณตยาสิฏฐเณตตฯ
ภู + อ + อนุต	ลง อ ปัจจัย หลังธาตุ	ภวาติโต อ
ภ อุ + อ + อนุต	แยกพยัญชนะออกจากสระ	พุพพมโธจิตมสสรฯ
ภ โอ + อ + อนุต	วูทธิ อุ เป็น โอ	อณเณสุ จ
ภ โอ + อนุต	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร
ภ อว + อนุต	เปลี่ยน โอ เป็น อว	โอ อว สเร
ภ อว + อนุต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจจา
ภวนตุ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ภวนตุ**

อโถปี สองศัพท์เป็นบทนิบาตที่เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น อโถ + ปี (หรือ อปี) ถ้าเป็น
อปี ให้ลบ อ ที่ อปี ด้วยสูตร วา บโร อสรูปา สำเร็จรูปเป็น **อโถปี**

สกกจจ ศัพท์เป็นบทนิบาต มาจาก สกกจจ ใช้ในอรรถกถาวิภัตติ ในรูปของคาถา ให้
ลบนิคคหิตทิ้งเพื่อให้เป็นไปตามกฎของฉันทลักษณ์ ดังนั้น จึงรูปเป็น **สกกจจ**

สณนตุ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ ส (สวณ=ฟัง) + ณ + อนุต

ส + อนุต	ลง อนุต ปัจจัยมีวิภัตติ	อาณตยาสิฏฐเณตตฯ
ส + ณ + อนุต	ลง ณ ปัจจัย หลังธาตุ	สวาติโต ญณาอุณา จ
ส + ณ + อนุต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจจา

สุณนตุ นำพยัญชนะประกอบสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น สุณนตุ

ภาสิต ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ภาส (กถาขุเต=พูด-กล่าว, สว่าง-รุ่งเรือง)

+ ต + อ

ภาส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปฯ
ภาส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต
ภาส + อ + ต	ลง อ อาคม	ยถาคมมิกาโร
ภาสิต + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
ภาสิต	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ภาสิต		

๒.๑.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ

เมตตํ กโรถ มานุสฺสียา ปชาย

ทิวา จ รตโต จ หรณฺติ เย พลี

ตสฺมา หิ เน รกฺขณ อปฺปมตฺตา.

ตสฺมา หิ ศัพท์เป็นบทนิบาต กล่าวถึงเหตุ

ภูตา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจาก ภูต + โย (อาลปนะ) ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

นิสาเมถ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ นิ + สาม (สนตนามนเต=ทำให้

น่ารัก, เรียกเข้ามา) + เณ + ถ

นิ + สาม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปฯ
นิ + สาม + ถ	ลง ถ ปญจมีวิภัตติ	อาณตยาสิญฺเฐนตฺตาฯ
นิ + สาม + เณ + ถ	ลง เณ ปัจจัย หลังธาตุ	จฺราทิโต เณณยา
นิ + สาม + เอ + ถ	ลบ ณ การิตะ	การิตานํ โณ โลป
นิสาเมถ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น นิสาเมถ		

สพฺเพ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก สพ + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

เมตตํ ศัพท์เป็นนามกิตก์มาจาก เมตตา (มิตฺ สีนฺเห=จิตใจ-ชอบใจ-รัก + ต + อา) + อ

เมตต + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
เมตต + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจจา
เมตต	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น เมตต		

กโรถ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ กร (กรณ=ทำ) + โอ + ถ

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปฯ
----	---------------	------------------

กร + ถ	ลง ถ ปัญจมีวิภัตติ	อาณตยาสิฏฺเฐนุตตะ
กร + โอ + ถ	ลง โอ ปัจจัย หลังธาตุ	ตนาทิตโต โอยิรา
กโรถ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น กโรถ		

มานุสสิยา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ มนุ (โพธเน=รู้) + นุส + อี + ส		
มน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
มน + นุส	ลง นุส ปัจจัย	มนุปรุสนาทีหิ อุตสา
มอา + นุส	เปลี่ยน น เป็น อา	กวจิ ธาตุวิภัตติปา
มอา + นุส	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา
มานุส	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
มานุส + อี	ลง อี อิตถีโชตกปัจจัย	นทาทีโต วา อี
มานุสี	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเย
มานุสี + ส	ลง ส จตุตถีวิภัตติ	สมปทาเน จตุตถี
มานุสี + ส	รัสส อี เป็น อี	อโฆ รสสมกวจา
มานุสี + ยา	เปลี่ยน ส เป็น ยา	ปโต ยา
สำเร็จรูปเป็น มานุสสิยา		

ปชาย ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ป + ชนิ (ปาตุภาเว=ปรากฏ) + กวิ + ส		
ป + ชน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
ป + ชน + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ
ป + ช + กวิ	ลบ น ท้ายธาตุ	ธาตุวตสส โลโป
ป + ช	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ
ปช + อ	ลง อา อิตถีโชตกปัจจัย	อิตถิมโต อาปจจโย
ปชา	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเย
ปชา + ส	ลง ส จตุตถีวิภัตติ	สมปทาเน จตุตถี
ปชา + อาย	เปลี่ยน ส เป็น อาย	ฆโต นาทีน
ปชาย	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเย
สำเร็จรูปเป็น ปชาย		

ทิวา, จ, จ สามศัพท์เป็นบทนิบาต ทิวา ศัพท์ใช้ในอรรถสัทตมีวิภัตติ ส่วน จ ทั้งสองใช้ในอรรถสมุจจยะ (รวบรวม)

รตโต ศัพท์เป็นบทนามมาจาก รตติ (รา อาทาเน=ถือเอา, รนช ราเค=กำหนด + ตี) + สมี

รตติ + สมี	ลง สมี สัตตมีวิภัตติ	โอกาเส สตตมี
รตติ + โอ	เปลี่ยน สมี เป็น โอ	จ-ศัพท์ใน อาทีโต โอ จ
รตติ + โอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา

รตฺโต นำพยัญชนะประกอบสระ นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น รตฺโต

ทรนติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมารากรากศัพท์ หร (หาเร=นำไป) + อ + อนฺติ

หฺร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
หฺร + อนฺติ	ลง อนฺติ วัตตมานาวิภตติ	วัตตมานา ปจฺจุปฺนเน
หฺร + อ + อนฺติ	ลง อ ปัจจยฺ หลังธาตุ	ภูวาทิตฺ อ
หฺร + อนฺติ	ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจา
ทรนติ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น ทรนติ

เย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + โย

ย + โย	ลง โย ปฐมาวิภตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
ย + เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพฺพนามการเต ปจฺโม
เย	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น เย

พลี ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มารากรากศัพท์ พล (ปาณนปฺชาสํวเรนฺสุ=เป็นอยู่, บูชา, สํารวม) + อิ + อํ

พล	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
พล + อิ	ลง อิ ปัจจยฺ	มฺนาทิตฺ จิ
พลี + อํ	ลง อํ ทุตฺติยาวิภตติ	กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา
พลี + ํ	เปลี่ยน อํ เป็นนิคคหิต (ํ)	อโหม นิคคหิตํ ฌลเปหิ
พลี	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น พลี

ตสฺมา ทิ สองศัพท์เป็นบทนิบาต กล่าวถึงเหตุ

เน ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + โย

ต + โย	ลง โย ทุตฺติยาวิภตติ	กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา
น + โย	เปลี่ยน ต เป็น น	ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ
น + เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพฺพโยนินฺมาเอ
เน	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น เน

รกฺขถ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมารากรากศัพท์ รกฺข (ปาเล=รักษา) + อ + ถ

รกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
รกฺข + ถ	ลง ถ ปญฺจมีวิภตติ	อาณตฺยาสิฏฺเฐนฺตฺตา
รกฺข + อ + ถ	ลง อ ปัจจยฺ หลังธาตุ	ภูวาทิตฺ อ
รกฺขถ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น รกขล

อปฺปมตฺตา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ อ + ป + มท (อุมมาเท=ประมาณ)
+ ต + โย

น + ป + มท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
น + ป + มท + ต	ลง ต ปัจจัย	อดีเต ตตวนตฺตาวี
น + ป + ม + ตต	ลบ ท ท้ายธาตุ แล้วซ้อน ต	คุปาทีนญจ
น + ปป + มตต	ซ้อน ป	ปรเทวภาโว จาเน
อ + ปป + มตต	เปลี่ยน น เป็น อ	อตตํ นสส ตปฺปรีเส
อปฺปมตฺต + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลิงคตฺเถ ปจฺมา
อปฺปมตฺต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
อปฺปมตฺตา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเย ฯ
สำเร็จรูปเป็น อปฺปมตฺตา		

๒.๑.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓

ยักฺขิณฺจิ วิตฺตํ อิทฺ วา หุริ วา

สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺธิตํ

น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน

อิทฺมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยักฺขิณฺจิ สามศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ยํ + สิ, กิ + สิ, จิ + สิ

ย + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตฺเถ ปจฺมา
ย + สิ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
ยํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น ยํ

กิ + สิ, จิ + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตฺเถ ปจฺมา
กิ + จิ	ลบ สิ วิภัตติ	เสสโต โลปฺ/สพฺพาฯ
กิณฺจิ	เปลี่ยนนิคคหิต (ิ) เป็น ญ	วคฺคนตํ วา วคฺเค

สำเร็จรูปเป็น กิณฺจิ

ยํ + กิณฺจิ

สำเร็จรูปเป็น ยักฺขิณฺจิ ถ้าเปลี่ยนนิคคหิต (ิ) ที่ ยํ เป็น ง ด้วยสูตร วคฺคนตํ วา วคฺเค

ก็จะสำเร็จรูปเป็น ยงฺกิณฺจิ

วิตฺตํ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วิท (ลาเภ=ได้) + ต + สิ

วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
วิท + ต	ลง ต ปัจจัย	อดีเต ตตวนตฺตาวี

วิ + ตต	ลบ ท ห้ายธาตุ แล้วซ้อน ต	คุปาทีนญจ
วิตต + ส	ลง ส ิ ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิตต + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	สี
วิตต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น วิตต		

วา สามศัพท์เป็นบทรูปใช้ในความหมายวิกัปปะ (ไม่แน่นอน)

อิธ ศัพท์เป็นบทรูปนามมาจาก อิม + ธ ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

หุริ ศัพท์เป็นบทรูปใช้ในความหมายของสัตตมีวิภัตติ

สคฺเคสุ ศัพท์เป็นบทรูปนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ส + อช (คตฺย=ไป) + ณ + สุ

ส + อช	ลบสระห้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
ส + อช + ณ	ลง ณ ปัจจย	วิสรุชปทาทีโต ณ
ส + อช + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลโป
ส + อค + อ	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จขาน
ส + อคค + อ	ซ้อน ค	ปรเทวภาโว จาเน
ส + อคค + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา
สคค + ส	ลง สฺ สัตตมีวิภัตติ	โอกาเส สตตมี
สคเค + ส	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุทิสวากโร เอ

สำเร็จรูปเป็น **สคฺเคสุ**

ย ศัพท์เป็นบทรูปนามมาจาก ย + ส ได้นำเสนอแล้วในตอนต้น

รตนํ ศัพท์เป็นบทรูปนามกิตก์มาจากรากศัพท์ รม (กีฬาย=เล่น-เพลิตเพลิน) + ต + ส

รม	ลบสระห้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
รม + ต	ลง ต ปัจจย	ยทนุปนนา นิปาตาฯ
ร + ต	ลบ ม ห้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภัตติปา
รต + ส	ลง ส ิ ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
รต + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	สี
รต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **รตนํ**

ศัพท์ว่า รตนํ นี้ แยกมาจาก รติ + ต (วิตถาเร=ขยาย) + ณ + ส และมาจาก ร (รม กีฬาย=เล่น-เพลิตเพลิน) + ต (ตร ตรณ=ข้าม) + น (นี ปาปุณเน=ถึง) รวมเป็น รต + ส สำเร็จรูปเป็น รตนํ ก็ได้

ปณฺตี ศัพท์เป็นบทรูปนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ป + นี (ปาปุณเน=ถึง) + ต + ส

ป + นี + ต	ลง ต ปัจจย	อติเต ตตวนตฺตาวิ
ป + ณี + ต	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทีโต ณ
ปณฺตี + ส	ลง ส ิ ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา

ปณิต + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	สี
ปณิต	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ปณิต		

น โน สองศัพท์เป็นบทนิบาต ทั้งนี้ บทว่า น เป็นบทบอกความปฏิเสธ ส่วน บทว่า โน เป็นเพียงอวธารณะ

สม ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สม + ส

สม + ส	ลง ส ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สม + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	สี
สม	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น สม		

อตฺถิ ศัพท์เป็นกิริยาอาชยาตมารากรากศัพท์ อส (ภูวิ=มี-เป็น) + อ + ติ

อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป ฯ
อส + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจจุปนเน
อส + อ + ติ	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทิตอ
อส + ติ	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร
อ + ตฺถิ	เปลี่ยน ติ เป็น ตฺถิ และลบ สติสส ตฺถิตต	

สำเร็จรูปเป็น **อตฺถิ**

ตถาคเตน ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ตถาคต (ตถา + อาคต, คต) + นา

ตถาคต + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
ตถาคต + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
ตถาคเตน	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ตถาคเตน**

อิทฺมปิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตັดบพเป็น อิท + ปิ

อิท ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก อิม + ส

อิม + ส	ลง ส ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
อิท	เปลี่ยน อิม กับ ส เป็น อิท	อิมสฺสอิทฺมสฺส นปุสเก
อิท + ปิ		
อิทฺมปิ	เปลี่ยนนิคหิต (°) เป็น ม	วคฺคนตฺ วา วคฺเค

สำเร็จรูปเป็น **อิทฺมปิ**

พฺพธ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มารากรากศัพท์ พฺธ (ภาณ=รู้) + ต + สมิ

พฺธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป ฯ
พฺธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺธคมาทิตเถ กตฺตริ
พฺธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธคฺภเหหิ ธคฺมา จ
พฺพ + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุเป็น ท	หจตฺตถานมนตํ โทฯ

พุทฺธ + สมี	ลง สมี สัตตมีวิภัตติ	โอภาเส สัตตมี
พุทฺธ + เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินฺ ภา
พุทฺธเ	แยก, ลบ, รวม	พุทฺธมโ, สรโล, นเยา
สำเร็จรูปเป็น พุทฺธ		

รตนํ ปณิตํ ทั้งสองศัพท์ได้นำเสนอแล้วข้างต้น

เอเตน ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก เอต + นา

เอต + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
เอต + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
เอเตน	แยก, ลบ, รวม	พุทฺธมโ, สรโล, นเยา
สำเร็จรูปเป็น เอเตน		

สจฺเจน ศัพท์เป็นบทพนามนามกิตก์มาจากรากศัพท์ สต (สัจเจ=ความจริง + ย + นา

สต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
สต + ย	ลง ย ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโย
ส + ตย>จ	เปลี่ยน ตย เป็น จ	ยวตฺ ตลนทการานา
ส + จ จ	ซ้อน จ	ปรเทวภาโว จาเน
สจจ + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
สจจ + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
สจฺเจน	แยก, ลบ, รวม	พุทฺธมโ, สรโล, นเยา
สำเร็จรูปเป็น สจฺเจน		

สฺวตฺถิ ศัพท์เป็นบทสนธิมาจาก ส + อตฺถิ

ส + อตฺถิ		
ส + ว + อตฺถิ	ลง ว อาคม	ยวมทนตรลา จาคมา
สำเร็จรูปเป็น สฺวตฺถิ		

โหตุ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ หู (สตุต่าย=มี-เป็น) + อ + ต

หู + ต	ลง ต ปัญจมีวิภัตติ	อาณตยาสิฏฺเฐนุตตา
หู + อ + ต	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทิตอ อ
โห + อ + ต	วูทธิ อุ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ
โห + ต	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร
สำเร็จรูปเป็น โหตุ		

๒.๑.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔

ขยิ วิราคํ อมตํ ปณิตํ
 ยทชฌนคา สกยมนี สมานีโต
 น เตน รมเมน สมตถิ กิณจิ
 อิทมปิ รมเม รตนํ ปณิตํ
 เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

ขยิ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ขี (ขเย=สิ้นไป) + อ + อ

ขี + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา
เข + อ	วฺทฺธิ อี ที่ ขี เป็น เอ	อณฺเณสุ จ
ขย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อย	เอ อย
ขยฺ อ + อ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺตมสฺสรํ
ขย + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺป
ขย	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรฺ ยุตฺเต
ขย + อ	ลง อ ทุติยาวิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทุติยา
ขย + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺป
ขยิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรฺ ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น ขยิ

วิราคํ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วิ + รณฺช (ราเค=กำหนด-ย้อม) + ณ + อ

วิ + รณฺช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป
วิ + รณฺช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาติโต ณ
วิ + รณฺช + อ	ลบ ณ อนุพันธ	เตสํ โณ โลป
วิ + ร ณฺช>ช + อ	เปลี่ยน ณฺช เป็น ช	ณฺมฺหิ รณฺชสฺส โช
วิ + ราช + อ	วฺทฺธิ อ ที่ รช เป็น อา	อสฺสียคฺนตฺสส วฺทฺธิ
วิ + ราก + อ	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จชานํ
วิราค	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรฺ ยุตฺเต
วิราค + อ	ลง อ ทุติยาวิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทุติยา
วิราค + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺป
วิราคํ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรฺ ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น วิราคํ

อมตํ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ น + มร (ปาณจาเค=สละชีวิต-ความตาย)

+ ต + อ

น + มร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป
น + มร + ต	ลง ตปัจจัย	ภาวกมฺเมสุ ต
น + ม + ต	ลบ ร ท้ายธาตุ	รกาโร จ

อมต	เปลี่ยน น เป็น อ	อดตํ นสส ตปฺปฺริเส
อมต + อ	ลง อํ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
อมต + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปา
อมต	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปร ยุตฺเต.
สำเร็จรูปเป็น อมต		

ปณิต ศัพท์เป็นบทที่ได้นำเสนอแล้วข้างต้น

ยทชฌคา ศัพท์เป็นบทสนธิ ตັตบทเป็น ยํ + อชฌคา

ยํ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + อ		
ย + อ	ลง อํ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
ยํ	แยก ลบ รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ยํ		

อชฌคา ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยัตมาจากรากศัพท์ อธิ + อ + คมฺ (คตฺย=ไป) + อี

อธิ + คมฺ		
อธิ + คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
อธิ + คม + อี	ลง อี อชฺชตฺตนิ	สมิเปชฺชตฺตนิ
อธิ + อ + คม + อี	ลง อ อาคมหน้าธาตุ	อการาคโม หิยตฺตนิฯ
อชฌ + อ + คม + อี	เปลี่ยน อธิ เป็น อชฌ	อชฺฌม อธิ
อชฌ + อ + อ + คม + อี	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํฯ
อชฌ + อ + คม + อี	เพราะสระหลัง ลบสระหน้า	สรา สเร โลโป
อชฌ + คม + อี	นำ ฌ ประกอบกับสระ อ	นเย ปร ยุตฺเต
อชฌ + คา + อี	เพราะ อี เปลี่ยน คม > คา	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปา
อชฌคา	ลบ อี วิภตฺติที่เป็นสระหลัง	วา ปร โอสรูปา

สำเร็จรูปเป็น **อชฌคา**

ยํ + อชฌคา	เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท	มทา สเร
ยทชฌคา	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปร ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **ยทชฌคา**

สภยมนิ เป็นบทวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ตັตบทเป็น สภย + มฺนิ + สติ

สภยมนิ + สติ	ลง สติ ปฐมาวิภตฺติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
สภยมนิ	ลบ สติ	เสสโต โลโป คสฺปิ
สภยมนิ	ทึฆะ อี เป็น อี	ทึฆํ

สำเร็จรูปเป็น **สภยมนิ** ทึฆะ อี เป็น อี เพราะอยู่ในฉันทลักษณ์

สมาหิต ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกมาจากรากศัพท์ สํ + อา + ธา (ธารทานโปสเน=ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู) + อี + ต + สติ

สํ + อา + ธา + ต	ลง ตปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต
สํ + อา + ธา + อิ + ต	เพราะ ต ปัจจัย ลง อีอาคม	ยถาคมมิกาโร
สํ + อา + หา + อิ + ต	เปลี่ยน ฐ เป็น ห	จ ศัพท์ใน โท ธสส จ
สํ + อา + ห + อิ + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปา
สํ + อา + หิ + ต	นำพยัญชนะกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต
สม + อา + หิ + ต	เปลี่ยนนิคหิต (°) เป็น ม	มทา สเร
สม + อา + หิ + ต + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สม + อา + หิ + ต + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
สมาหิโต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น สมาหิโต		
น ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกความปฏิเสธ มาจาก น + สิ		
น + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
น	ลบ สิ วิภัตติ	สพพาสมาวุโสปลศคฯ
สำเร็จรูปเป็น น		
เตน ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + นา		
ต + นา	ลง นา ตติยวิภัตติ	กรณ ตติยา
ต + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
เตน	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น เตน		
ธมฺเมน ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ธร (ธารณ=ทรงไว้) + รम्म + นา		
ธร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
ธร + รम्म	ลง รम्म ปัจจัย	ธราทีหิ รมโม
ธ + มม	ลบ ร ท้ายธาตุ/ร ของ รम्म	รมหิ รนโต ราทีโน
ธมฺม + นา	ลง นา ตติยวิภัตติ	กรณ ตติยา
ธมฺม + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
ธมฺเมน	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ธมฺเมน		
สมตถิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น สมํ + อตถิ		
สมํ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สม + สิ		
สม + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สม + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
สม + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปา
สมํ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น สมํ และเป็นบทนิบาตก็มี ใช้ในความหมายของ สห=พร้อม-กับ		

อตถิ ศัพท์เป็นกิริยาอาชยาตได้นำเสนอแล้วข้างต้น

สม + อตถิ

สม + อตถิ

ลบนิคคหิต (°)

กวจิ โลป

สมตถิ

แยก, ลบ, รวม

ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น สมตถิ

กิลยจิ ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก กิ + สิ + จิ + สิ

กิ + สิ + จิ + สิ

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ

ลิงคตเถ ปจมา

กิ + จิ

ลบ สิ วิภัตติ

เสสโต โลป/สพพาฯ

กิลยจิ

เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ณ วคคนต์ ว่า วคเค

สำเร็จรูปเป็น กิลยจิ

ธมเม ศัพท์เป็นบทพนามกิตก์มารากรากศัพท์ ธร (ธารณ=ทรงไว้) รมม + สมิ (ดูการทำ
รูป ในบทว่า ธมเมน) ในที่นี้ จะแสดงเฉพาะการประกอบกับ สมิ วิภัตติเท่านั้น

ธมม + สมิ

ลง สมิ สัตตมีวิภัตติ

โอภาเส สัตตมี

ธมม + เอ

เปลี่ยน สมิ เป็น เอ

สมาสมิน் वा

ธมเม

แยก, ลบ, รวม

ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น ธมเม

อิทมปิ รตนํ ปณฺธิํ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุํ ทั้งเจ็ดบทได้นำเสนอแล้วข้างต้น

๒.๑.๕ รตนสูตร คาถาที่ ๕

ยมพุทฺธเสฏฺโฐ ปรีวณฺณยิ สุจิ

สมาธิมานนฺตริกถฺยมาหุ

สมาธินา เตน สโม น วิชฺชติ

อิทมปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺธิํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยมพุทฺธเสฏฺโฐ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ย + พุทฺธเสฏฺโฐ

ย ศัพท์เป็นบทสรพนามได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

พุทฺธเสฏฺโฐ ศัพท์เป็นบทวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาสมาจาก พุทฺธ + เสฏฺฐ + สิ

พุทฺธ ศัพท์เป็นบทพนามกิตก์ได้นำเสนอแล้วข้างต้น

เสฏฺโฐศัพท์เป็นบทททธิตมาจาก ปสฺตถ + อิกฺก + สิ

ปสฺตถ + อิกฺก

ลง อิกฺก ปัจจย

วิเสเส ตรตฺถิมสิทฺธิยิกฺกา

ส + อิกฺก

เปลี่ยน ปสฺตถ เป็น ส

ปสฺตถสฺส โส จ

ส + อิกฺก

ลบสระหน้า คือ อ ที่ ส

สรา สเร โลป

ส + เอกฺก

วิการ อิ ของ อิกฺก เป็น เอ

กฺวจาสนวณฺณ ลุตเต

เสฏฺฐ

นำพยัญชนะประกอบสระ

นเย ปรี ยุตเต

เสฏฐ + สติ	ลง สติ ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปฐมา
เสฏฐ + โอ	เปลี่ยน สติ เป็น โอ	โส
เสฏฐโจ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยา
สำเร็จรูปเป็น เสฏฐโจ		
ยัม + พุทฺธเสฏฐโจ		
ยม + พุทฺธเสฏฐโจ	เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม	วคฺคนตัม วา วคฺเค.
สำเร็จรูปเป็น ยมพุทฺธเสฏฐโจ		

ปรีวณณยิ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมารากรากศัพท์ ปรี + วนณ (อุตฺติวิถถารสูกาท
ยุยฺยุตฺติทีปเน=สรรเสริญ, ขยาย-พิสดาร, ทำให้เป็นสีขาวเป็นต้น, พยายาม, แสดง) + ณย + อี

ปรี + วนณ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโป
ปรี + วนณ + ณย	ลง ณย ปัจจัย	จฺราทีโต เณ ณยา
ปรี + วนณ + อย	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป
ปรีวณณย	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
ปรีวณณย + อี	ลง อี อัชชตนิ	สมิเปชชตนิ
ปรีวณณยิ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยา
สำเร็จรูปเป็น ปรีวณณยิ		

สุจิจิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สุจ (สุจ โสธเน=สะอาด-หมดจด + จิ) + จิ

สุจิจิ + อัม	ลง อัม ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
สุจิจิ + °	เปลี่ยน อัม เป็นนิคคหิต (°)	อัม โม นิคคหิตํ ฌลเปหิ
สุจิจิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น สุจิจิ		

สมาธิมานนตริกญฺมมาหุ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตັตบทเป็น สมาธิ + อานนตริกญฺม +
อาหุ

สมาธิ ศัพท์เป็นบทนามกิตกตมารากรากศัพท์ สัม + อา + ธา (ธารทานโปสเน=ทรงไว้,
ให้, เลี้ยงดู) + อี + อัม

สัม + อา + ธา + อัม	ลง อัม ปัจจัย	สญฺญายํ ทาธาโต อัม
สม + อา + ธา + อัม	เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม	มทา สเร
สม + อา + ธ + อัม	ลบ อา ที่ ธา/ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺยาฯ
สมาธิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สมาธิ + อัม	ลง อัม ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
สมาธิ + °	เปลี่ยน อัม เป็นนิคคหิต (°)	อัม โม นิคคหิตํ ฌลเปหิ
สมาธิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น สมาธิ		

อานนตริกถุณ ศัพท์เป็นบทรนามมาจาก อานนตริกถุณ + อ

อานนตริกถุณ + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัติ	กมมตเถ ทุตติยา
อานนตริกถุณ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

อาหุ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ พหฺ + อ + อุ

พหฺ + อุ	ลง อุ ปโรกขาวิภัติ	อปจจกเข ปโรกขาตีเต
พหฺ + อ + อุ	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทีโต อ
อาห + อ + อุ	เปลี่ยน พหฺ เป็น อาห	พหฺภูณมาหฺภูวา ฯ
อาห + อุ	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตมกาโร
อาหุ + อุ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลยยาฯ
อาหุ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **อาหุ**

สมาธิ + อานนตริกถุณ + อาหุ

สมาธิม + อานนตริกถุณม + อาหุ เปลี่ยนนิคคหิตเป็น มมทา สเร

สมาธิมานนตริกถุณมาหุ นำพยัญชนะประกอบสระ นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สมาธิมานนตริกถุณมาหุ**

สมาธินา ศัพท์เป็นบทรนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ส + อา + ธา (ธารทานโปสเน=ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู) + อิ + นา (วิธีทำรูป สมาธิ ให้ดูบทว่า สมาธิ)

สมาธิ + นา	ลง นา ตติยาวิภัติ	กรณ ตติยา
------------	-------------------	-----------

สำเร็จรูปเป็น **สมาธินา**

สโม ศัพท์เป็นบทรนามมาจาก สม + ส

สม + ส	ลง ส ปฐมวิภัติ	ลึงคตเถ ปจมา
สม + โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
สโม	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สโม**

น ศัพท์เป็นบทนิบาต ใช้ในความหมายปฏิเสธ มาจาก น + ส

น + ส	ลง ส ปฐมวิภัติ	ลึงคตเถ ปจมา
น	ลบ ส	สพพาสมาวุโสปลศคฯ

สำเร็จรูปเป็น **น**

วิชฺชติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ วิท (ภาเว=มี-เป็น) + ย + ติ

วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วิท + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัติ	วัตตมานา ปจจุปนเน
วิท + ย + ติ	ลง ย ปัจจัย	ทิวาทีโต โย
วิ ช + ติ	เปลี่ยน ทย เป็น ช	ตสฺส จวคฺคยการฯ
วิชฺช ช + ติ	ซ้อน ช	ปรเทวภาโว จาเน

สำเร็จรูปเป็น วิชชติ

๒.๑.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖

เย ปุคฺคลา อฏฺฐ สत्ถํ ปสฺสจฺจา
 จตฺตาริ เอตานิ ยุกฺคานิ โหนฺติ
 เต ทกฺขิณฺณียา สุกฺตสฺส สวากา
 เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ
 อิทมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺีตํ
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

เย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

ปุคฺคลา ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปุคฺค (ปุติ + คล คลเน=กลืนกิน + อ, ปุคฺ + ลา
 ภกฺขเน=กิน + อ) + โย

ปุคฺค + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
ปุคฺค + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ปุคฺคลา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปุคฺคลา**

อฏฺฐ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก อฏฺฐ + โย

อฏฺฐ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
อฏฺฐ	อ ท้าย อฏฺฐ กับ โย เป็น อ	ปญฺจาทินฺนมาโร
อฏฺฐ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **อฏฺฐ**

สत्ถํ ศัพท์เป็นบทสังขยานามมาจาก สต + สติ

สต + สติ	ลง สติ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
สต + อํ	เปลี่ยน สติ เป็น อํ	สํ
สत्ถํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สत्ถํ**

ปสฺสจฺจา ศัพท์เป็นบทกริยาภิตกมาจากรากศัพท์ ป + สํส (กถาโกเมนหีสเน=กล่าว,
 สรรเสริญ, เปียดเบียน) + ต + โย

ป + สํส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
ป + สํส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวณฺเมสุ ต
ป + ส + ฏฺฐ	เปลี่ยน สต เป็น ฏฺฐ	สาทิ สนฺตปุณฺณชฯ
ป + ส + ฏฺฐ	ลบนิกคหิต (-)	พฺยณฺชเน จ
ปสฺสจฺ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
ปสฺสจฺ + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ

ปสฏฐา	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ปสฏฐา		
จตุตตาริ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก จตุ + โย		
จตุ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
จตุตตาริ	จตุ กับ โย เป็น จตุตตาริ	ติจตุณัน ติสโสจตสโสฯ
สำเร็จรูปเป็น จตุตตาริ		

เอตานิ ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก เอต + โย		
เอต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
เอต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
เอตา + นิ	ทึฆะ อ ห้าย เอต เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น เอตานิ		

ยูกานิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ยุค (ยุช โยเค=ประกอบ + อ) + โย		
ยุค + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
ยุค + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
ยูกา + นิ	ทึฆะ อ ห้าย เอต เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น ยูกานิ		

โหนติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยัตมาจากรากศัพท์ หู (สตุต่าย=มี-เป็น) + อ + อนติ		
หู + อนติ	ลง อนติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจจุปนเน
หู + อ + อนติ	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทีโต อ
โห + อ + อนติ	วูทธิ อุ เป็น โอ	อณเณสุ จ
โห + อนติ	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร
โห + นติ	ลบสระหลัง	วา ปโร อสรูปา
สำเร็จรูปเป็น โหนติ		

เต ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก ต + โย		
ต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
ต + เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพพนามการเต ปจโม
เต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น เต		

ทกขิณียยา ศัพท์เป็นนามกิตก์และตัทธิตมาจากรากศัพท์ ทกข (วฑฺฒิสีฆวธเคเต= เจริญ, รวดเร็ว, ฆ่า, ไป) + อิน + ฌณฺญ + โย

ทกข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ทกข + อิน	ลง อิน ปัจจัย	ชีโต อิน สพพตถ
ทกข + อิน	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทีโต ณ
ทกขิณ + อา	ลง อา อิตถิโชตกปัจจัย	อิตถิมโต อาปจโย

ทกฺขิณฺนา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเย ฯ
ทกฺขิณฺนา + เณยฺย	ลง เณยฺย ปัจจยฺในตฺถิตฺ	จ ศัพท์ ใน อาตตณฺจ
ทกฺขิณฺนา + เอยฺย	ลบ ณ อนุพฺนัณฺ	เตสฺ โณ โลปํ
ทกฺขิณฺ + เอยฺย	ลบสฺระหน้า ปกตฺสฺระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจา
ทกฺขิณฺเอยฺย	นำพยัญชนะประกอบสฺระ	นเย ปรี ยุตฺเต
ทกฺขิณฺเอยฺย + โย	ลง โย ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา
ทกฺขิณฺเอยฺย + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ทกฺขิณฺเอยฺยา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเย ฯ
สำเร็จรูปเป็น ทกฺขิณฺเอยฺยา		

สุคตฺส ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ สฺ + คมฺ (คติมิหิ=ไป) + ต + ส

สุ + คม	ลบสฺระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯ
สุ + คม + ต	ลง ต ปัจจยฺ	พฺุชฺคมาทิตฺเถ กตฺตริ
สุ + ค + ต	เพระ ต ลบ ม ท้ายธาตุ	คมฺชนฺนรฺมาทินฺมนฺโต
สุคต + ส	ลง ส ฌัฏฐิวิภตฺติ	สามิสฺสมี ฌฏฺฐิ
สุคต + สฺส	ลง สฺ อาคม	สาคโมเส

สำเร็จรูปเป็น สฺคตฺส

สาวกา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ สฺ (สวณ=ฟัง) + ณฺว + โย

สุ + ณฺว	ลง ณฺว ปัจจยฺ	สพฺพโต ณฺวตฺวาวิ วา
โส + ณฺว	วุทฺธิ อฺ เป็น โอ	อสฺยิยฺคนฺตสฺส วุทฺธิ ฯ
สาว + ณฺว	เปลี่ยน โอ เป็น อาว	เต อาวายา การิตะ
สาว + อก	เปลี่ยน ณฺว เป็น อก	อนกา ยฺณฺวณฺ
สาวก	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเย ฯ
สาวก + โย	ลง โย ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา
สาวก + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
สาวกา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเย ฯ

สำเร็จรูปเป็น สาวกา

เอเตสฺ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก เอต + สฺ

เอต + สฺ	ลง สฺ สัตตมวิภตฺติ	โอภาเส สตฺตมํ
เอเต + สฺ	เปลี่ยน อ ท้าย เอต เป็น เอ	สฺหิสฺวกาโร เอ

สำเร็จรูปเป็น เอเตสฺ

ทินฺนานิ ศัพท์เป็นบทกริยาภิธานกิตก์มาจากรากศัพท์ ทา (ทาเน=ให้) + ต + โย

ทา + ต	ลง ต ปัจจยฺ	ภาวกมฺเมสฺ ต
ทา + อินฺน	เปลี่ยน ต เป็น อินฺน	ภิทาทีโต อินฺนอนฺน ฯ
ท + อินฺน	ลบสฺระหน้า ปกตฺสฺระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจา

ทินน	นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย ปรี ยุตเต	
ทินน + โย	ลง โย ปฐมาวิภัติ	ลิงคตเถ ปจมา
ทินน + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
ทินนา + นิ	ทึฆะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น ทินนานิ		

มหปผลานิ ศัพท์เป็นบทวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก มหปผล + โย

มหปผล + โย	ลง โย ปฐมาวิภัติ	ลิงคตเถ ปจมา
มหปผล + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
มหปผลา + นิ	ทึฆะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น มหปผลานิ		

๒.๑.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗

เย สุปปยุตฺตา มนสา ทฬฺหเณ

นิกกามิโน โคตมสาสนมฺหิ

เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห

ลทฺธา มฺธา นิพฺพุตฺติ ภฺยฺชมานา

อิทฺมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

บาทคาถาว่า **อิทฺมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺธิตํ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** ๑ ให้ดูคาถาข้างต้น

เย ศัพท์เป็นบทสรรพนาม มาจาก ย + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

สุปฺปยุตฺตา ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกัมาจากรากศัพท์ สฺ + ป + ยุช (โยเค=ประกอบ) + ต

+ โย

สฺ + ป + ยุช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
สฺ + ป + ยุช + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตวนตฺตาวี
สฺ + ปป + ยุช + ต	ซ้อน ป	ปรเทวภาโว จาเน
สุปป + ยุ + ตต	ลบ ชุ ท้ายธาตุ พร้อมซ้อน ต ฤชาทึมนฺโต โน ทฺวิ จ	
สุปปยุตฺต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัติ	ลิงคตเถ ปจมา
สุปปยุตฺต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
สุปปยุตฺต + อา	ลบสระหน้าปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจฯ
สุปปยุตฺตา	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น สุปปยุตฺตา		

มนสา ศัพท์เป็นนามภิตกัใช้เป็นบทมนโนคณะมาจากรากศัพท์ มน (ภาณ=รู้ + อ) +

นา

มน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
----	---------------	-----------------

มน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตุวาวี วา
มน + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กตฺตริ จ
มน + อา	เปลี่ยน นา เป็น อา	มโนคณาทีโต สมินานา
มน + ส + อา	ลง ส อาคม	ส สเร วาโกโม
มนสา	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
สำเร็จรูปเป็น มนสา		

ทพฺเหน ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ทพฺห + นา

ทพฺห + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กตฺตริ จ
ทพฺห + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
ทพฺห + เอน	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจา
ทพฺเหน	นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย ปรี ยุตฺเต	
สำเร็จรูปเป็น ทพฺเหน		

นิกกามิโน ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ นิ + กम् (อิจฺฉาย=ปรารถนา-อยากได้) + ณี + โย

นิ + กम्	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
นิ + กम् + ณี	ลง ณี ปัจจัย	ตสฺสึลาทีสุ ณีตฺวาวี จ
นิก + กम् + ณี	ซ้อน ก	ปรเทวภาโว จาเน
นิก + กาม + ณี	วูทธิ อ เป็น อา	อสฺยิคนตสฺส วูทธิฯ
นิกกาม + อี	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป
นิกกามิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
นิกกามิ + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
นิกกามิ + โน	เปลี่ยน โย เป็น โน	โยนํ โน
นิกกามิ + โน	รัสสะ อี เป็น อี	อโฆ รสสเมกวจฺนา
สำเร็จรูปเป็น นิกกามิโน		

โคตมสาสนมฺหิ ศัพท์เป็นบทตปฺปุริสสมาสมาจาก โคตม + สาสน + สมิ

โคตมสาสน + สมิ	ลง สมิ สัตตมวิภัตติ	โอภาเส สตฺตมึ
โคตมสาสน + มฺหิ	เปลี่ยน สฺม เป็น มฺหิ	สมาหิสฺมุนํ มหาภิรมฺหิฯ
สำเร็จรูปเป็น โคตมสาสนมฺหิ		

เต ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

ปตฺติปตฺตา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ปตฺติ + ปท + ต + โย

ปตฺติ + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
ปตฺติ + ปท + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺวานตฺตาวี
ปตฺติ + ป + ตต	ลบ ท ท้ายธาตุ พร้อมซ้อน	ตฺถุขาทีนมนฺโต โนฯ
ปตฺติ + ปตฺต + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา

ปตติปตฺต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ปตติปตฺตา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปตติปตฺตา**

อมตํ ศัพท์เป็นที่ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

วิคฺยห ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานจากรากศัพท์ วิ + คห (อาทาเน=ถือเอา) + ตฺวา + โย

วิ + คห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
วิ + คห + ตฺวา	ลง ตฺวา ปัจจัย	ปุพฺพกาเลกตฺตูกานํฯ
วิ + ค + ยห	เปลี่ยน ตฺวา เป็น ยห, ลบ ห	มทฺทเกหิ มม ยห ชฺชฯ
วิคฺยห + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา
วิคฺยห	ลบ โย	สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฯ

สำเร็จรูปเป็น **วิคฺยห**

ลทฺธา ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานจากรากศัพท์ ลภ (ลาภะ=ได้) + ตฺวา + โย

ลภ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
ลภ + ตฺวา	ลง ตฺวา ปัจจัย	ปุพฺพกาเลกตฺตูกานํฯ
ล + ทฺธา	เปลี่ยน ตฺวา เป็น ทฺธา, ลบ ภ	มทฺทเกหิ มม ยห ชฺชฯ
ลทฺธา + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา
ลทฺธา	ลบ โย	สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฯ

สำเร็จรูปเป็น **ลทฺธา**

มฺฐา ศัพท์เป็นนิบาตมาจาก มฺฐา + โย

มฺฐา + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา
มฺฐา	ลบ โย	สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฯ

สำเร็จรูปเป็น **มฺฐา**

นิพฺพุตฺติ ศัพท์เป็นนามมาจาก นิพฺพุติ + อํ

นิพฺพุติ + อํ	ลง อํ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทุตติยา
นิพฺพุติ + ํ	เปลี่ยน อํ เป็น นิคฺคหิต (ํ)	อโหม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ
นิพฺพุตฺติ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **นิพฺพุตฺติ**

ภุณฺชมานา ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานจากรากศัพท์ ภุช (ตาณภกฺเขสุ=รักษา-ป้องกัน, กิน) + อ + มาน + โย

ภุช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
ภุช + อ	ลง อ ปัจจัย พร้อม ํ ต้นธาตุ	รฺฐาทีโต นิคฺคหิตฯ
ภุช + อ + มาน	ลง มาน ปัจจัย	วตฺตมาเน มานนฺตา
ภุณฺช + อ + มาน	เปลี่ยนนิคฺคหิต เป็น ญ	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค
ภุณฺชมาน	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตฺเต

ภุณขมาน + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ภุณขมาน + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
ภุณขมานา	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยา
สำเร็จรูปเป็น ภุณขมานา		

๒.๑.๘ รตนสูตร คาถาที่ ๘

ยถินทชีโล ปจวี สิต สียา

จตุพภิ วาเตภิ อสมปคมปิโย

ตถูปม สปปริส วทามิ

โย อริยสัจจานิ อเวจจ ปสฺสติ

อิทมปิ สงฺฆะ รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยถินทชีโล ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ยถา + อินทชีโล

ยถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกความเปรียบเทียบ

อินทชีโล ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อินทชีล (อินท + ชีล ปฏฺฐิมาเต=กระทบตอบ) +

ลี

อินทชีล + ลี	ลง ลี ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
อินทชีล + โอ	เปลี่ยน ลี เป็น โอ	โส
อินทชีโล	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยา
สำเร็จรูปเป็น อินทชีโล		

ยถา + อินทชีโล

ยถ + อินทชีโล

ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง สรโลโปมาเทศปจจฯ

ยถินทชีโล

นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น ยถินทชีโล

ปจวี ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปจวี (ป + จว คติย=ไป + อ + อี) + อ

ปจวี + อ

ลง อ ทุตติยาวิภัตติ

กมฺมตเถ ทุตติยา

ปจวี + ิ

เปลี่ยน อ เป็นนิคคหิต (ิ) อโม นิคคหิต ฌลเปหิ

ปจวี + ิ

รัสสะ อี เป็น อี

อโฆ รสสเมกวจนฯ

ปจวี

นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น ปจวี

สิต ศัพท์เป็นบทกริยาภิกตักมารากราศัพท์ ลี (เสวคตฺวิทฺธย=เสพ, ไป, เจริญ) + ต +

ลี

ลี + ต

ลง ต ปัจจัย

อตีเต ตตวนตฺตาวี

ลี + ต + ลี

ลง ลี ปฐมาวิภัตติ

ลึงคตเถ ปจมา

สิต + โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
สีโต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเย ฯ
สำเร็จรูปเป็น สีโต		

ลียา ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ อส (ภูคตยาทานทิตติเชยทเน= ปรากฏ, ไป, รุ่งเรือง, ขว้างไป, กิน) + อ + เอยย

อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
อส + เอยย	ลง เอยย สัตตมวิภัตติ	อนุมติปริกูปตเถสุฯ
อส + อ + เอยย	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทีโต อ
อส + เอยย	ลบ อ ปัจจัย	โลปลยเจตมกาโร
ส + เอยย	ลบ อ ตัวต้นธาตุ	สพพตถาสสชาติโลโปฯ
ส + อียา	เปลี่ยน เอยย เป็น อียา	กวจิ ธาตุวิภตติฯ
ลียา	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ลียา		

จตุพกิ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก จตุ + ทิ

จตุ + ทิ	ลง ทิ ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
จตุ + กิ	เปลี่ยน ทิ เป็น กิ	สมาหิสมน มหาลิมิทา
จตุ + พกิ	ซ้อน พ	วคเค โฆสาโฆसानัน
สำเร็จรูปเป็น จตุพกิ		

วาเตหิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก วาต (วา คมน=ไป + ต) + ทิ

วาต + ทิ	ลง ทิ ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
วาเต + ทิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ
สำเร็จรูปเป็น วาเตหิ		

อสมปคมปิโย ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกมาจากรากศัพท์ น + ส + ป + กปิ (จลเน= ห้วนไหว) + อีย + ส

น + ส + ป + กป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
น + ส + ป + กป + อีย	ลง อีย ปัจจัย	กวจิ ธาตุวิภตติฯ
น + ส + ป + กป + อีย	ลงนิคคหิต (°) อาคม	นิคคหิตถยจ
น + สม+ป+กมป + อีย	เปลี่ยนนิคคหิตทั้งสองเป็น ม	วคคณต วา วคเค
อ + สมปคมป + อีย	เปลี่ยน น เป็น อ	อตต นสส ตปปุริเส
อสมปคมปิย + ส	ลง ส ปฐมวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
อสมปคมปิย + โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
อสมปคมปิโย	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น อสมปคมปิโย		

ตถุปม ศัพท์เป็นสนธิ ตัดเป็น ตถา + อุปม

ตถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกความเปรียบเทียบ

อุปม ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อุปมา (อุป + มา มานมฺหิ=เปรียบเทียบ + กวิ + อา)

+ อ

อุปมา + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
อุปม + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยา
อุปม	นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย	ปรึ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น อุปม		
ตถา + อุปม		
ตถ + อุปม	ลบสระหน้า	สรา สเร โลโป
ตถ + อุปม	ทึฆะ อุ เป็น อุ	ทึฆ
ตถุปม	นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย	ปรึ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ตถุปม		

สปปุริส ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สปปุริส + อ

สปปุริส + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
สปปุริส อ + อ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโณฏฺฐิตมสสร
สปปุริส + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยา
สปปุริส	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรึ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น สปปุริส		

วทามิ ศัพท์เป็นบทกริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ วท (วากฺเย=พูด-กล่าว) + อ + มิ

วท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโตโลโป
วท + มิ	ลง มิ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจูปนเน
วท + อ + มิ	ลง อ ปัจจย	ภูวาทีโต อ
วท + อา + มิ	ทึฆะ อ เป็น อา	อกาโร ทึฆ หิมิเมสุ
วทามิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรึ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วทามิ		

โย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + ส

ย + ส	ลง ส ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
ย + โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
โย	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเย ฯ
สำเร็จรูปเป็น โย		

อริยสัจจานิ ศัพท์เป็นบทวิสสนบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก อริยสจฺจ (อริย + สจฺจ)

+ โย

อริยสจฺจ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
---------------	-------------------	---------------

อเวจจ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกัมาจากรากศัพท์ **อว + อิ** (คติมิหิ=ไป) + **ตฺวา + สิ**

อว + อี + ตวา	ลง ตวา ปัจจัย	บุพพกาลเอกกตตุกาน้ำ
อว + อี + รจจ	เปลี่ยน ตวา เป็น รจจ	โยควิภาคในजनन्तेति
อว + อี + อจจ	ลบ ร อนุพันธ์	รมहि रन्तो रातिโน
อว + อี + อจจ	ลบสระหน้า เพราะสระหลัง	สरा स्वे लोपी
อว + ऐ + อจจ	เปลี่ยน อี เป็น ऐ	गवाश्वान् लुत्ते
อว + ऐ + จจ	ลบสระหลัง	वा प्रो अस्रुपा
อเวจจ	นำพยัญชนะประกอบสระ	नये प्र युत्ते
อเวจจ + สี	ลง สी ปฐมวิภक्ति	लिंगत्ते प्रमा
อเวจจ	ลบ สी	सप्तमास्मात्सप्तक

สำเร็จรูปเป็น อเวจจ

ปสฺสตี ศัพท์เป็นนบทกิริยาอาขยัตมาจากรากศัพท์ว่า ทิส (เพกฺขณหีสอาปฺตีทาน-
โพธเน=เพ่งดู, เบียดเบียน, เกลียดชัง, ให้, ให้รู้) + อ + ตี

ทิส	ลปสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนนา
ทิส + ติ	ลง ติ วัตตมานาวีรัตติ	วัตตมานเน ปจฺจุปปนเน
ทิส + อ + ติ	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทีโต อ
ปสฺส + อ + ติ	เปลี่ยน ทิส เป็น ปสฺส	ทิสฺสส ปสฺสทิสฺสทกฺขาฯ
ปสฺส + อ + ติ	ลปสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจา
ปสฺสติ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น ปสฺสติ

๒.๑.๙ รตนสูตร คาถาที่ ๙

เย อริยสัจจานิ วิภาวยนติ

คมกริรปณฺเณน สุเทสิตานิ

กิลฺยาปี เต โหนฺติ ภูสบุปฺมตฺตา

น เต ภาว อฏฺฐมมาทียนฺติ

อิทธิภูมิ สงฆ์ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

เย อริยสัจจاني ทั้งสองบทได้แสดงไว้แล้วในคาถาข้างต้น

วิภาวณฺติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยัตมาจากรากศัพท์ วิ + ภา (สฺตตาย=มี-เป็น)+ ฦย

+ อนติ

วิ + ภู + อนติ	ลง อนติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปปนเน
วิ + ภู + ฌย + อนติ	ลง ฌย ปัจจย	จฺรธาทีโต เณณยา
วิ + ภู + อย + อนติ	ลง ฌ อนุพันธ	การิตาน โณ โลป
วิ + โภ + อย + อนติ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อสโยคนตสฺส วุทธิฯ
วิ + ภาว + อย + อนติ	วิการ โอ เป็น อาว	เต อาวายา การิตะ
วิภาวณฺติ	แยก, ลง, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น วิภาวณฺติ		

คมกริปปณฺเณ ศัพท์เป็นบทวิเศษนบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก คมกริปปณฺ (คมกริ + ปณฺ) + นา

คมกริ ศัพท์มาจากรากศัพท์ คมฺ (คตฺมิหิ=ไป) + อิริ

คม	ลง สรท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนฯ
คม + อิริ	ลง อิริ ปัจจย	รณฺชทาทีหิ ธทิตฺทิกฺราฯ
คม + ภา + อิริ	ลง ภา อากม	จ-ศัพท์ ใน ยวมทนต์ราฯ
คมกริ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **คมกริ**

ปณฺ ศัพท์เป็นบทตัทธิตมาจากศัพท์ ปณฺหา (ป + ณา อวโพธเน=รู้ + ภาวิ) + ณ

ปณฺหา + ณ	ลง ณ ปัจจย	สทฺธาทีโต ณ
ปณฺหา + อ	ลง ณ อนุพันธ	เตส โณ โลป
ปณฺหา + อ	ลง สรหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาฯ
ปณฺ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **ปณฺ**

คมกริปปณฺ + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กตฺตริ จ
คมกริปปณฺ + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
คมกริปปณฺเณ	แยก, ลง, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **คมกริปปณฺเณ**

สุเทสิตานิ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกมาจากรากศัพท์ สฺ + ทิส (เปกฺขณฺหิสาอฺปปีตฺทาน-โพธเน=เพ่งดู, เบียดเบียน, เกลียดชัง, ให้, ให้รู้) + ต + โย

สุ + ทิส	ลง สรท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
สุ + ทิส + ต	ลง ต ปัจจย	ภาวกมฺเมสุ ต
สุ + เทส + ต	วุทธิ อี เป็น เอ	อณฺเณสุ จ
สุ + เทส + อี + ต	ลง อี อากม	ยถาคมฺมิกาโร
สุเทสิต + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
สุเทสิต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจ
สุเทสิตา + นิ	ทิสฺเซ อ เป็น อา	โยสุ กตฺติการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **สุเทสิตานิ**

กิลจาปี ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น กิ + จิ + อปี

กิล + จิ + อปี	เปลี่ยนนิคหิต (°) เป็น ณ	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค
กิล + จ + อปี	ลบสระหน้า	สรา สเร โลปี
กิล + จ + อาปี	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆํ
กิลจาปี	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **กิลจาปี**

ภุสปมตฺตา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ว่า ภุส + ป + มท (อุมาเท= ปรมาท) + ต + โย

ภุส + ป + มท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
ภุส + ป + มท + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตวนฺตฺตาวิ
ภุส + ป + ม + ตต	ลบ ท ท้ายธาตุ แล้วซ้อน ต	คฺปาทินญจ
ภุส + ปป + มตต	ซ้อน ป	ปรเทวภาโว จาเน
ภุสปมตต + โย	ลง โย ปฐมวิภตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ภุสปมตต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ภุสปมตฺตา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ภุสปมตฺตา**

ภว ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ว่า ภว (ภู สุตตํ=มี-เป็น + ณ) + อ

ภว + อ	ลง อ ทุตฺตวิภตติ	กมฺมตเถ ทุตฺตยา
ภว + อ + อ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมาโธจิตฺมสฺสรฯ
ภว + อ	ลบสระหน้า ปกตฺตฺสฺระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจา
ภว	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ภว**

อฏฺฐมมาทฺธิยฺนติ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น อฏฺฐม + อาทฺธิยฺนติ

อฏฺฐม ศัพท์เป็นสังขยาคุณนามมาจาก อฏฺฐ + ม + อ

อฏฺฐ + ม	ลง ม ปัจจัย	สงฺขยาปุรณฺณ โม
อฏฺฐม + อ	ลง อ ทุตฺตวิภตติ	กมฺมตเถ ทุตฺตยา
อฏฺฐม + อ	ลบสระหน้า ปกตฺตฺสฺระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจา
อฏฺฐม	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **อฏฺฐม**

อาทฺธิยฺนติ ศัพท์เป็นบทกริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ อา + ทา (อาทาเน=ถือเอา) + อิ + ย + อนฺติ

อา + ทา + อนฺติ	ลง อนฺติ วัตตมานาวิภตติ	วัตตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน
อา + ทา + ย + อนฺติ	ลง ย ปัจจัย	ภาวกมฺเมสุ โย

อา + ทา + อิ + ย + อนติ	ลง อิ หน้า ย ปัจจัย	อิวันณาคโม วา
อา + ท + อิ + ย + อนติ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฉา
อาทียนติ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น อาทียนติ		

๒.๑.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐

สหาวสุส ทสสนสมปทาย

ตยสสุ รมมา ชหิตา ฆวนติ

สภากายทิกฺขี วิจิกิฉิตถจ

สีลพพตฺ วาปี ยทตฺถิ กิณฺจิ.

สหาวสุส ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น สห + เหว + อสุส (ต + ส)

สหาว ศัพท์เป็นบทนิบาตมาจาก สห + เหว

สห + ว	ลบสระหลัง	วา ปโร อสรูปา
--------	-----------	---------------

สห + ว	ที่หะ อ เป็น อา	บุพโพ จ
--------	-----------------	---------

สำเร็จรูปเป็น สหาว

อสุส ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + ส

ต + ส	ลง ส ฉัญฐีวิภัติ	ฉญฐี จ
-------	------------------	--------

อ + ส	เปลี่ยน ต เป็น อ	สสุมาสมีสัสสาสวตฺ
-------	------------------	-------------------

อ + สส	ลง ส อาคม	สาโคโม เส
--------	-----------	-----------

สำเร็จรูปเป็น อสุส

สหาว + อสุส	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฉา
-------------	-----------------------	-----------------

สำเร็จรูปเป็น สหาวสุส

ทสสนสมปทาย ศัพท์เป็นบทตัทปฐีสมาสมาจาก ทสสนสมปทา (ทสสน + สมปทา)

+ นา

ทสสน ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ทิส ((เพิกขณหีสอาอปิติทานโพธเน= เพ่งดู, เบียดเบียน, เกลียดชัง, ให้, ให้รู้) + ยุ

ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป
-----	---------------	----------------

ทิส + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	สททกฺขจลมนทตถา
----------	--------------	----------------

ทสส + ยุ	เปลี่ยน ทิส เป็น ทสส	กวจิ ธาตุวิภตฺติปา
----------	----------------------	--------------------

ทสส + อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺณ
----------	--------------------	------------

ทสส + อน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฉา
----------	-----------------------	-----------------

ทสสน	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
------	--------------------	---------------

สำเร็จรูปเป็น ทสสน

สมปทา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ส + ปท (คตฺย=ไป) + อ + อา

ส + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
ส + ปท + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา
สมปท + อ	เปลี่ยนนิคหิต (◌) เป็น ม	วคฺคนตฺ วา วคฺเค
สมปท	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สมปท + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย
สมปทา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สมปทา**

ทสฺสนสมปทา + นา	ลง นา ตติยาวิภตฺติ	สหาทโยเค จ
ทสฺสนสมปทา + आय	เปลี่ยน นา เป็น आय	มโต นาทีนํ
ทสฺสนสมปทา + आय	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ทสฺสนสมปทา**

ตยสฺ ศัพท์เป็นสนธิ ตตฺบทเป็น ตโย + ส

ตโย ศัพท์เป็นบทสังฆาคุณนามมาจาก ติ + โย

ติ + โย	ลง โย ปฐมวิภตฺติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
ตโย	เปลี่ยน ติ กับ โย เป็น ตโย	ติจฺจุนฺนํ ติสฺโส จตฺสฺโสฯ

สำเร็จรูปเป็น **ตโย**

ส ศัพท์เป็นบทนิบาตสำหรับทำคาถาให้เต็ม (ปทปุณฺณะ)

ตโย + ส		
ตย + ส	เปลี่ยน โอ เป็น อ	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติฯ
ตย + สส	ซ้อน ส	ปรเทวภาโว จาเน

สำเร็จรูปเป็น **ตยสฺ**

ธมฺมา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์ให้แสดงไว้ในคาถาข้างต้นแล้ว จะแยกเป็นบทนามเท่านั้น

คือ ธมฺม + โย

ธมฺม + โย	ลง โย ปฐมวิภตฺติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
ธมฺม + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ธมฺมา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ธมฺมา**

ขหิตา ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานมาจากรากศัพท์ หา (คตฺยาคทฺหนฺ=ไป, สละ, เสื่อม) + อ

+ ต + โย

หา		
หา หา	เพิ่ม หา ธาตุ	กฺวจาทิวณฺณานเมฯ
หา หา	ตั้ง หา ที่เพิ่มมาชื่อว่าอภาสปุพฺพภาโส	
หา หา	เปลี่ยน ห เป็น ข	หสฺส โห

ช หา	รัสสะ อา ที่ ชา เป็น อ	รสโส
ชหา + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต
ชหา + อิ + ต	ลง อิ อากม	อิวณณาคโม วา
ชห + อิ + ต	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฉา
ชหิต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ชหิต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
ชหิตา	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ชหิตา**

ภวนติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ ภู (สตกตฺยา=มี-เป็น) + อ + อนติ

ภู + อนติ	ลง อนติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจจุปนเน
ภู + อ + อนติ	ลง อ ปัจจัย หลังธาตุ	ภูวาทีโต อ
ภ อุ + อ + อนติ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสรุฯ
ภ โอ + อ + อนติ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อณเณสุ จ
ภ โอ + อนติ	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร
ภ อว + อนติ	เปลี่ยน โอ เป็น อว	โอ อว สเร
ภ อว + อนติ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฉา
ภวนติ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ภวนติ**

สกุทายทิฏฐิ ศัพท์เป็นบทตปฐีสมาสมาจาก สกุทาย + ทิฏฐิ + โย

สกุทายทิฏฐิ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
สกุทายทิฏฐิ	ลบ โย	หปโต จ โยน โลโป
สกุทายทิฏฐิ	ที่ชนะ อิ เป็น อี	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **สกุทายทิฏฐิ**

วิจิกิจฉิตตจ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตตบพเป็น วิจิกิจฉิตต + จ

วิจิกิจฉิตต ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วิ + กิต (โรคาปนยนณณฉฉา

वास- สัสเย=รักษาโรค, ฐึ, ปรารธนา, อยู่, สงสัย) + ฉ + ต + ส

วิ + กิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วิ + กิกิต	เพิ่ม กิ ที่ต้นธาตุ	กวจาทิวนณานเมฯ
วิ + กิกิต + ฉ	ลง ฉ ปัจจัย	ติชคุปกิตมานนทิ ขฉฯ
วิ + กิกิต + ฉ	ตั้ง กิ ที่เพิ่มมาชื่ออักษาส	ปุพพโพพภาโส
วิ + ก > จ อิ กิต + ฉ	เปลี่ยน ก เป็น จ	กวกคคสส จวกโค
วิ + จ อิ + กิต > จ + ฉ	เปลี่ยน ต ท้ายธาตุ เป็น จ	พยณชนนตสส โจ ฉปา
วิจิกิจฉ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
วิจิกิจฉ + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตวนตฺตาวี

วิจิกิจฉ + อี + ต	ลง อี อาคม	อิวนณาคโม วา
วิจิกิจฉิต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
วิจิกิจฉิต + ส	ลง ส ปรมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิจิกิจฉิต + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส
วิจิกิจฉิต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น วิจิกิจฉิต		
วิจิกิจฉิต + จ		
วิจิกิจฉิตญ + จ	เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ญ	วคณตฺ วา วคเค
สำเร็จรูปเป็น วิจิกิจฉิตญจ		

สึลพพต ศัพท์เป็นบททวันทสมาสมาจาก สึล + วต + ส

สึล + วต		
สึล + ววต	ซ้อน ว	ปร เทวภาโว จาเน
สึล + พพต	เปลี่ยน วว เป็น พพ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ
สึล + พพต + ส	ลง ส ปรมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
สึล + พพต + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส
สึลพพต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น สึลพพต		

วาปี ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น วา + อปี

วา + อปี		
ว + อปี	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา
ว + อาปี	ทิมะ อ เป็น อา	ทิม
วาปี	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปร ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วาปี		

ยตถิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ย + อตถิ

ย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + ส		
ย + ส	ลง ส ปรมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ย + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส
ย	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ย		

อตถิ ศัพท์เป็นบทนิบาตก็มี สามารถใช้ได้กับตัวประธานในประโยคที่เป็นฝ่ายเอก

วจนะและฝ่ายพหุวจนะ แต่ถ้าเป็นบทกิริยาอาขยาตจะใช้ได้ตัวประธานในประโยคที่เป็นฝ่ายเอกวจนะเท่านั้น ขอนำมาแสดง อตถิ ที่เป็นบทกิริยาอาขยาตโดยมาจากรากศัพท์ว่า อส (ภูคตยา-ทานทิตติเชพยทเน=ปรากฏ, ไป, สว่าง, ขว้าง, กิน) + อ + ต

อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
----	---------------	-----------------

อส + ตี	ลง ตี วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจจุปปนเน
อส + อ + ตี	ลง อ ปัจจย	ภูวาทีโต อ
อส + ตี	ลง อ ปัจจย	โลปญเจตมกาโร
อ + ตี > ตถิ	เปลี่ยน ตี เป็น ตถิ และลง สติสส ตถิตตัม	
สำเร็จรูปเป็น อตถิ		
ยัม + อตถิ		
ยท + อตถิ	เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท มหา สเร	
ยทตถิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย ปริ ยุตเต	
สำเร็จรูปเป็น ยทตถิ		

๒.๑.๑๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑๑

จตุหปาเยหิ จ วิปมุตโต

ฉจจาภิธานานิ อภพพ กาทุ

อิทมปิ สเม รตนํ ปณิตัม

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

จตุหปาเยหิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น จตุหิ + อปาเยหิ

จตุหิ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก จตุ + หิ

จตุ + หิ	ลง หิ ปัญจมีวิภัตติ	อปาทานเน ปญจมี
----------	---------------------	----------------

จตุ + หิ	ทิสสะ อุ เป็น อุ	สุนหิสสุ จ
----------	------------------	------------

สำเร็จรูปเป็น **จตุหิ**

อปาเยหิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อปาย (น + เป วุฑฺธิยัม=เจริญ + ณ, อป + อย

คตฺติยัม = ไป + ณ) + หิ

อปาย + หิ	ลง หิ ปัญจมีวิภัตติ	อปาทานเน ปญจมี
-----------	---------------------	----------------

อปาเย + หิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสสวากโร เอ
------------	-------------------	----------------

สำเร็จรูปเป็น **อปาเยหิ**

จตุหิ + อปาเยหิ

จตุห + อปาเยหิ	ลงสระหน้าปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจา
----------------	----------------------	------------------

จตุหปาเยหิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
------------	--------------------	---------------

สำเร็จรูปเป็น **จตุหปาเยหิ**

วิปมุตโต ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานนามมาจากรากศัพท์ วิ + ป + มุจ (โมกฺเข=หลุดพ้น) +

ต + สติ

วิ + ป + มุจ	ลงสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
--------------	---------------	---------------

วิ + ป + มุจ + ต	ลง ต ปัจจย	อติเต ตตวนตฺตาวี
------------------	------------	------------------

วิ + ป + มุ + ตต	ลง จ ท้ายธาตุและซ้อน ต	คุปาทีนญจ
------------------	------------------------	-----------

วิ + ป + มุตต	ซ้อน ป	ปรเทวภาโว จาเน
วิปมุตต + ส	ลง ส ปฐมาวิภัติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิปมุตต + โ	เปลี่ยน ส เป็น โ	โส
วิปมุตโต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น วิปมุตโต		

ฉจจาภิธานานิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ฉ + จ + อภิธานานิ

ฉ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก ฉ + โย		
ฉ + โย	ลง โย ทุตติยาวิภัติ	กมมตเถ ทุตติยา
ฉ อ + โย > อ	เปลี่ยน อ ที่ ฉ กับ โย เป็น	อปลจาทินมกาโร
สำเร็จรูปเป็น ฉ		

จ ศัพท์เป็นบทนิบาตใช้ในความหมายรวบรวม แปลว่า และ

อภิธานานิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อภิธาน + โย		
อภิธาน + โย	ลง โย ทุตติยาวิภัติ	กมมตเถ ทุตติยา
อภิธาน + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	โยนํ นิ นปฺสเกหิ
อภิธานา + นิ	หิจะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปตฺฯ
สำเร็จรูปเป็น อภิธานานิ		

ฉ + จ + อภิธานานิ		
ฉ + จจ + อภิธานานิ	ซ้อน จ	ปรเทวภาโว จาเน
ฉจจ + อภิธานานิ	ลบสระหน้า	สรา สเร โลป
ฉจจ+ อภิธานานิ	หิจะ อ เป็น อา	หิณํ
ฉจจาภิธานานิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ฉจจาภิธานานิ		

อภพโพ (อภพพ) ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มารากาศัพท์ น + ภู (สตุตยา=มี-เป็น) +

ณย + ส

น + ภู + ณย	ลง ณย ปัจจย	ณโย จ
น + ภู + ย	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป
น + ภู อุ + ย	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพพมโธจิตมสฺสรํ
น + ภู อุ + ย > อพพ	เปลี่ยน อุ กับ ย เป็น อพพ	ภูโตพพ
น + ภพพ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
น > อ + ภพพ	เปลี่ยน น เป็น อ	อตตํ นสฺส ตปฺปฺริเส
อภพพ + ส	ลง ส ปฐมาวิภัติ	ลึงคตเถ ปจมา
อภพพ + โ	เปลี่ยน ส เป็น โ	โส
อภพโพ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น อภพโพ ที่ปรากฏคัมภีร์มีรูปเป็น อภพพ ก็มี		

กาคู ศัพท์เป็นบทกิริยาเกิดจากรากศัพท์ กร (กรณ=ทำ) + คู + ส

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
กร + คู	ลง คู ปัจจัย	อิฉตเถสุ สمانกตตุฯ
กร > กา + คู	เปลี่ยน กร เป็น กา	ตเวตุนาทีสุ กา
กาคู + ส	ลง ส จตุตถีวิภัตติ	สมปทานะ จตุตถิ
กาคู	ลบ ส วิภัตติ	สพพาสมาวุโสปลศคฯ
สำเร็จรูปเป็น กาคู		

๒.๑.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒

กัญจาปี โส กมม กโรติ ปापं

กาเยน วาจาเยห เจตสา วา
อภพพ โส ตสส ปฏิจทาย
อภพพตา ทิฏฐปทสส วุตตวา
อิทมิปิ สเม รตนं ปณิตं
เอเตน สจเจเน สุตถิ โหตุ.

กัญจาปี ศัพท์ได้แสดงไว้แล้วในคาถาข้างต้น

โส ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + ส

ต + ส	ลง ส ปฐมวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
ต > ส + ส	เปลี่ยนต เป็น ส	เอตเตสํ โต
ส + ส > โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
โส	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโห, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น โส		

กมม ศัพท์เป็นบทนามกิต์จากรากศัพท์ กร กรณ=ทำ + มม + อ

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
กร + มม	ลง มม ปัจจัย	ธราทีหิ ธมโม
ก + มม	ลบ ร ท้ายธาตุและ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโตราที โน
ก อ + มม	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรฯ
ก + มม	ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสปฯ
กมม	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
กมม + อ	ลง อ ทุตติยวิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
กมม	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **กมม** แต่ในคาถาปรากฏเป็น กมม ด้วยการลบนิคหิต (◌) ที่

กโรติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตจากรากศัพท์ กร (กรณ ทำ) + โอ + ติ

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
----	---------------	----------------

กร + ตี	ลง ตี วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปปนเน
กร + โอ + ตี	ลง โอ ปัจจย	ตนาทิต โอยิรา
กโรติ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น กโรติ		

ปาปกั ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปาปก (ปา รกฺขณ=รักษา + ป, ป + อป ปาปฺพนเน=ถึง + อ, ป + เป คติย=ไป + ณ) + อ

ปาปก + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
ปาปก + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศฺปา
ปาปกั	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ปาปกั		

กาเยน ศัพท์เป็นบทนามมาจาก กาย (กฺ + อาย, ก + อาย คมเน=ไป + อ) + นา

กาย + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
กาย + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
กาเยน	แยก, ลบ, รวม	พุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น กาเยน		

วาจายุท ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น วาจาย + อุท

วาจาย ศัพท์เป็นบทนามมาจาก วาจา (วจ กฺลเน=กล่าว + อ + อา) + นา

วาจา + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
วาจา + อาย	เปลี่ยน นา เป็น อาย	มโต นาทีนั
วาจ + อาย	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศฺปา
วาจาย	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **วาจาย**

อุท ศัพท์เป็นบทนิบาตสำหรับทำคำภาให้เต็ม (ปทปุรณะ)

วาจาย อุ + อุท	แยกพยัญชนะออกจากสระ	พุพฺพมโธจิตฺมสสรุฯ
วาจาย + อุท	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศฺปา
วาจายุท	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **วาจายุท**

เจตสา ศัพท์เป็นบทนามมาจาก เจต (จิตฺ สญฺเจตเน=ตั้งใจ + ณ) + นา

เจต + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
เจต + อา	เปลี่ยน นา เป็น อา	มโนคฺคมาทิต สมินานฯ
เจต + ส + อา	ลง ส อาคม	ส สเร วาคโม
เจตสา	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **เจตสา**

วา, อภพพ และ โส ศัพท์ได้นำเสนอแล้วในคำภาข้างต้น

ตสส ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก ต + ส

ต + ส	ลง ส ฉฐฐีวิภัตติ	ทุติยาปณณินณจ
ต + สส	ลง ส อาคม	สาคโม เส

สำเร็จรูปเป็น **ตสส**

ปฏิจทหาย ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปฏิจทหา (ปฏิ + ทท สวรรณ=สำรวม-ปกปิด + อ

+ อา) + ส

ปฏิจทหา + ส	ลง ส จตุตถีวิภัตติ	สมปทานะ จตุตถิ
ปฏิจทหา + อา	เปลี่ยน ส เป็น อา	ฉโต นาทีน
ปฏิจทหา อา + อา	แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร
ปฏิจทหา + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปา
ปฏิจทหาย	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิจทหาย**

อภพพตา ศัพท์เป็นบทศัพท์ิตมาจาก อภพพ (น + ภู สดต่าย=มี-เป็น + ญ) + ตา +

ลี

อภพพ + ตา	ลง ตา ปัจจัย	ญตตตตา ภาเว ต
อภพพตา + ลี	ลง ลี ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปฐมา
อภพพตา	ลง ลี ปฐมาวิภัตติ	เสสโต โลปี คสิปี

สำเร็จรูปเป็น **อภพพตา**

ทิจฐปทสส ศัพท์เป็นตัปฐิสสมาสมาจาก ทิจฐ + ปทสส

ทิจฐ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานมาจากรากศัพท์ว่า ทิส (เพกฺขณ=เห็น) + ต

ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
ทิส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวณเมสุ ต
ทิส + ธิ	เปลี่ยน ต เป็น ธิ	สาสทิสโต ตสส ธิฐ จ
ทิส + ธิ	ลบ ส ท้ายธาตุ และ ร	รมทิส ธิฐ ราทิส โน
ทิส + ธิ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา
ทิจฐ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ทิจฐ**

ทิจฐ + ปท

ทิจฐปท + ส	ลง ส ฉฐฐีวิภัตติ	สามิสมี ญฐิ
ทิจฐปท + สส	ลง ส อาคม	สาคโม เส

สำเร็จรูปเป็น **ทิจฐปทสส**

วุตตา ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานมาจากรากศัพท์ วจ (กถเน=กล่าว) + ต + อา + ลี

วจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
วจ + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวณเมสุ ต

อุ + ตต	เปลี่ยน ว > อุ, ลบ จ, ซ้อน ต	วจ วา วุ
ว อุ + ตต	ลง ว อาคมหน้าธาตุ	เตสุ วุทธิโลปาคมา
วุตต	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
วุตต + อา	ลง อา อิตติโชตกปัจจัย	อิตติยมโต อาปจโย
วุตตา	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
วุตตา + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปฐมา
วุตตา	ลบ สิ ปฐมาวิภัตติ	เสสโต โลปี คสิปี
สำเร็จรูปเป็น วุตตา		

๒.๑.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓

วนปคุมเพ ยถา ผุสสิตคเค

คิมหามาเส ปจมสมิ คิมเห

ตถูปม รมมวริ อเทสยิ

นิพพานคามิ ปรมิ หิตาย

อิทมปิ พุทเธ รตนํ ปณิธํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

วนปคุมเพ ศัพท์เป็นบทอุปริสสมาสมาจาก วน (วน สมภตย์=คบหา-เข้าหา + อ) +
ปคุมเพ (ป + คุป รกษणे=คุ้มครอง-รักษา + พ)

วน + ปคุมพ + สมิ	ลง สมิ สัตตมีวิภัตติ	โอกาเส สตตมี
วน + ปคุมพ + สมิ	ซ้อน ป	ปรเทวภาโว จาเน
วนปคุมพ + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินํ วา
วนปคุมเพ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น วนปคุมเพ		

ยถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย แปลว่า ฉันทใด โดยประการใด เหมือน ราว
กะ เป็นต้น

ผุสสิตคเค ศัพท์เป็นบทวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก ผุสสิต (ผุส ผสเส=
สัมผัส-ถูกต้อง + อิ + ต) + อคเค (อช คมน=ไป + อ/ค)

ผุสสิต + อคค + สมิ	ลง สมิ สัตตมีวิภัตติ	โอกาเส สตตมี
ผุสสิต + อคค + สมิ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจา
ผุสสิตคค + สมิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต
ผุสสิตคค + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินํ วา
ผุสสิตคเค	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ผุสสิตคเค		

คิมหามาส ศัพท์เป็นบพณฐิต์ปฐิสสมามาจาก คิมห (คิร นิคิเร=กลืนกิน + มาน) + มาส (มสิ ปริมาณวิการ=เปรียบเทียบ-ซัง, แปรเปลี่ยน + ณ)

คิมห + มาส + สมี	ลง สมี สัตตมวิวิัตติ	โอภาเส สัตตมี
คิมหามาส + เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมีน วา
คิมหามาส	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น คิมหามาส		

ปจมสมิ ศัพท์เป็นบพณฐิต์ปฐิสสมามาจาก ปจ (ปจ วียตติย วาจา=กล่าว-พูด-บอก + อม, ปถ สงขยาน=นับ-คำนวณ + อม, ปุถ วิตถาเร=ขยาย-ทำให้กว้าง + ม) + สมี

ปจม + สมี	ลง สมี สัตตมวิวิัตติ	โอภาเส สัตตมี
ปจม + สมี	คง สมี ไว้	
สำเร็จรูปเป็น ปจมสมิ		

คิมเห ศัพท์เป็นบพณฐิต์ปฐิสสมามาจาก คิมห (คิร นิคิเร=กลืนกิน + ม) + สมี

คิมห + สมี	ลง สมี สัตตมวิวิัตติ	โอภาเส สัตตมี
คิมห + เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมีน วา
คิมเห	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น คิมเห		

ตถูปม ศัพท์ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

ธมมวร ศัพท์เป็นบพณฐิต์ปฐิสสมามาจาก ธมม (ธร ธารणे=ทรงไว้ + รम्म) + วร (วร อิจฉาย=ปรารภ + อ)

ธมม + วร + อ	ลง อ ทุตติยวิวิัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
ธมมวร + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปปัจจา
ธมมวร	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ธมมวร		

อเทสยิ ศัพท์เป็นบพณฐิต์ปฐิสสมามาจากรากศัพท์ว่า อ + ทิส (เพกฺขणे=ดู) + ณย +

อ

ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ทิส + อี	ลง อี อัชชัตตนิวิัตติ	สมิเปชชัตตนิ
ทิส + ณย + อี	ลง ณย ปัจจัย	จฺราทีโต เณณยา
อ + ทิส + ณย + อี	ลง อ อาคมหน้าธาตุ	อการาคโม หิยตฺตนิฯ
อ + ทิส + อย + อี	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลป
อ + เทส + อย + อี	วูทธิ อี เป็น เอ	อสโยคนตสฺส วูทธิฯ
อ + เทส + อย + อี	รัสสะ อี เป็น อี	กฺวจิ ธาตุวิวิัตติฯ
อ + เทส + อย + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปปัจจา
อเทสยิ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **อเทสยิ**

นิพพานคามิ ศัพท์เป็นบทพุดิยาตปุริสสมาสมาจาก นิพพาน (นิ + วาน) + คามิ (คมุ คติมิหิ=ไป + ฌิ)

นิพพานคามิ + อ	ลง อ พุดิยาวิภัตติ	กมมตเถ พุดิยา
นิพพานคามิ + อ	รัสสะ อี เป็น อี	อโฆ รสส'เมกวจนฯ
นิพพานคามิ + ะ	เปลี่ยน อ เป็น นิคคหิต (ะ)	อโหม นิคคหิต ฌลเปหิ
นิพพานคามิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระนเย	ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **นิพพานคามิ**

ปรม ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปรม (ปร + มร มรณ=ตาย + กวิ, ป + รม กิฬาย=เล่น- ยินดี + อ, ปร ปาลนปุรณสุข=รักษา, ทำให้เต็ม + ม) + อ

ปร + มร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ปร + มร + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ
ปร + ม + กวิ	ลบ ร ท้ายธาตุ	ธาตุวนตสส โลโปฯ
ปร + ม	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ
ปรม + อ	ลง อ พุดิยาวิภัตติ	กมมตเถ พุดิยา
ปรม	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปรม**

หิตาย ศัพท์เป็นบทนามมาจาก หิต (หิ คตยูปตาปวุทธิสุ=ไป, ร้อน, เจริญ + ต) + ส

หิต + ส	ลง ส จตุตถวิภัตติ	สมปทาเน จตุตถิ
หิต + อาย	เปลี่ยน ส เป็น อาย	อาย จตุตถเอกวจนสส ต
หิต + อาย	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปปัจจฯ
หิตาย	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **หิตาย**

พทุธ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ พุธ (ภาณ=รู้) + ต + สมิ

พุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
พุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธคมาทิตเถ กตตริ
พุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตมเหหิ ธตมา จ
พุทุ + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุเป็น ท	หจตุตถานมนตาน โทฯ
พุทุธ + สมิ	ลง สมิ สัตตมิวิภัตติ	โอกาเส สตตมิ
พุทุธ + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินิ วา
พุทุธ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **พทุธ**

๒.๑.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔

วโร วรณญ วรโท วราหโร

อนุตโตร ธมมวโร อเทสยิ

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

วโร ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร (อิจฺฉาย=ปรารภณา) + อ + สิ

วรุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วร + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา
วร + สิ	ลง สิ วิภตฺติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
วร + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
วโร	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น วโร

วรณญ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร + ณา (ณาณ=รู้) + ฐ + สิ

วร + ณา + ฐ	ลง ฐ ปัจจัย	ภิกฺขาติโต จ
วร + ณา + อุ	ลบ ฐ อนุพันธ์	รมฺหิ รนฺโต ราติ โน
วร + ณ + อุ	ลบสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจา
วร + ณญ + อุ	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน
วรณญ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรํ ยุตฺเต
วรณญ + สิ	ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
วรณญ	ลบ สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	เสสโต โลปํ คสิปิ

สำเร็จรูปเป็น วรณญ

วรโท ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร + ทา (ทาเน=ให้) + อ + สิ

วร + ทา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา
วร + ท + อ	ลบสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจา
วรท + สิ	ลง สิ วิภตฺติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
วรท + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
วรโท	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น วรโท

วราหโร ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร + อา + หรฺ หรฺณ=นำไป + อ + สิ

วร + อา + หรฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วร + อา + หรฺ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา
วร + อา + หรฺ + อุ	ลบสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจา
วราหฺร + สิ	ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
วราหฺร + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส

วราหโร แยก, ลบ, รวม ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น วราหโร

อนุตโตร ศัพท์เป็นบทนนิปาทบุพพบทพหุพีหิสมาสมาจาก น + อุตโตร (อ + ตร
ตรณ = ข้าม + อ, อ + ตร)

น + อุตตร

อน + อุตตร

อนุตตร + ส

อนุตตร + โ

อนุตโตร

สำเร็จรูปเป็น อนุตโตร

เปลี่ยน น เป็น อน

ลง ส ปฐมวิภัติ

เปลี่ยน ส เป็น โ

แยก, ลบ, รวม

สเร อน

ลิงคตเถ ปจมา

โส

ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

รณมว และ **อเทสย** ทั้งสองศัพท์ได้นำเสนอในคาถาข้างต้นแล้ว

๒.๑.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕

ขิณ ปุราณ นว นตถิ สมภว

วิรัตนจิตตตายติเก ภวสมิ

เต ขิณพีชา อวิรุพหินนทา

นิพพนติ ธีรา ยถามปทีโป

อิทมปิ สเม รตนํ ปณิ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

ขิณ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิกตมาจากรากศัพท์ ขิ (ขเย=สิ้นไป) + ต + ส

ขิ + ต

ขิ + อณ

ข อ + อณ

ข + อณ

ขิณ + ส

ขิณ + อ

ขิณ

สำเร็จรูปเป็น ขิณ

ลง ต ปัจจัย

เปลี่ยน ต เป็น อณ

แยกพยัญชนะออกจากสระ

ลบสระหน้า ปกติสระหลัง

ลง ส ปฐมวิภัติ

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

อติเต ตตวนตฺตาวี

ภิกาทิโต อินนอนนฯ

ปุพพมโธจิตมสสรฯ

สรโลโปมาเทสปปจจา

ลิงคตเถ ปจมา

ส

ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุราณ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปุราณ (ปุร + น) + ส

ปุราณ + ส

ปุราณ + อ

ปุราณ

สำเร็จรูปเป็น ปุราณ

ลง ส ปฐมวิภัติ

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

ลิงคตเถ ปจมา

ส

ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

นวิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก นว (นุ ฤติย=สรรเสริญ + อ) + สิ

นว + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
นว + อ	เปลี่ยน สิ เป็น อ	สี
นวิ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น นวิ		

นตฺถิ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาชยัตมาจากรากศัพท์ น + อส (ภูวิ=มี-เป็น) + อ + ติ ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น เพียงแต่ในศัพท์นี้มี น นิบาตปฏิเสธอยู่นั่นเอง

สมภว ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สมภว (ส + ภู สดตฺตฺย=มี-เป็น + อ) + สิ

สมภว + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สมภว + อ	เปลี่ยน สิ เป็น อ	สี
สมภว	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น สมภว		

วิรตตจิตตายุติเก ศัพท์เป็นสนธิ ตัดบทเป็น วิรตตจิตตฺตา + อายติเก

วิรตตจิตตฺตา ศัพท์เป็นบทบัญญัติพหุพหิสมาสมาจาก วิรตต + จิตตฺตา

วิรตต ศัพท์เป็นบทกิริยาภิกตฺมาจากรากศัพท์ วิ + รนฺช ราเค=กำหนด-ย่อม + ต

วิ + รนฺช + ต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
วิ + รนฺช + ต	ลง ต ปัจจัย	พุคมาทิตเถ กตฺตริ
วิ + รนฺ + ตต	ลบ ช ตัวท้ายธาตุ และซ้อน ต	คุปาทีนญจ
วิ + ร น > ํ + ตต	เปลี่ยน น เป็น นิคคหิต (ํ)	นิคคหิตสโยคาทิ โน
วิ + ร + ตต	ลบนิคคหิต (ํ)	พยุชเน จ

สำเร็จรูป **วิรตต**

จิตตฺตา ศัพท์เป็นบทนามมาจาก จิตต (จินต ชานเน=รู้ + ต) + โย

จินต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปฯ
จินต + ต	ลง ต ปัจจัย	พุคมาทิตเถ กตฺตริ
จิน + ตต	ลบ ต ตัวท้ายธาตุ และซ้อน ต	คุปาทีนญจ
จิ น > ํ + ตต	เปลี่ยน น เป็น นิคคหิต (ํ)	นิคคหิตสโยคาทิ โน
จิ + ตต	ลบนิคคหิต (ํ)	พยุชเน จ
จิตต + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
จิตต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินมาเอ
จิตตฺตา	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **จิตตฺตา**

อายติเก ศัพท์เป็นได้ทั้งบทนิบาตและบทนามมาจาก อายติก (อา + อ คติมิ=ไป + ติ + ก) + สมิ

อายติก + สมิ	ลง สมิ สัตตมวิภัตติ	โอภาเส สตตม
--------------	---------------------	-------------

อายติก + เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมิน ฺวา
อายติเก	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น อายติเก		
วิรตต + จิตตา + อายติเก		
วิรตต + จิตตอา + อายติเก	แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรุฯ
วิรตต + จิตต + อายติเก	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺจจา
วิรตตจิตตตายติเก	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิรตตจิตตตายติเก		

ภาสมี ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ภว (ภฺ สดตาย=มี-เป็น + อ) + สมี

ภว + สมี	ลง สมี สัตตมีวิวัตติ	โอภาเส สดตมี
สำเร็จรูปเป็น ภาสมี		

เต ศัพท์เป็นบทสรรพนามได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

ชีณพีชา ศัพท์เป็นบทบัญญัติพหูพจน์สมาสมาจาก ชีณ (ชี + ต) + พีชา (วิ + ชนี ปาตุ

ภาเว =ปรากฏ + กวิ)

ชีณพีช + โย	ลง โย ปฐมาวิวัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ชีณพีช + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
ชีณพีชา	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ชีณพีชา		

อวิรุฬฺหิณฺหา ศัพท์เป็นบทบุพพบทพหูพจน์สมาสมาจาก น + วิรุฬฺหิณฺหา

น + วิรุฬฺหิ + ณฺหา		
วิรุฬฺหิ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ว่า วิ + รุห (ชายเน=เกิด-งอกขึ้น) + ติ		
วิ + รุห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วิ + รุห + ติ	ลง ติ ปัจจย	อิตถิยมตฺยโว วา
วิ + รุฬ + หิ	เปลี่ยน ห > พ, ต > ห	หนฺเตหิ โห หสส โสฯ
สำเร็จรูปเป็น วิรุฬฺหิ		

ณฺหา ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ณฺห (ณฺห อิจฺฉาย=ปรารถนา) + โย

ณฺห + โย	ลง โย ปฐมาวิวัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ณฺห + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
ณฺหา	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ณฺหา		

น + วิรุฬฺหิ + ณฺหา	เปลี่ยน น เป็น อ	อตติ นสส ตปฺปริเส
---------------------	------------------	-------------------

สำเร็จรูปเป็น **อวิรุฬฺหิณฺหา**

นิพพณฺติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ นิ + ฎฺ ส่วเร=สำรวจ-ระวัง +

อนฺติ

นิ + วุ + อนติ	ลง อนติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปปนเน
นิ + วอ + อนติ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ
นิ + วุ + อนติ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจา
นิ + วว + อนติ	ซ้อน ว	ปรเทวภาโว จาเน
นิ + พพ + อนติ	เปลี่ยน วว เป็น พพ	จ-ศัพฺทึโน โท ธสฺส จ
นิพฺพนติ	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **นิพฺพนติ**

ธีรา ศัพท์เป็นบทที่ทิตมาจาก ธี (ธา ธารณ=ทรงไว้ กุวิ + อี) + ร + โย

ธี + ร	ลง ร ปัจจัย	มธฺวาทิตโร
ธีร + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
ธีร + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ธีรา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ธีรา**

ยถามปทีโป ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ยถา + อัย + ปทีโป

ยถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

อัย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก อิม + สิ

อิม + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
อัย + สิ	เปลี่ยน อิม เป็น อัย	อนปุสฺกสฺสายํ สิมฺหิ
อัย	ลบ สิ วิภัตติ	เสสโต โลโป คสิปิ

สำเร็จรูป **อัย**

ปทีโป ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ป + ทิป (ทิตฺตฺย=สว่าง-รุ่งเรือง) + สิ

ป + ทิป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
ป + ทิป + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตุวาวี วา
ปทีป + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
ปทีป + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
ปทีโป	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปทีโป**

ยถา + อัย + ปทีโป

ยถ + อัย + ปทีโป	ลบสระหน้า	สรา สเร โลป
ยถ + อาย + ปทีโป	ทิมะสระหลัง	ทิม
ยถ + อายม + ปทีโป	เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น ม	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค
ยถามปทีโป	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ยถามปทีโป**

๒.๑.๑๖ รตนสูตร คาถาที่ ๑๖

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกฺเข
 ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ
 พุทฺธํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ.

บาทคาถาว่า ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกฺเข ได้นำเสนอแล้ว
 ในคาถาข้างต้น

ตถาคตํ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ตถาคต + อํ

ตถาคต + อํ	ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตฺติยา
ตถาคตํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ตถาคตํ		

เทวมนุสฺสปุชิตํ ศัพท์เป็นบทตัทปฐิสสมาสมาจาก เทวมนุสฺสปุชิต (เทว + มนุสฺส +
 ปุชิต) + อํ

เทวมนุสฺสปุชิต + อํ	ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตฺติยา
เทวมนุสฺสปุชิตํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น เทวมนุสฺสปุชิตํ		

พุทฺธํ ศัพท์เป็นบทนามกิตกได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น ขอเสนอเฉพาะการ
 ประกอบ อํ ทุตฺติยาวิภัตติ

พุทฺธ + อํ	ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตฺติยา
พุทฺธํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น พุทฺธํ		

นมสฺสาม ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ นมสฺ (วนฺทนานตฺย=น้อมไหว้-
 กราบด้วยความนอบน้อม) + อ + ม

นมสฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
นมสฺ + ม	ลง ม วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปปนเน
นมสฺ + อ + ม	ลง อ ปัจจัย	ภฺวาทิโต อ
นมสฺ + ม	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
นมสฺสา + ม	ทึฆะ อ ท้าย นมสฺ เป็น อา	อกาโร ทึฆํ หิมิเมสุ
สำเร็จรูปเป็น นมสฺสาม		

สฺวตฺถิ โหตุ ทั้งสองศัพท์ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

๒.๑.๑๗ รตนสูตร คาถาที่ ๑๗

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกฺเข
 ตถาคคํ เทวมนุสฺสปุชิตํ
 ธมฺมํ นมสฺสสาม สุวตฺถิ โหตุ.

คาถาที่ ๑๗ นี้ บทเกือบทุกบทได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น ยกเว้นบทว่า ธมฺมํ เท่านั้น ดังนั้น จึงขอเสนอไว้ดังนี้

ธมฺมํ ศัพท์เป็นบทนามกิตกได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น ขอเสนอเฉพาะการประกอบ
 อํ ทุตติยาริภัตติ

ธมฺม + อํ	ลง อํ ทุตติยาริภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
ธมฺมํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ธมฺมํ		

๒.๑.๑๘ รตนสูตร คาถาที่ ๑๘

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกฺเข
 ตถาคคํ เทวมนุสฺสปุชิตํ
 สํขํ นมสฺสสาม สุวตฺถิ โหตุ.

คาถาที่ ๑๘ นี้ก็เช่นเดียวกัน บทเกือบทุกบทได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น ยกเว้นบทว่า สํขํ เท่านั้น ดังนั้น จึงขอเสนอไว้ดังนี้

สํขํ ศัพท์เป็นบทนามกิตกได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น ขอเสนอเฉพาะการประกอบ
 อํ ทุตติยาริภัตติ

สํข + อํ	ลง อํ ทุตติยาริภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
สํขํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น สํขํ		

๒.๒ สรุป

จากข้อมูลที่ได้ศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์บาลิกลุ่มสัททาวีเสสอันเป็นคัมภีร์
 พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก มีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่าง
 ละเอียดลึกซึ้งตามคัมภีร์หลักกลุ่มสัททาวีเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน คำว่า สัททาวีเสส แปลว่า
 ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัย
 ค้นคว้าหลักธรรมในพระไตรปิฎก ความจริง เชื่อว่า สัททาวีเสส คือกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก
 แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักใน
 การศึกษาพระไตรปิฎก อาจแบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

๑) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น

๒) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อภิธานปิฎกเป็นต้น

๓) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณะ ฎีกาเกณฑ์วางคำครูและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์
วุดโตทัย ฉันทโหมณฺฐรี เป็นต้น

๔) กลุ่มคัมภีร์อสังการ มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มี
คัมภีร์สุโพธาสังการ เป็นต้น

เมื่อได้ศึกษาจากกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสดังที่ได้กล่าวมาแล้วจะเกิดประโยชน์ดังต่อไปนี้

๑) อักษรโกสัลลตา มีความฉลาดในอักษร เห็นอักษรตัวหนึ่งสามารถแยกธาตุ แยก
ปัจจัย หาสภาวะธรรม หาบัญญัติ หาปรมาัตถ์ได้ทั้งหมด

๒) ปทโกสัลลตา มีความฉลาดในบท เห็นบทแล้ว สามารถบอกได้ว่า บทนี้เป็นบท
อะไร เช่น คำกิริยาว่า วนฺทติ แปลว่า ย่อมไหว ความจริงคำนี้พอศึกษาให้ละเอียดลึกซึ้งแล้ว
สามารถนำมาใช้เป็นคำนามได้ คือหลัง วนฺทติ ลง สิ วิภตติ แล้วลบ สิ ทั้ง วนฺทติ จึงแปลได้อย่าง
หนึ่งว่า บุคคลผู้ไหวอยู่ หรือคำศัพท์ที่เราคุ้นเคยกัน คือ คำว่า โอโหสิ ซึ่งเป็นคำกิริยา แต่สามารถ
นำไปย่อเข้ากับบทนามทำให้เป็นบทสมาสได้ คือ โอโหสิ + กมม มีรูปเป็น โอโหสิกมม แปลว่า กรรม
ที่ให้ผลแล้ว ให้ในลักษณะที่ว่า ถึงเวลาที่กรรมจะให้ผล แต่ว่ากรรมนั้นอ่อนกำลังลงกลายเป็น
โอโหสิกรรมไป

๓) ปทตถโกสัลลตา ความเป็นผู้ฉลาดในเนื้อความของบท

๔) พุทฺชนหิตการตา เป็นประโยชน์ต่อชนหมู่มาก เมื่อศึกษาเข้าใจแล้ว จะนำไป
เทศน์ แสดง ปาฐกถา หรือบรรยาย ย่อมจะทำให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ฟังตลอดเวลา เพราะสามารถ
แสดงธรรมได้อย่างถูกต้อง ตรงประเด็นชัดถ้อยชัดคำ

๕) ฌมฺมทายาทตา เป็นธรรมทายาทของพระพุทธศาสนา เป็นผู้ควรรับมรดกคือ
ธรรมไว้ พร้อมทั้งอานิสงส์

๖) สาสนายุสํมตติตตา เมื่อศึกษาและสร้างคัมภีร์เหล่านี้ จะได้ช่วยกันต่ออายุพระ
พุทธศาสนากันต่อไป

๗) ฌมฺมานุฌมฺมจาริตา สามารถนำธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ไปประพฤติ
ปฏิบัติให้สมควรแก่ธรรมได้

๘) อนุตตรา สมัตถิตา สามารถบรรลุธรรมที่สูงส่งได้อย่างไม่ยากเย็น

๙) สัมโมทนียตา มีจิตเบิกบานเมื่อประพาสธรรมแล้ว

เมื่อไม่ได้ศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสแล้วอ่านบาลีพระไตรปิฎก ก็จะสงสัยทุกบท
เพราะฉะนั้น โบราณจารย์ท่านจึงได้เขียนประพันธ์เป็นคาถาสั้น ๆ ถอดเป็นภาษาไทยว่า

นิรุกติบิขิตฺเตยน

หวังเพียงเพียรเรียนพระไตร

ทุก ๆ บทย่อมสงสัย

ดุจช้างไป ไร้ดวงตา

แต่ในขณะที่เดียวกัน ถ้าได้ศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสแล้ว เห็นศัพท์ไหน เห็นบทไหนก็ตาม
ก็ไม่มี ความสงสัย และเป็นผู้มีความมั่นใจในคำศัพท์ทุกศัพท์ที่ตนเองเรียนมา ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์

สัททวิเสสจึงมีความสำคัญอย่างมากต่อการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก ซึ่งมี ๔ กลุ่มตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททวิเสสด้านหลักภาษา ผู้เขียนสรุปได้ดังนี้ คือ

ด้านหลักภาษา มีคำศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากคำนาม คือบทที่ประกอบวิภัตตินาม มี นาม นาม คุณนาม สรรพนาม สมาส ตัทธิธ และกิตก์ รวมถึงบทนิบาตด้วย ได้แก่บทเหล่านี้ คือ

ยานิ อิช ภูตานิ สภาคตานิ ภูมมานิ วา อนตลิกเข สพเพ ภูตา สุมณา อโณปิ สกกจจ ภาสิตํ ตสฺมา หิ เมตตํ มานุสฺสียา ปชาย ทิวา จ รตโต เย พลี เน อปฺปมตฺตา ยํกิลฺลิจิ วิตฺตํ หุริ สกฺเคสุ ยํ รตนํ ปณฺธิตํ น โน สมํ ตถาคเตน อิทฺมปิ พุทฺธเ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ ขยํ วิราคะ อมตํ สกฺกยมนิ สสมาหิตเตน ฌมฺเมเน สมํ ฌมฺเม พุทฺธเสฏฺโฐ สุจฺจํ สสมาธิมานนฺตริกญฺลํ สสมาธินา สโม ปุคฺคลา อฏฺฐสฺสํ ปสฺสญฺจา จตฺตาริ เอตานิ ยุคานิ เต ทกฺขิณฺเอยยา สุกตสฺส สาวกา เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ สํเม สุปปยุตฺตา มนฺสา ทพฺเพเน นิฏฺคามิโน โคตมสาสนมฺหิ ปตฺติปตฺตา วิคฺยห ลทฺธา มุธา นิพฺพุติ ญฺญชฺมานา ยถา อินฺทหิโธ ปจฺวี ลีโธ จตฺตพฺภิ วาเตหิ อสมปกมฺปิโย ตถา อุปมํ สบฺบุริสํ โย อริย- สจฺจานิ อเวจฺจ อริยสจฺจานิ คมภีรปญฺเณน สุเทสิตานิ อปิ ญฺสพฺปมตฺตา ภวํ อฏฺฐมํ สห เอว อสฺส ทสฺสนสมฺปทาย ตโย สุ ฌมฺมา ชหิตา สกฺกายทิกฺขุจฺจํ วิจิจฺจิจฺฉิตํ สีลพฺพตํ จตฺตหิ อปาเยหิ วิปฺปมุตฺโต ฉ อภิจานานิ อภพฺพ กาคฺค โส กมฺมํ ปาปกํ กาเยน วาจาเยน อุตฺต เจตฺสา ตสฺส ปฏฺฏิจฺจนาย อภพฺพตา ทิกฺขณปทสฺส วุตฺตา วณฺณปคฺคเม พุสฺสสิคฺคเค คิมฺหานมาเส ปจฺมสมฺมํ คิมฺเห ฌมฺมวํโร นิพฺพานคามิํ ปรมํ หิตาย วโร วรญฺญ วรโ ทวราหโรนฺนตฺตโร ชีณํ ปุราณํ นวํ สมภวํ วิรตตจฺจิตฺตายติเก ภวสมฺมํ ชีณพฺพิชา อวิรุฬฺหิณฺณา อีรา อโย ปทีโป ตถาคตํ เทวมนุสฺสสุชิตํ พุทฺธ ฌมฺมํ สํขํ

คำกริยาที่สำเร็จรูปมาจากกริยาอาชยาต ประกอบด้วยบทเหล่านี้ คือ

ภวนตฺตํ สุนนตฺตํ นิสาเมถ กโรถ หนฺนติ รกฺขถ อตฺถิ โหตุ อชฺฌมฺคา ปรีวณฺณยิ อาหุ วิชฺชติ โหนฺติ ลียา วทามิ ปสฺสติ วิภาวณฺติ อาทียณฺติ ภวนฺติ กโรติ อเทสยิ นิพฺพนฺติ นมฺสสาม

บทที่ ๓

วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรด้านพจนานุกรม

คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์บาลี หรือเรียกว่าคัมภีร์อภิธานเป็นคัมภีร์ที่ได้รับยกย่องจากปราชญ์ด้านภาษาบาลี คือ คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา และมีคัมภีร์ที่สำคัญ ๆ อธิบายขยายความเพิ่มเติม เช่น อภิธานนปทีปิกาฎีกา อภิธานนปทีปิกาสุจิ และอภิธานนปทีปิกานิสสยะ เป็นต้น มีเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธานนปทีปิกาดังที่นำเสนอแล้ว (รู้ศัพท์ รู้ธรรม ๑) ในการวิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหททาวิเสสด้านพจนานุกรมนี้ ผู้เขียนขอนำเสนอความหมายของศัพท์ต่าง ๆ ที่มีปรากฏในรตนสูตรเป็นกรณีศึกษาโดยสังเขปดังต่อไปนี้

๓.๑. วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหททาวิเสสด้านพจนานุกรม

๓.๑.๑ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า พระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า

รตนศัพท์ หมายถึง พระรัตนตรัยอันประเสริฐ มีปรากฏอยู่ในรตนสูตร ซึ่งเป็นที่เคารพสักการบูชาพระพุทธศาสนิกชน และยังมีความหมายอื่นด้วย ดังต่อไปนี้

รตน ศัพท์มีความหมาย ๓ อย่าง ประกอบด้วย

๑) รตน แปลว่า ศอก, ศอกรตนะ (ชื่อของมาตราวัด)

รูปวิเคราะห์: รมติ เอเตนาติ รตนํ ศอกช่วยให้อินดี (ใช้วัดเอาตามต้องการ) ชื่อว่า รตนะ

อุทาหรณ์: ตา ทูเว วิทถิ รตนํ ลีย ๒ คีบ เป็น ๑ ศอก

๒) รตน แปลว่า แก้ว, แก้วมณี (รติ + ตนฺ วิตถาเร + อ)

รูปวิเคราะห์: รติ ตโนตติ รตนํ แก้วที่แผ่ไปสู่ความยินดี ชื่อว่ารตนะ รมนติ เอตถาติ รตนํ แก้วเป็นที่ยินดี ชื่อว่ารตนะ รติ ชเนตติ รตนํ แก้วที่ทำให้เกิดความยินดี ชื่อว่ารตนะ

อุทาหรณ์: รตนํ นาม มุตตา มณี เวฬุริโย สงฺโข สีลา ปวาฬ รัชตฺ ชาตฺรูป โลหิตฺโกมसारคลฺลํ ที่ชื่อว่ารตนะ ได้แก่ แก้วมุกดา แก้วมณี ไพฑูรย์ สังข์ สีลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว^๑

อถยถโร ปุริโส มหคฺฆํ มณี อาทาย^๒ บุรุษคนหนึ่งนำเอาแก้วมณีที่มีค่ามากไป

๓) รตน แปลว่า ประเสริฐ

รูปวิเคราะห์: รमितัพพํ รมนติ เอตถาติ วา รํ, อตตานํ ภาชนเต อุปเสวนเต ทุกคตฺโต สัสสรมณฺณวโต วา ตาเรตฺติ ตํ, อตตานํ อนุสฺสรนเต สุกตฺติณิพพานานิ เนตฺติ นํ, รณฺจ ตณฺจ นณฺจ

^๑ วิ.ม.หา. (บาลี) ๒/๕๐๖/๓๔๙, (ไทย) ๒/๕๐๖/๕๙๗.

^๒ วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๑๕๑/๘๔.

รตน^๓ ผู้ที่ถูกยินดีหรือเป็นที่ยินดีของผู้คน ชื่อว่า ร (รมุ กีฬาย=เล่น-เพลิดเพลิน), ผู้ทำให้เหล่าชนที่เข้าไปคบหาตน (พระรัตนตรัย) ข้ามพ้นจากทุกคติหรือห้วงมหรณพในสงสาร ชื่อว่า ต (ตร ตรณ=ข้าม), ผู้นำเหล่าชนที่ระลึกถึงตน (พระรัตนตรัย) ไปสู่สุคติและพระนิพพาน ชื่อว่า น (นี ปาปุณเน=ไป-ถึง-บรรลุ), ร ด้วย ต ด้วย น ด้วย ชื่อว่า รตนะ

คัมภีร์อมรโกสอภิกานกล่าวว่า “**รตน** สุชาติเสฏฐเจปิ รตนศัพท์ใช้ในอรรถว่าสิ่งประเสริฐของผู้เกิดมาดี เพราะฉะนั้น ข้างตัวประเสริฐจึงชื่อว่าคชรตนะ, ม้าตัวประเสริฐ จึงชื่อว่าอัสสรตนะ, บุรุษผู้ประเสริฐจึงชื่อว่าบุริสรตนะ, หญิงผู้ประเสริฐจึงชื่อว่าอิตถิรตนะ

รตนะอันหมายถึงพระรัตนตรัยนั้น ประกอบด้วย พระพุทธรตนะ พระธรรมรตนะ และ พระสังฆรตนะ มีศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิกานแสดงรูปวิเคราะห์พร้อมอุทาหรณ์ ดังนี้

พุทฺธ พระนามพระพุทธเจ้า มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๓๒ ศัพท์ มีศัพท์ว่า พุทฺธ, ทสพล, สตถุ สพฺพณฺณ, ทวิปุตฺตม, มุนินท, ภควนฺตุ, นาถ, จกฺขมฺนฺตุ, อังคีรส, มุนิ, โลกนาถ, , อนฉิร, มเหสี, วินายก, สมณตจฺกขุ, สุคต, ภูริปณฺณ, มารชิ, นรสีห, นรวร, ฌมฺมราช, มหามุนิ, เทวเทว, โลกครุ, ฌมฺมสสามิ, ตถาคต, สยมภู, สมมาสมพุทฺธ, วรปณฺณ, นายก และ ชิน ดังได้นำเสนอแล้วในหนังสือ รู้ศัพท์ รู้ธรรม ๑

ธมฺม ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน, ธรติ สพฺพนฺติ ธมฺมํ ชื่อว่าธรรม เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้, อปาเยสวปฺตมาเน อธิคต-มคฺคาทิกเ สตเต ธาเรติ ธรติ เตนาติ ชื่อว่าธรรม เพราะเป็นเครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย, สลฺกฺขณํ ธาเรติ ปจฺจเยหิ ธริยตีติ ธมฺโม^๔ ชื่อว่าธรรม เพราะทรงลักษณะของตนไว้ หรือที่ถูกปัจจัยทรงไว้, อตฺตนาํ ธาเรเนเต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปฺตมาเน กตฺวา ธาเรตฺติ ธมฺโม ปริยตฺยาทิ^๕ ชื่อว่าธรรม เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกขในวัฏฏะคือปรียติ ธรรมเป็นต้น, ธมฺโมติ อเนกวิธสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตโร อุปฺปาทีโต สจฺฉิกโต จ คำว่า ธรรม หมายถึงโลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้นและธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้งชัด, จตุสฺส อปาเยสฺส สํสาเร วา สตเต อปฺตมาเน ธาเรตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔ หรือในสงสาร, โสตาปนฺนาทิจิ อริเยหิ ธาเรยิตฺติ น ปุณฺณชฺเชเนหิตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะพระอริยบุคคลมีพระโสตาบันเป็นต้นทรงไว้ ปุณฺณชฺชนทฺรงไว้ไม่ได้ (โลกุตตรธรรม), จตุภูมิกโก สกฺกฺขณํ ธาเรตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะเป็นธรรมที่มีอยู่ในภูมิ ๔ ที่ทรงลักษณะของตนไว้, กกฺขพฺตฺตาทินา ผุสนาทินา สนฺติ อาทินา สกฺกภาเวน ปณฺตฺเตหิ ธาเรยิตฺติ สลฺกฺกชียตีติปิ ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะบัณฑิตสังเกตเห็นโดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบสัมผัส และสงบ, เตปิฏฺโก ปน ปาฬิธมฺโม สกตฺถลปฺรตฺถาทิกเ เท อตฺเต ธาเรตฺติ ธมฺโม ส่วนพระบาฬีคือพระไตรปิฎกมีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าธรรม เพราะรักษาพระพุทฺธพจน์ไว้ เพราะทรงประโยชน์ทั้งหลายไว้ อันต่างด้วยประโยชน์ตนและ

^๓ อภิกาน. สฺฐิจิ. ๑๐๖๒/๗๔๕.

^๔ รุปสัทธิ. ๕๘๘/๒๘๗

^๕ โมค. ๗/๑๓๖.

ประโยชน์ท่านเป็นต้น, เกจิ ตู วิทู ปาปเก อกุสเล ธมฺเม จูนาติ กมปติ วิหังเสตีติ ธมฺโม^๖ ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าธรรม เพราะกำจัดบาปอกุศล

มีปรากฏใช้ในความหมายดังต่อไปนี้

๑. สภาว แปลว่า สภาวธรรม

อุทาหรณ์: กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา^๗ สภาวธรรมที่เป็นกุศล สภาวธรรมที่เป็นอกุศล สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤต

๒. ปริยตติ แปลว่า พระปริยัติธรรม

อุทาหรณ์: อิศ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปฺณาติ สุตตํ เคยยํ เวยยากรณํ คาคํ อุทานํ อิติวุตตกํ ชาตกํ อพฺภูตธมฺมํ เวทลลํ^๘ ภิกฺขุทั้งหลาย ภิกฺขุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือสุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาคา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธรรม เวทลละ

๓. ปัญญา แปลว่า ปัญญา

อุทาหรณ์: ยสฺสเสเต จตุโร ธมฺมา สทฺธสฺส ชฺรเมสฺสิโน สจฺจํ ธมฺโม อิติ จาโค ส เว เปจฺจน โสจติ^๙ ธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ปัญญา ความเพียร การสละ มีอยู่แก่ผู้ใด ผู้มีศรัทธา ผู้แสวงหาเรือน ผู้นั้นแล ละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก

ยสฺสเสเต จตุโร ธมฺมา วานรินท ยถา ตว สจฺจํ ธมฺโม อิติ จาโค ทิฏฺฐํ โส อติวุตตติ^{๑๐} พญาวานร ผู้ใดมีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ปัญญา ความเพียร การสละ เช่นกับท่าน ผู้นั้นย่อมล่วงพ้นศัตรูได้

๔. ฌาย, ยุตติ แปลว่า ความสมควร

อุทาหรณ์: จตตาริ โสตาปตฺติยฺกานิ สปปุริสสํเสโว สทฺธมฺมสฺสวณฺ โยนิโสมนสิกาโร ธมฺมานุธมฺมปฏฺิปปตฺติ^{๑๑} องค์แห่งการบรรลุโสดาบัน ๔ คือ การคบหาสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม การมนสิการโดยแยบคาย และการปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรม

เนส ธมฺโม มหาราช ยํ ตวํ คจฺเจยฺย เอกโก อหิปิ เตน คจฺฉามิ เยน คจฺฉสิ ขตฺติย^{๑๒} ข้าแต่มหาราชผู้เป็นกษัตริย์ การที่พระองค์จะพึงเสด็จไปเพียงลำพังพระองค์เดียวนั้น ไม่สมควร แม้หม่อมฉันก็จะตามเสด็จไปตามทางที่พระองค์เสด็จไป

๕. สจฺจ แปลว่า สัจจะ

อุทาหรณ์: อถ โข อายสฺมา อญฺญาโกณฺทญฺโณ ทิฏฺฐธมฺโม ปตฺตธมฺโม วิหิตธมฺโม ปรีโยคาพฺพธมฺโม ตินฺนวิจิกิจฺโณ วิคตกถฺกโก เวสารชฺชปฺปตฺโต อปรปฺปจฺโย สตฺถุสสาสนเ^{๑๓} ครั้งนั้น

^๖ นิตฺติ.ชาตฺ. ๓๓๖-๓๓๗.

^๗ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑/๑.

^๘ อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๑/๒๑๐.

^๙ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๙๐/๓๗๐.

^{๑๐} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๕๗/๑๔.

^{๑๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๒๐๒.

^{๑๒} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๑๗๑๖/๓๑๔.

^{๑๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖.

ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้เห็นสัจธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความเคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก้แล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา

๖. ปกติ แปลว่า ปกติ, ธรรมดา

อุทาหรณ์: ชาติธมมานํ ภิกขเว สุตตานํ เอวํ อิจฺฉา อูปฺปชฺชติ อโห วต มยํ น ชาติ-ธมมา อสฺสาม น จ วต โน ชาติ อาคฺคฺเขยฺยาติ^{๑๔} ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถน่าย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ที่มีความเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความเกิดเป็นธรรมดาเกิดขึ้นหนึ่ง ขอความเกิดอย่ามีมาถึงแก่เราเลยหนา ดังนี้

๗. บุญ แปลว่า บุญ

อุทาหรณ์: ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ^{๑๕} บุญแล ย่อมรักษาบุคคลผู้บำเพ็ญบุญ บุญที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโป สมวิปากิโน อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุขคฺติ^{๑๖} เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่นรก ส่วนบุญยังสัตว์ให้ถึงสุคติ

๘. เถยฺย แปลว่า เถยฺยธรรม ๕ อย่าง คือ สังขาร ลักษณะ นิพพาน วิการ และบัญญัติ

อุทาหรณ์: อติตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนํ อุปาทาย สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุขเ อาปาถํ อาคฺคฺชนฺติ^{๑๗} เถยฺยธรรมทั้งปวงรวมทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมาปรากฏชัดในญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยอาการทุกอย่าง

๙. คุณ แปลว่า คุณ

อุทาหรณ์: ภาคี วา ภควา ทสนนํ ตถาคตฺพลานํ จตฺตนํ เวสาร์ชชานํ จตฺตนํ ปฏิสมฺภิทานํ ฉนฺนํ อภิณฺณานํ ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติ ภควา^{๑๘} อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งตถาคตพลญาณ ๑๐ เวสาร์ชชญาณ ๔ ปฏิสมภिता ๔ อภิณฺญา ๖ พุทฺธคุณ ๖ จึงทรงพระนามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโป สมวิปากิโน อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุขคฺติ^{๑๙} เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่นรก ส่วนบุญยังสัตว์ให้ถึงสุคติ

๑๐. อาจารย์ แปลว่า ความประพฤติ

๑๑. สมาธิ แปลว่า สมาธิ

^{๑๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๔๘/๒๖๒.

^{๑๕} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๐๓/๓๑๘, พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖.

^{๑๖} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๐๔/๓๑๘.

^{๑๗} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๖๙/๑๔๙.

^{๑๘} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๕๐/๑๑๙.

^{๑๙} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๐๔/๓๑๘.

อุทาหรณ์: เอวํ สีลา เต ภควนโต อเหสุ อิติปิ เอวํ ธมมา เต ภควนโต อเหสุ อิติปิ เอวํ ปญญา เต ภควนโต อเหสุ อิติปิ^{๒๐} แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จักรกมิตีล อย่างนี้ แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จักรกมิตีลอย่างนี้ แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จักรกมิตีลอย่างนี้

เอวํธมมาติ เอตถ สมาริปกขาวธมมา อธิปเตตา มคฺคสมารินา ผลสมารินา โลกีย-
โลกุตตรสมารินา เอวํสมารินนติ อตฺถ^{๒๑} ในคำว่า เอวํธมมา ท่านประสงคฺเอาธรรมฝ่ายสมาริ
อธิบายว่า มีสมาริอย่างนี้ โดยมรรคสมาริ ผลสมาริ โลกียสมาริ โลกุตตรสมาริ

๑๒. นิสสตุตตา แปลว่า ความไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล **สุญญตา** แปลว่า ความว่างเปล่า

อุทาหรณ์: ธมเมสุ ธมมานุปัสสี วิหริติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสํ^{๒๒} ภิกษุเป็นผู้มีปรกตตามเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสติ-
สัมปชัญญะ มีสติอยู่ กำจัดอภิชฌาและโทมนสํในโลกเสียได้

ตสมิํ ไซ ปน สมเย ธมมา โหนติ^{๒๓} ก็สมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลาย มีอยู่

๑๓. อาปัตติ แปลว่า อาบัติ

อุทาหรณ์: อุทฺธิฏฺฐา ไซ อายสมฺนโต จตฺตาริ ปาราสิกา ธมมา^{๒๔} ท่านทั้งหลาย
อาบัติปาราสิก ๔ สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

อุทฺธิฏฺฐา ไซ อายสมฺนโต เตรส สงฆาติเสสา ธมมา^{๒๕} ท่านทั้งหลาย อาบัติ
สังฆาติเสส ๑๓ สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

๑๔. การณ, ปจฺจย แปลว่า เหตุ

อุทาหรณ์: เหตุุมหิ ฅาณํ ธมมปฏิสฺมภิทา เหตุผล ฅาณํ อตฺถปฏฺธิสฺมภิทา^{๒๖} ความรู้
แตกฉานในเหตุ ชื่อว่าธมมปฏิสฺมภิทา ความรู้แตกฉานในผลของเหตุ ชื่อว่าอตฺถปฏฺธิสฺมภิทา

๑๕. วิการ แปลว่า ความเปลี่ยนแปลง

อุทาหรณ์: ชาติธมฺมา สตฺตา ชาติยา ปริมุจฺจนติ ชราธมฺมา สตฺตา ชราย ปริมุจฺจนติ
มรณธมฺมา สตฺตา มรณณ ปริมุจฺจนติ^{๒๗} สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความเกิด ย่อมพ้น
จากความเกิด สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความแก่ ย่อมพ้นจากความแก่ สัตว์ทั้งหลาย
ผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความตาย ย่อมพ้นจากความตาย

^{๒๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๓/๗.

^{๒๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓/๒๐.

^{๒๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๐/๘๖.

^{๒๓} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๑/๔๑.

^{๒๔} วิ.ม. (บาลี) ๑/๒๓๓/๑๖๖.

^{๒๕} วิ.ม. (บาลี) ๑/๔๔๒/๓๓๑.

^{๒๖} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๒๐/๓๖๐.

^{๒๗} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๐๗/๑๗๕.

๑๖. ปจฺจยูปปนฺน แปลว่า ผลที่เกิดจากเหตุ

อุทาหรณ์: อุปปาทา วา ตถาคตานํ อนุปปาทา วา ตถาคตานํ จิตฺตา ว สา ธาตุ ฌมมฺภูจิตฺตา ฌมมฺนิยามตา^{๒๘} ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่แห่งผล ความแน่นอนแห่งผล ก็ดำรงอยู่อย่างนั้น

๑๗. วิสย แปลว่า อารมณ์

อุทาหรณ์: มนญฺจ ปฏิจฺจ ฌมเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญฺาณ^{๒๙} เพราะอาศัยมโน และ ธรรมารมณฺ์ มโนวิญญฺาณจึงเกิด

๑๘. นิพฺพพาน แปลว่า พระนิพพาน

อุทาหรณ์: สตยฺจ ฌมโม น ชรํ อุเปติ สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ^{๓๐} ธรรมของ สัตบุรุษไม่เข้าถึงความแก่ สัตบุรุษกับสัตบุรุษเท่านั้นจึงรู้จักกันได้

สํข ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมฺปคฺจณฺ์ตติ สํโฆ, สมฺมเทว กิเลสฺสทฺธเณ หนฺตติ วา สํโฆ^{๓๑} ชื่อว่าสังฆะ เพราะเข้าถึงกรรมอันพร้อมเพรียงกัน หรือเพราะกำจัดกิเลสอันแผ่ตร้อนทั้งหลายได้ด้วยดีนั่นเอง

มีปรากฏใช้ในความหมายดังนี้

-หมายถึง พระสงฆ์, พระภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๕ ศัพท์

๑. ตปสฺสี แปลว่า ภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต, ผู้บำเพ็ญเพียร

รูปวิเคราะห์: ตโปกมฺมํ อสฺสตฺถิติ ตปสฺสี ผู้มีการบำเพ็ญเพียร ชื่อว่าตปสสี (ตป + สี)

อุทาหรณ์: ปพฺพชฺชิตํ นิจฺจํ ตปสฺสี สึลฺวา ตปนิสฺสิตโก โหติ บรรพชิตผู้บำเพ็ญเพียร ผู้มีศีล เป็นผู้อาศัยตบะเป็นนิจ

๒. ภิกฺขุ แปลว่า ภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: ภิกฺขุตฺติติ ภิกฺขุ ผู้ขอ (ด้วยกายวิญญฺติ) ชื่อว่าภิกษุ (ภิกฺข ยาจเน=ขอ + รุ) ภยํ อิกฺขตฺติติ ภิกฺขุ ผู้เห็นภัย ชื่อว่าภิกษุ (ภย + อิกฺข ทสฺสเน=เห็น + รุ) กิเลสฺส ภินฺทตฺติติ ภิกฺขุ ผู้ทำลายกิเลสทั้งหลายได้ ชื่อว่าภิกษุ (ภิท วิหารเณ=ทำลาย + รุ) อมฺตรสํ ภกฺขติ ภุณฺขตฺติติ ภิกฺขุ ผู้บริโภคอมตรส (คือนิพพาน) ชื่อว่าภิกษุ (ภกฺข อทเน=กิน + รุ)

อุทาหรณ์: ภิกฺขุติ ภิกฺขุโกติ ภิกฺขุ ภิกฺขาจริยํ อชฺฌนฺตฺตติ ภิกฺขุ ภินฺนปฏฺฐโรติ ภิกฺขุ สามณฺณาย ภิกฺขุ ปฏฺฐณฺณาย ภิกฺขุ เอหิภิกฺขุติ ภิกฺขุ ตีหิ สรณฺคมเนหิ อุปสมฺปนฺโนติ ภิกฺขุ ภทฺโรติ ภิกฺขุ สาโรติ ภิกฺขุ เสโหติ ภิกฺขุ อเสโหติ ภิกฺขุ สมคฺคเคน สงฺเขน ฌตฺติจตุตฺเถน กมฺเมเนน อกฺุเปเน

^{๒๘} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๐/๒๕.

^{๒๙} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๔๒๑/๓๖๒.

^{๓๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๑๔/๘๖.

^{๓๑} รูปสิทธิ. ๕๙๕/๔๓๔.

จានารเห น อุปสมปนโนติ ภิกขุ^{๓๒} คำว่า ภิกขุ มีอธิบายว่า ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้ขอ ชื่อว่าภิกขุ เพราะอาศัยการเที่ยวขอ ชื่อว่าภิกขุ เพราะใช้ผืนผ้าที่ถูกทำลายให้เสียราคา ชื่อว่าภิกขุ เพราะเรียกกันโดยชื่อ ชื่อว่าภิกขุเพราะการปฎิญาณตน ชื่อว่าภิกขุ เพราะพระพุทเจ้าทรงบวชให้ ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์ ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้เจริญ ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้มีสภาระ ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้ยังต้องศึกษา (คือพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเบื้องต้น) ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้ไม่ต้องศึกษา (คือบรรลุประอรหัตผลแล้ว) ชื่อว่าภิกขุ เพราะเป็นผู้ที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่ฐานะ

๓. สมณ แปลว่า ภิกขุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: สมตติติ สมโน ผู้สงบ ชื่อว่าสมณะ (สม อุปสม=สงบ-ระงับ + ยุ)

อุทาหรณ์: อิเฎจโจ สมโน วา พราหมโน วา อิทิ กุสลนติ ยถาภูตํ นปชานาติ^{๓๓}
สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า สิ่งนี้เป็นกุศล

๔. ปพพิชิต แปลว่า ภิกขุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: ปพพชา สยชาตา อสสาติ ปพพิชิต ชื่อว่าปพพิชิตะ เพราะเป็นผู้มีการบรรพชาเกิดขึ้นแล้ว (ปพพชา + อิ + ต) เสฏฺฐตฺตํ วชตติ ปพพิชิต ชื่อว่าปพพิชิตะ เพราะเป็นผู้ไปสู่ความเป็นผู้ประเสริฐที่สุด (ป + วช คมน=ไป + อิ + ต)

อุทาหรณ์: น หิ ปพพิชิต ปรูปชาติ^{๓๔} ผู้เบียดเบียนผู้อื่นไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต

๕. ตโปธน แปลว่า ภิกขุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: ตโปกมมํ ธนํ อสสาติ ตโปธโน ผู้มีการบำเพ็ญเพียรเป็นทรัพย์ ชื่อว่าตโปธนะ (ตป + ธน)

-หมายถึง หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๙ ศัพท์

๑. สมุห แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: สมมา วิเสเสน จ อุเทต ปุณฺณชิตฺตตาดิ สมุโห หมู่ชื่อว่าสมุหะ เพราะนับรวมกันโดยชอบและโดยพิเศษ เพราะเป็นของมีความเป็นกอง (สํ + อุห คมน=นับ-คำนวณ + ณ) สมํ สห อวยเวน อุหติ ติฏฺฐตติ สมุโห ชื่อว่าสมุหะ เพราะตั้งอยู่กับส่วนย่อย (สม + อุห จาเน=ตั้ง-ดำรงอยู่ + อ) สํ เอกโต อุหียติ ฌายตติ สมุโห ชื่อว่าสมุหะ เพราะเขารู้กันว่าเป็นส่วนเดียวกัน (สํ + อุห ฌาเน=รู้ + อ)

อุทาหรณ์: อนิพพตฺตมานานํ อนุปปชฺชมานานํ อนุปาติเสสาย นิพพานธาดุยา ปรินิพฺพตานํ อรหฺนฺตานํ สมุโห^{๓๕} หมู่แห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ไม่เกิดแล้ว ไม่อุบัติแล้ว ผู้ปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ

^{๓๒} วิ.ม. (บาลี) ๑/๔๕/๓๐.

^{๓๓} ที.ส. (บาลี) ๙/๖๒/๒๕.

^{๓๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

^{๓๕} พ.ม.อ. (บาลี) ๔๕/๒๕๔.

ตตถ มหาสมโยติ มหาสมุโ^{๓๖} ในคำเหล่านั้น คำว่า มหาสมโย แปลว่าการประชุมใหญ่

๒. คณ แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: คณียติ อวยเวน สหาคี คณ หมู่ชื่อว่าคณะ เพราะเขานับพร้อมกันกับส่วนอื่น (คณ สงฺขยานะ=นับ + อ)

อุทาหรณ์: ยาวตา โข ปน เม จุนฺท เอตฺรหิ สงฺฆो วา คณฺโณ วา โลเก อุปฺปนโน^{๓๗} อนึ่งเท่าที่มีสงฆ์หรือคณะเกิดขึ้นแล้วในโลกในบัดนี้

๓. สงฺฆาต แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน หนฺติ คจฺจตฺติ สงฺฆาโต หมู่ชื่อว่าสังฆาตะ เพราะเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย (สํ + หน คมเน=ไป + ณ)

อุทาหรณ์: อหุ โข โส ภิกฺขเว สมฺมอ ยํ อานกสฺส มุทฺทิงคสฺส โปราณํ โปกฺขรํ ผลกํ อนุตฺตรายิ อานิสฺสงฺฆาโต จ อวสฺสยิ^{๓๘} ภิกฺขุทั้งหลาย ต่อมา ไมโครงเก่าของตะโพกซึ่งอานกะก็หายไป เหลือแต่โครงกลั่ม

อํ อญฺจิสฺสงฺฆาโต นหารุสมฺพนโธ มํเสน อนุปลิตโต ฉวียา ปฏิจฺจนโน อสฺสจิทฺถคณฺธ-
เชคฺจจฺปฏิกฺกุโล อนิจฺจุจฺฉาทนปริมฺททณฺเฑทณฺวิทฺธํสนฺธมฺโม อิทฺธิเส วิกาเร ทสฺเสติ รํงกระดุกนี้ อัน
เอ็นเกี่ยวพันไว้ อันเนื้ออาบทาไว้ อันผิวหนังปิดบังไว้ ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น น่าเกลียดและปฏิกุล
มีอันปิดบัง ย่ำยี ทำลาย กำจัดความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา จึงแสดงอาการอันแปลกเช่นนั้น

๔. สมุทาย แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน อุทฺยตฺติ สมุทายो หมู่ชื่อว่าสมุทายะ เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับส่วนย่อย (สํ + อุ + อย คมเน=ไป + อ)

อุทาหรณ์: ยตถ รูปํ คจฺจติ ตตถ จิตฺตํ คจฺจติ ตสฺมา รูปนิสฺสิตํ จิตฺตํ คเหตุวาทํ
อรูปสมุทายํ อตฺตานํ ตสฺมี รูปํ สมฺนุสฺสติ^{๓๙} รูปไป ณ ที่ใด จิตย่อมไป ณ ที่นั้น เพราะฉะนั้น ยึด
จิตอาศัยรูปแล้ว เห็นตนอันเป็นกองอรูปรูปนั้น ในรูปนั้น

๕. สญฺจย แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสมทบ การสมาคม

รูปวิเคราะห์: สญฺจิโนติ อวฺยวนฺติ สญฺจโย หมู่ชื่อว่าสัจญายะ เพราะรวบรวมส่วนย่อยไว้ (สํ + จิ จเย=สั่งสม + อ)

อุทาหรณ์: สร เอกกปฺปมฺภูจฺฉิํ สญฺจยํ วิปฺปเลน สมํ^{๔๐} ขอพระองค์โปรดทรงระลึกถึงกองกระดูกในกัปปหนึ่งของบุคคลคนหนึ่งเทียบเท่ากับภูเขาวิปุละ

^{๓๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/(๓๓๒)/๒๙๕.

^{๓๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๗๖/๑๐๙.

^{๓๘} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๒๙/๒๕๓.

^{๓๙} พ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๓๑/๖๔.

^{๔๐} พ.เถรี. (บาลี) ๒๖/๔๙๙/๔๘๘.

๖. สนโทท แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน ทุหยติติ สนโทโท หมูชื่อว่าสนโทท เพราะเต็มพร้อมกับ
ส่วนย่อย (ส + ทุห ปุณเณ=เต็ม-ทำให้เต็ม + ณ)

๗. นิวท แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: นิสเสสโต วหติ อวยวนติ นิวโท หมูชื่อว่านิวท เพราะนำส่วนย่อยไป
โดยไม่เหลือ (นิ + วท ปาปุณเณ=ถึง-บรรลู่ + อ)

๘. โอฆ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ, ห้วง

รูปวิเคราะห์: อวยว กตวา พยปิยติ คจจติติ โอโฆ หมูชื่อว่าโอฆะ เพราะถึงการทำ
เป็นส่วนรวม (อว + หน คมเน=ไป + อ) อุกยเต โอโฆ ชื่อว่าโอฆะ เพราะรวบรวมเข้าด้วยกัน (อุจ
สมวาเย =รวมรวม + อ)

อุทาหรณ์: ชโนฆมปเรน จ^{๔๑} มีอีกเมืองหนึ่งชื่อว่าชโนฆะ (เมืองหมูแห่งชน)

๙. วิสธ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: วิสนติ อวยวา ยสมินติ วิสธโร หมูชื่อว่าวิสธะ เพราะเป็นที่เข้าไปของ
ส่วนทั้งหลาย (วิส ปเวสเน=เข้าไป + อร)

อุทาหรณ์: คงเคยโก นาโค ทิสวา กุปีโต อิเม มยิ สญณปี น กโรนติ อิทานิ เน
สมุททเมว ปาเปสสามิติ มหนต อตตภาว มาเปตวา อุทก ทวิธา ภินทิตวา อญฺจาย ฌณ กตวา
สุสการ กโรนโต อญฺจาสี มหาชน ทิสวา ภิโต วิสธมกาสี^{๔๒} คงเคยยนาคราชเห็นเข้าก็โกรธ คิดว่า
มนุษย์เหล่านี้ไม่ทำความสำคัญในเรา คราวนี้เราจักให้พวกมันจมทะเลให้ได้ จึงเนรมิตอภาพใหญ่
แยกน้ำเป็น ๒ ส่วน ชูหัวแผ่พังพานส่งเสียงซู่ซู่ ๆ มหาชนเห็นเข้าพากันกลัว จึงรวมตัวกันส่งเสียง
ดังลั่น

๑๐. นิกร แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: อวยว สมิเป กโรตติติ นิกรโ หมูชื่อว่านิกระ เพราะทำส่วนย่อยไว้ใกล้
กัน (นิ + กร กรเณ=ทำ + อ)

๑๑. จย แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: จินาติติ จโย หมูชื่อว่าจยะ เพราะสะสมไว้ (จิ จเย=สะสม + อ)

๑๒. กาย แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: เอเกกาเปกขาย อปปญฺเณน กสงขาตา อวยวา อายนติ เอตถาติ กาโย
หมู ชื่อว่ากายะ เพราะเป็นที่ไปของอวัยวะที่ชื่อว่า กะ เพราะมีน้อยโดยมุ่งเอาส่วนแต่ละอย่าง (ก
+ อาย คมเน=ไป + อ) กาโย วีย อวยวานิ อูปตติฏฺฐานิ กาโย ชื่อว่ากายะ เพราะเป็นที่เกิดขึ้น
ของส่วนย่อยทั้งหลายเหมือนร่างกาย (กาย + ณ)

^{๔๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๙๑/๑๘๓.

^{๔๒} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๕/๒๐๐.

อุทาหรณ์: อททสา โข ภิกขเว วิปสสี กุมารโ อุตยานภูมิ นิยยนโต มหาชนกาย สนิปิตตํ นานารตตานถจ ทุสสานํ วิลาตํ กยิรมานํ ทิสวา สารถิ อามนเตสิ^{๔๓} เมื่อพระวิปสสีราชกุมารเสด็จประพาสอุทยานอีก ได้ทอดพระเนตรเห็นหมู่มหาชนประชุมกันและกำลังประดับคานหามด้วยผ้าหลากสี จึงตรัสถามนายสารถิ

๑๓. ขนฺธ แปลว่า ขันธ, หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: ขังชาตํ อวยวํ ธาเรตติ ขนฺธํ กองชื่อว่าขันธะ เพราะเป็นส่วนที่ทรงอวัยวะคืออินทรีย์ไว้ ขาณิ จกฺขุนทริยาทีนิ ธาเรตติ ขนฺธํ ชื่อว่าขันธะ เพราะอวัยวะทั้งหลายมีจักขุนทรีย์เป็นต้นไว้ อดตนิจจาทีหิ ขํ สฺสณฺณํ ธาเรตติ ขนฺธํ ชื่อว่าขันธะ เพราะอรรถความว่างเปล่าไว้ด้วยลักษณะความไม่เที่ยงในตนเป็นต้น ขํ สกฺคํ ธาติ วิทธาตติ ขนฺธํ ชื่อว่าขันธะ เพราะจำแนกสวรรค์ (ขํ + ธา ธาเรน=ทรงไว้-อรรถไว้ + อ) ขาหติ อวยเวติ ขนฺธํ ชื่อว่าขันธะ เพราะเคี้ยวกินอวัยวะทั้งหลาย ขาติชรามรณาทิหิ ขาหิตพฺโพติ ขนฺธํ ชื่อว่าขันธะ เพราะถูกความเกิดความแก่ และความตายเคี้ยวกิน (ขาห ภกฺขเน=เคี้ยวกิน + อ) ฌาณน ขณฺณเตติ ขนฺธํ ชื่อว่าขันธะ เพราะเขาทำลายได้ตายญาณ (ขนฺ อวทาเรน=ชุด-เจาะ-ทำลาย + ธ) ทานผลํ ขณฺณตติ ขนฺธํ ชื่อว่าขันธะ เพราะทำลายผลของท่าน (ขนฺท ขณฺทเน=ตัด-ทำลาย + อ)

อุทาหรณ์: อถ โข อสงฺเขยโย อปฺปเมยโย มหาอุทกฺกขนฺธเตวฺว สงฺขํ คจฺจติ^{๔๔} แท้ที่จริง ปริมาณของน้ำในมหาสมุทรนั้นย่อมถึงการนับว่า เป็นห้วงน้ำใหญ่ที่นับไม่ได้ ประมาณไม่ได้เลย

๑๔. สมุทฺถ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน อุทยตติ สมุทฺถโย หมูชื่อว่าสมุททะ เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับส่วนย่อย (สํ + อุ + อย คมเน=ไป + อ)

๑๕. ฆฏฺฐา แปลว่า หมู, คณ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: ฆฏฺฐํ ราสีภวณฺณติ ฆฏฺฐา หมูชื่อว่าฆฏฐา เพราะมีความเป็นหมู สห อวยเวน ฆฏฺฐนตติ ฆฏฺฐา ชื่อว่าฆฏฐา เพราะกองที่ติดแน่นกับส่วนย่อย (ฆฏฺ ฆฏฺเณ=เพิ่มพูน + อ + อา)

อุทาหรณ์: อิมํ เม นิวาปํ นิวุตฺตํ มิคชาตา ปรีกฺขณฺมานา ทีฆายุกา วณฺณวณฺโถ จิรํ ทีฆมทฺธานํ ยาเปตฺตุ^{๔๕} ผูกเนื้อกินหญ้าที่เราปลูกไว้จะมีอายุยั่งยืน มีผิวพรรณดี มีชีวิตอยู่ยืนนาน มิคชาตาติ มิคฆฏฺฐา บทว่า มิคชาตา หมายถึงผูกวาง

๑๖. สมิติ หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน เอตติติ สมิติ หมูชื่อว่าสมิติ เพราะเป็นไปพร้อมกันกับส่วนย่อย (สํ + อิ คติมิหิ=ไป + ติ)

^{๔๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๐/๒๒.

^{๔๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๓๗/๓๔๗.

^{๔๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๖๑/๒๒๓.

อุทาหรณ์: โสปี กุมภีโร สปริวโร อิมั วณั ภิกขุณั สมิตี ทสสนตถาย อาคโต^{๔๖} ยักษั ชื่อกุมภีร์ผู้อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์เมื่อนั้นพร้อมกับบริวารก็มาสู่ป่านี้ เพื่อชมการประชุมของภิกษุทั้งหลาย

๑๗. สหติ แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน หนติ คจฺจตฺติติ สหติ หมู่ชื่อว่าสังหติ เพราะเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย (ส + หน คติย=ไป + ติ)

๑๘. ราสี แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: รสียติ อสสาทนวเสน สโมสริยตฺติติ ราสี หมู่ชื่อว่าราสี เพราะถูกยินดี คือมารวมกันด้วยความยินดี (รส อสสาทเน=ยินดี + อธิ)

อุทาหรณ์: เสยฺยถาปี ภาเน นานาปุฬานํ มหาปุฬราสี ตเมณํ ทกุโข มาลาการโรวา มาลาการนตเววสี วา วิจิตตํ มาลํ คณฺเญย^{๔๗} ทานขอรับ ช่างดอกไม้ หรือลูกมือช่างดอกไม้ผู้ชำนาญ พึงร้อยดอกไม้ต่าง ๆ กองใหญ่ให้เป็นพวงมาลัยอันวิจิตรได้ แม้นใด

๑๙. ปุณฺช แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: ปุณฺชติ ราสีภวตฺติติ ปุณฺช หมู่ชื่อว่าปุณฺช เพราะเป็นกอง (ปุณฺช ราสี กรณ=ทำให้เป็นกอง + อ)

อุทาหรณ์: อนนฺตาทีนโว กาโย วิสฺรุทฺธสมฺบุโหม อวาโส สพฺพโรคาณํ ปุณฺชํ ทุกฺขสฺส เภวโล^{๔๘} ร่างกายมีโทษไม่สิ้นสุดเหมือนต้นไม้มิพิช เป็นที่อาศัยของโรคทั้งหลาย ล้วนเป็นกองของทุกข์ทั้งสิ้น

๒๐. สมวาย แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน พยาเปตฺวา อยตฺติติ สมวาโย หมู่ชื่อว่าสมวายะ เพราะแผ่ออกไปพร้อมกับส่วนย่อย (สห + วิ + อย คมน=ไป + อ)

อุทาหรณ์: เอวํ หิ กิร อิเมสํ ปณฺจณฺํ อุปาทานกฺขนธานํ สงคฺโค สนนิปาโต สมวาโย โหติ^{๔๙} การรวบรวม การประชุม และกองแห่งอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้มีได้ด้วยประการอย่างนี้

๒๑. ปุค แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: ปุ สมฺภูทาวํ คจฺจตฺติติ ปุค หมู่ชื่อว่าปุค เพราะถึงความเต็มหมู่ (ปุ + คมฺ คติมฺหิ=ไป + กวิ) ปวตฺติติ ปุค ชื่อว่าปุค เพราะรวมกัน (ปุ สมวาเย=รวบรวม + ค)

อุทาหรณ์: ปุโค นาม ยตถ ปุโค อนุสาสติ ปุโค อปฺโลเกตฺทไฟ^{๕๐} ชื่อว่าสมาคม ความว่าสมาคมปกครองในถิ่นใด ต้องบอกสมาคมในถิ่นนั้น

^{๔๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/(๓๓๕)/๓๐๑.

^{๔๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๗๗/๕๔.

^{๔๘} ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๕๕/๑๘๘.

^{๔๙} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๖/๒๖๙.

^{๕๐} วิ.ภิกขุณี. (บาลี) ๓/๖๘๔/๒๒.

๒๒. ขาต แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: อวยเว ชเนตติ ขาต หมูชื่อว่าขาตะ เพราะยังส่วนทั้งหลายให้เกิดขึ้น (ชน ชนเน=เกิด-ทำให้เกิด + ต)

อุทาหรณ์: อิม เม นิวาปี นิวุตตัม มิคชาตา ปริภุชมานา ทิฆายกา วณณวนโต จิริ ทิฆมทธานัน ยาเปต^{๕๑} ผูกเนื้อกินหญ้าที่เราปลูกไว้จะมีอายุยั่งยืน มีผิวพรรณดี มีชีวิตอยู่ยืนนาน

๒๓. กทมพก แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: กั อตตานัน เทตติ กโท จกขาทิโก สรียาวโว อวัยวะชื่อว่ากทะ เพราะให้ตัวตน คืออวัยวะในร่างกายมีตาเป็นต้น กโท วีย กโท อวัยโว ตั วกติ อาททาตติ กทมพก หมูชื่อว่า กทมพกะ เพราะรวบรวมส่วนย่อยที่เหมือนอวัยวะชื่อว่ากทะไว้ (กท + วก อาทาเน=รวบรวม-ถือเอา + อ)

๒๔. พยุห แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: วิเสเสน อวยวา อุหนติ เอตถาติ พยุโห หมูชื่อว่าพยุหะ เพราะเป็นที่ไปรวมกันของส่วนต่าง ๆ โดยพิเศษ (วิ + อุห คมเน=ไป + อ)

อุทาหรณ์: เตน โข ปน สมเยน ฉพพคคิยา ภิกขุ ทวิรัตนติริตตํ เสนาย วสมานา อูโยธิกปิ พลคคปิ เสนาพยุหปิ อนิกทสสนปิ คจจณติ^{๕๒} ครั้งนั้น ภิกษุฉัพพัคคีย์พักแรมอยู่ใน กองทัพ ๒-๓ วัน ไปที่สนามรบบ้าง ที่พักพลบ้าง ที่จัดขบวนทัพบ้าง ไปดูกองทัพอันจัดเป็นขบวน แล้วบ้าง

๒๕. วิตาน แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: วิตโนติ อวยเวติ วิตานัน หมูชื่อว่าวิตานะ เพราะแผ่ไปสู่ส่วนย่อยทั้งหลาย (วิ + ตนุ วิตถาเร=แผ่-ขยาย + ณ)

๒๖. คุมพ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การ

สมคบ

รูปวิเคราะห์: อวยเว คุปติ รกขตติ คุมโพ, คุมพ หมูชื่อว่ากุมพะ เพราะรักษา ส่วนย่อยไว้ (คุป รกขณ=รักษา + พ)

อุทาหรณ์: เสยยถาปี มหาราช ปพพตสงเขเป อุทกรทโท อจโณ วิปสนโน อนาวิโล ตตถ จกขมา บุริโส ตีเร จิโต ปสเสยย สิปปิกสมพุทปิ สกขรกลลปิ มจจคุมพปิ จรณตปิ ติฏฐณตปิ^{๕๓} เปรียบเหมือนสระน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัวบนยอดภูเขา คนตาดียืนที่ขอบสระนั้น เห็นหอยโข่ง และหอยกาบ ก้อนกรวดและก้อนหินหรือฝูงปลากำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง

๒๗. กลาป แปลว่า หมู, คณะ, กอง, มัด, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การ

สมคบ

^{๕๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๖๑/๒๒๓.

^{๕๒} วิ.ม. (บาลี) ๒/๓๒๒/๒๖๗.

^{๕๓} ที.ส. (บาลี) ๙/๒๔๙/๘๔.

รูปวิเคราะห์: กลั อวยว ปาติ รกขตติ กลาโป หมู่ชื่อว่ากลาปะ เพราะรักษา ส่วนย่อยไว้ (กล + ปา รกขณ=รักษา + อ)

อุทาหรณ์: สา ยานา โอริยห สกุกจจ วนทิตวา ปตต คเหตุวา สพพรสสมปนเนน ขาพนียโกชนิเยน ปุเรตวา ปทุมปุปเณ จ ปฏิจาเทตวา เหฏฐาปี ปทุมปุปผิ กตวา ปุผกลาปี หตเถน คเหตุวา ปจเจกพุทธี อุปสงกมิตวา ตสส หตเถ ปตต ทตวา วนทิตวา ปุผกลาปี หตเถ ปตเถลิ^{๔๔} นางลงจากยาน ไหว้โดยเคารพ รับบาตร ให้เต็มด้วยขาพนียะและโกชนียะที่ถึงพร้อม ด้วยรสทั้งปวง และปิดด้วยดอกปทุม ทำดอกปทุมไว้ใต้บาตร ถือก่าดอกไม้ เข้าไปหาพระปัจเจก พุทธเจ้า ถวายบาตรที่มีมือของท่าน ไหว้แล้ว มีมือถือก่าดอกไม้แล้วตั้งปรารภณา

๒๘. ขาล แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: อวยเวน ชลตติ ขาลั หมู่ชื่อว่าขาละ เพราะรุ่งเรื่องด้วยส่วนย่อย (ชล ทิตติย=สว่าง-รุ่งเรื่อง + ณ)

๒๙. มณฑล แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: อวยเวน มณฑตติ มณฑลั หมู่ชื่อว่ามณฑละ เพราะตกแต่งด้วย ส่วนย่อย (มณฑ วิภูสายุ=ประดับ-ตกแต่ง + อล)

พรรค, พรรค, พวก, หมู่, คณะ

วคค แปลว่า พรรค, พรรค, พวก

รูปวิเคราะห์: ชาตยาทีหิ สมานานั ปาณินิ อปาณินญจ คโณ วคโค นาม หมู่ชื่อว่า วัคคะ เพราะเป็นสัตว์และวัตถุที่เหมือนกันโดยกำเนิดเป็นต้น เช่น พนธวัคโค หมู่ญาติ เป็นต้น อสมานชาตยาทโย วชเชตติ วคโค ชื่อว่าวัคคะ เพราะเว้นสิ่งที่มีกำเนิดไม่เหมือนกันเป็นต้น (วชช วชชเน=เว้น + ณ) วชติ สมุหตต คจจตติ วคโค ชื่อว่าวัคคะ เพราะถึงการรวมตัวกัน (วช คมเน=ไป + ค)

๓.๑.๒ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เทวดา อมนุษย์

ในรัตนสูตรนอกจากมีศัพท์ที่หมายถึงพระรัตนตรัยดังที่ได้นำเสนอมาแล้วนั้น ยังมีศัพท์ ที่หมายถึงพวกอมนุษย์ มี เทวดา ภูต นาค เป็นต้นรวมอยู่ด้วย ดังนั้น ผู้เขียนขอกล่าวถึงศัพท์ที่ หมายถึง อมนุษย์เหล่านี้ ดังนี้

ศัพท์ที่หมายถึง **เทวดา อมนุษย์**นั้น ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมาย เดียวกัน ๑๔ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. ดิทส แปลว่า เทวดา, ตรัสเทศ, หมู่เทวดา ๓๐ องค์, เทวดาบนสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์

รูปวิเคราะห์: ชาติสตาวินาสสงขาตา ดิสโส ทสา ปริมาณา เอเตสนติ ดิทสา, เอเต หิ มนุสสาทโย วีย พุทธิวิปริณามขเยหิ น ยุชชนติ, ปณจวิสตีวสุทเทสิยา เอว อุปปชชนติ สนติ วินสสนติ จ ชื่อว่าดิทสะ เพราะเป็นเทวดาผู้มีสภาพ ๓ อย่าง คือ เกิดขึ้น สถิตอยู่ และสิ้นอายุขัย

^{๔๔} พ.ศ.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๗๓.

ตามกฎเกณฑ์ หมายถึงเทวดาเหล่านี้ไม่ปรากฏว่าเสื่อมวัยเหมือนพวกมนุษย์เป็นต้น เพราะตั้งแต่เกิดจนถึงสิ้นอายุ เป็นเหมือนมีวัย ๒๕ ปี นอกจากนี้ ดิทศัพท มีความหมายว่าเทวดา ๓๐ องค์ก็มี

อุทาหรณ์: ดิทसानนติ ดิกขตตุ ทสนน^{๕๕} ของเทวดา ๓๐ องค์ จตตาโร จ มหา-
ราชา ดิทสา จ ยสสสินโน^{๕๖} ทำวมหาราชทั้ง ๔ และทวยเทพชั้นตริทศผู้มียศ ดิทสาดิ ตาวตีส-
นา^{๕๗} คำว่า "ดิทสา" หมายถึงเทวดาผู้สถิตอยู่บนสรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดิทสา โส จวิตวา
มนุสฺสสตตํ คมิสฺสตี^{๕๘} เทวดานั้นเมื่อเคลื่อนจากสวรรค์แล้วจะไปเกิดเป็นมนุษย์

๒. อมร แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่ตาย, อมรเทพ

รูปวิเคราะห์: มรณํ มโร, โส เยสํ นตฺถิ, เต อมรา ความตาย ชื่อว่าอมระ เทวดาที่ไม่มีความตายเหล่านั้น ชื่อว่าอมระ (น + มร ปาณาจาเค=สละชีวิต + อ)

อุทาหรณ์: ตํ วิมานํ อภิขมมาย อมรานํ สุเขสินํ อุโปสถํ อุปวสนโต เสมิ วมมิก-
มุทฺธนิ^{๕๙} เราปรารถนาวิมานของเหล่าเทวดาผู้สวดยสุขนั้น จึงเข้าไปจำอุโบสถศีล นอนอยู่บนจอม
ปลวก

๓. เทว แปลว่า เทวดา, เทพ, เทวะ (ทิว กิฬายํ=เล่น-เพลิดเพลิน + อ)

อุทาหรณ์: จาตุम्मหาราชิกา เทวา ทีฆายุกา วณฺณวโนโต สุขพฺพลา^{๖๐} พวกเทพชั้น
จาตุम्मหาราชิกา มีอายุยืน มีผิวพรรณผุดผ่อง มีความสุขมาก

๔. วิพฺฐ แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่หลับ

รูปวิเคราะห์: วิพฺฐณฺณติ น สุปนฺตตี วิพฺฐา. อดีตานาคตชาติ วิพฺฐณฺณตตี วิพฺฐา ชื่อ
ว่าวิพฐะ เพราะเป็นผู้ตื่นอยู่ ไม่รู้จักหลับ หมายถึงเทวดาผู้รู้แจ้งชาติในอดีตและอนาคต (วิ + พฐ
อวโพธเน=รู้ + อ)

๕. สุธาสิ แปลว่า เทวดา, ผู้กินของทิพย์, ผู้บริโภคนสุธาโภชน

รูปวิเคราะห์: สุธาโภชนภฺยชนสึตตาย สุธาสิโน เทวดา ชื่อว่าสุธาสิ เพราะปรกติ
บริโภคนสุธาโภชนคืออาหารทิพย์ (สุธา + อส ภกฺขเน=กิน + อ)

๖. สุร แปลว่า เทวดา, ผู้มีความกล้าหาญ

รูปวิเคราะห์: สมฺมทฺทฺฐสุรา อตฺถิ เยสํ, เต สุรา ชื่อว่าสุระ เพราะเป็นผู้มีเครื่องดื่ม
มากมายดุน้ำในมหาสมุทร (สุรา + ณ) สุรณฺติ กิฬนฺตตี สุรา ชื่อว่าสุระ เพราะเป็นผู้สนุกสนานร่า
เริง (สุร กิฬายํ=เล่น-เพลิดเพลิน + อ) สุเรน รมนฺตตี สุรา ชื่อว่าสุระ เพราะเป็นผู้ยินดีอยู่ด้วยความ
สุข (สุข + รม กิฬายํ=เล่น-เพลิดเพลิน-ยินดี + กฺวิ)

^{๕๕} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๓๐.

^{๕๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๖๔/๒๘๒.

^{๕๗} พ.อ.ป.อ. (บาลี) ๑/๖๐๗/๓๖๑.

^{๕๘} พ.อ.ป. (บาลี) ๓๒/๖๐๗/๗๐.

^{๕๙} พ.ช.า. (บาลี) ๒๘/๘๑๐/๒๐๘.

^{๖๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๗/๒๒๘.

อุทาหรณ์: ชโย สุรานํ อสุรา ปราชิตา^{๖๑} พวกเทวดาชนะ พวกอสุรพ่ายแพ้

๗. มรุ แปลว่า เทวดา, ผู้ตายตามอายุขัย

รูปวิเคราะห์: ที่ขยายกาปิ สมานา ยถาปริจเฉทํ สมปตฺตกาเล มรณติ สีเลนาติ มรุ ชื่อว่ามรุ เพราะเป็นเทวดาพวกที่มีอายุยืนยาว แต่เมื่อถึงกำหนดอายุก็ตายไปโดยปกติ (มร ปาณจาเค=สละชีวิต + อุ)

อุทาหรณ์: ฉตตํ มรุ ธาเรยฺยมนตฺลิกฺเข^{๖๒} เหล่าเทวดาพากันกันฉัตรบนท้องฟ้า

๘. ทิโว แปลว่า เทวดา, ผู้อาศัยอยู่ในเทวโลก

รูปวิเคราะห์: ทิโว เทวโลโก โโอโก อาสโย เยสํ เต ทิโวกา ชื่อว่าทิโวเก เพราะเป็นเทวดาที่มีเทวโลกเป็นที่อยู่อาศัย (ทิว + โอก)

๙. อมตป แปลว่า เทวดา, ผู้ดื่มอมตรส

รูปวิเคราะห์: สุธาทหารสฺส ปาตพฺพสฺสปี สมภวโต อมตํ ปิวนตฺติ อมตปา, อมโตสริวา ปิวนตฺติ อมตปา ชื่อว่าอมตปะ เพราะดื่มน้ำอมฤตหรือดื่มนมตไอศจากอาหารทิพย์ (อมต + ปา ปาเน=ดื่ม + อ)

๑๐. สคฺควาสี แปลว่า เทวดา, ผู้อยู่บนสวรรค์

รูปวิเคราะห์: สคฺเค วสนสฺสิตฺตา สคฺควาสีโน ชื่อว่าสคฺควาสี เพราะมีปรกติดอยู่บนสวรรค์ (สคฺค + วาสี)

๑๑. นิชฺชร แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่แก่

รูปวิเคราะห์: สทา ปญฺจวิสฺสตีวสุสฺสเทสฺยิตฺตา นิรากตา ชรา เอเตสนฺติ นิชฺชรา ชื่อว่านิชฺชระ เพราะเป็นผู้ไม่ปรากฏความแก่ เพราะดูเหมือนกับว่ามีวัยเบญจเพสตลอดไป (นิ + ชรา + ณ)

๑๒. อนิมิส แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่หลับตา

รูปวิเคราะห์: น นิมิสนตฺติ อนิมิสา, ญมฺภา นิจฺจลํ กโรนตฺติยตฺโต ชื่อว่าอนิมิส เพราะเป็นผู้ไม่กระพริบตา คือไม่ทำให้ขนตาไหว (น + นิ + มิส นิมีลเน=กระพริบตา-หลับตา + อ)

๑๓. ทิพฺพ แปลว่า เทวดา, ผู้อยู่บนสวรรค์

รูปวิเคราะห์: ทิเว วสนตฺติ ทิพฺพา ชื่อว่าทิพพะ เพราะเป็นผู้อยู่บนสวรรค์ (ทิว + วสนิวาเส=อาศัย-อยู่ + กฺวิ)

อุทาหรณ์: สตฺต ทิพฺพา สตฺต มาณฺสา สตฺต ปิสาจา สตฺต สรา สตฺต ปวฺงฺกา^{๖๓} เทวดา ๗ มนุสย์ ๗ ปีศาจ ๗ สรร ๗ ตาไม้ไผ่ ๗ ทิพฺพา เทวโลก ชาตา^{๖๔} เทวดาเกิดแล้วในเทวโลก

^{๖๑} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๖๘๗/๔๖๙.

^{๖๒} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๖๘๔/๔๗๐.

^{๖๓} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๑๓/๑๗๔.

^{๖๔} พ.อ.ป. (บาลี) ๑/๒๖/๑๒๗.

๑๔. เทวตา, เทวตานี แปลว่า เทวดา (เทว + ตา, เทวตา + นิ)

เทวา เอว เทวตา, สกตเถ เทวสทฺทโต ตาปัจจโย เทวตา เอว เทวตานี, สกตเถ นิปัจจโย “อปุเม”ติ เอตถ ปรมสกกตถิกวเสน อิตถิลิงคตตํ, พุติยสกกตถิก วเสน นปุสกลิงคตตํ เวทิตพฺพํ, พุติยสกกตถิกวเสน วา ทวิลิงคตตํ, ตตถ อิตถิลิงคปกฺเข ยทาทีนา นิการาเทโส รูปว่า “เทวตา” ลง ตาปัจจยหลังเทวศัพท์ในอรรถสกกตเถ (ไม่มีอรรถพิเศษ), รูปว่า “เทวตานี” ลง นิปัจจยหลัง เทวตาศัพท์ในอรรถสกกตเถเหมือนกัน, คำว่า “อปุเม” นี้เป็นอิตถิลิงค์ ด้วยตาสังกัดลงปัจจยครั้งแรก, เป็นนปฺงสกลิงค์ด้วย นิ สกตลงปัจจยครั้งที่สอง, อีกนัยหนึ่ง เทวตาศัพท์เป็นทั้งอิตถิลิงค์และนปฺงสกลิงค์ โดยการเปลี่ยน เทวตา ในอิตถิลิงค์เป็น เทวตานี ด้วยกัจจายนสูตรว่า “ยทฺนุปฺปนา นิปาตนา ฯ”^{๖๕}

ในคัมภีร์อมรโกสะกล่าวว่า “เทวตานี ปุเม วา, วิกฺขเปน ปุณฺณลึงฺเค, นิจฺจํ นปุสเก เทวตานี ศัพท์เป็นปฺงลึงค์ได้แต่มีใช้ไม่มาก ในนปฺงสกลิงค์มีใช้แน่นอน” คัมภีร์อมรโกสะกล่าวว่า “สกตถิกา ปกฺติโต ลิงฺควจฺจานิ อติวตฺตนตฺติ ปุณฺณปุสกกตตํ, ตตถ สกตถิกาทิ พุติยสกกตถิกํ วุตตํ, ปกฺติโตติ ปรมสกกตถิกํ. เตน วุตตํ “ปุณฺณปุสกกตฺตณ”ติ, อิตฺธา ตาปัจจยณตสส นิจฺจํ อิตถิลิงฺคตตว อิตถิลิงฺคตตเมว วเทยย ศัพท์ที่มีสังกัดลงปัจจยประกอบอยู่ จะมีความพิเศษกว่าบทที่มีลึงค์ตามปกติ จึงเป็นได้ทั้งปฺงลึงค์และนปฺงสกลิงค์, ในคำนี้ หมายถึงรูป เทวตานี, คำว่าตามปกติ คือรูปว่า เทวตา จึงกล่าวว่าเป็นได้ทั้งปฺงลึงค์และนปฺงสกลิงค์, นอกจากนี้ ศัพท์ที่มี ตาปัจจยอยู่ท้าย ทาน กล่าวว่าเป็นอิตถิลิงค์แน่นอน

อุทาหรณ์: เทวตา ภควโต เอตมตถํ อโรเจสุ^{๖๖} เทวตาทั้งหลายกราบทูลความนี้ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า อถ โข อภฺยตฺรา เทวตา^{๖๗} ครั้งนั้น เทวตาองค์หนึ่ง เทวตานี อาคนตฺวา อโรจิตํ สุตฺวา^{๖๘} เทวตาทั้งหลายมาฟังเรื่องที่เขายก

ในอุทาหรณ์ที่ยกมานี้ เทวตาศัพท์เป็นอิตถิลิงค์, เทวตานีศัพท์เป็นนปฺงสกลิงค์

ศัพท์ที่แปลว่าเทวดามีอีกมาก เช่น สุพฺพทา, สุมฺนา, ติทิเวสา, อาทิเตยยา, ทิวิสทา, เลขา, อทิตินฺนทนา, อาทิจฺจา, ริโกโว, อโสปปา, อมจฺจา, อมตาสนา, อคฺคิมฺฆา, หวิโกชนา, คิรพฺพาณา, ทานวโรโย, พินฺนทรรกา, ปุชฺชียา, จิรายุกา, สคฺคิโน, นโอสทา ทุกบทที่แปลว่าเทวดา ทั้ง ๓ ลิงค์ นิยมประกอบวิภัตติฝ่ายพหูพจน์

กำเนิดเทวตา ๘ จำพวก ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธาน ประกอบด้วย

๑. สิทธ แปลว่าตระกูลสิทธเทวตา

^{๖๕} พระสัทธัมมโชติपालเถระ. กัจจายนสูตรนิเทศ. ปรีวรรตโดย พระมหานามิตร ธรรมสาโร. (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙๑.

^{๖๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๘/๑๑.

^{๖๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐/๑๐.

^{๖๘} ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๗๐๔/๓๒๒.

รูปวิเคราะห์: อณิมาทิกุณเปตตดา สิชณนติ เอตสส ยถิจฉิตา อตถาติ สิทโธ (สิทธ สลิทธิมฺหิ=สำเร็จ + อ) ชื่อว่าสิทธะ เพราะปรารถนาอะไรก็สำเร็จได้ทุกอย่าง แม้จะไม่มีเวทมนต์ เหมือนพวกปิศาจ

๒. ภูต แปลว่า ภูต, ตระกูลภูตเทวดา, เทวดาพวกร้ายเวทมนต์, ปิศาจจำพวกหนึ่ง, มิจฉาทิภูตเทวดา

รูปวิเคราะห์: ภวนติ พรุหนติ กถา เอตสสมาติ ภูโต, โส ภูโต ปิศาจปปเภโท อโธ-มุขาติ (ภู สุตตาย=มี+เป็น + ต) เทวดาผู้เป็นเหตุให้กล่าวคำพูด ชื่อว่าภูตะ, อโธมุขเทวดาเป็นต้น นั้น ท่านจัดไว้ในจำพวกปิศาจ

๓. คนธพพ แปลว่า คนธรรพ, ตระกูลเทวดาคนธรรพ, เทวดาผู้บริโภคนกกลิน, เทวดา นักร้อง

รูปวิเคราะห์: คนธ อพพติ ปริภุชชิตติ คนธพโพ. เทวคายนา “หahaha หนู” ปภุชโย (คนธ + อพพ ปริภุชเชน=กิน + อ) เทวดาผู้บริโภคนกกลิน ชื่อว่าคนธัพพะ หมายถึงเทวดาที่ขับเพลง ว่า “หahaha หนู” เป็นต้น

อุทาหรณ์: คนธพโพ วา คนธพพี วา คนธพพโปตโก วา^{๖๙} เทพบุตรคนธรรพ เทพธิดาคนธรรพ หรือลูกน้อยของคนธรรพ

๔. คุษก แปลว่า ตระกูลคุษกเทวดา, เทวดาฝ่ายชุมทรัพย์

รูปวิเคราะห์: นิธโย คุษหิตติ คุษโก, มณิกทราทโก กุเวรานจโร (คุษ สัวรรณ=ระวัง + ย + ก) เทวดาผู้ดูแลชุมทรัพย์ ชื่อว่าคุษกะ (ก ปัจจัยใช้ในชื่อ) ได้แก่ มณิกทรเทวดา(พญา ครุฑ) เป็นต้น ที่ติดตามท้าวกุเวร

อุทาหรณ์: ครุฑา คุษกกา นาม ซาตา, เต กุมภณชา คุษกกาปิ ภูปี อังสุ^{๗๐} ครุฑมี ชื่อว่าคุษกะ กุมภณซ์และครุฑเหล่านั้น ได้ทำสถูปแล้ว

๕. ยกข แปลว่า ตระกูลยกขเทวดา, เทวดายักษ์

รูปวิเคราะห์: ยกชียเต ปุชียเตติ ยกโข, กุเวราทโก (ยกข ปุชาย=บูชา + อ) เทวดาที่ ชาวโลกเช่นสรวงมีท้าวกุเวรเป็นต้น ชื่อว่ายกษะ

อุทาหรณ์: ยกโข วา ยกขินี วา ยกขโปตโก วา^{๗๑} ยักษ์ ยักษิณี หรือลูกน้อยของยักษ์

๖. รกขส แปลว่า ตระกูลรกขสเทวดา, เทวดารักษา, ฝืนเสื่อน้ำ

รูปวิเคราะห์: รกขนติ อตตานํ เอตสสมาติ รกขโส, วิภิสณาติ (รกข ปาลเน=รักษา + ส) สัตว์ทั้งหลายรักษาตนให้พ้นจากเทวดานี้ ฉะนั้น เทวดานี้ จึงชื่อว่ารกขสะ รากษสชื่อว่าวิภิสณะ เป็นต้น

อุทาหรณ์: นาวํ คณฺเหยย รกขโส^{๗๒} เทวดารากษสยึดเรือไว้

^{๖๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๘๒/๑๗๖.

^{๗๐} อป.อ. (บาลี) ๒/๑๔๗/๓๖๘.

^{๗๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๘๒/๑๗๖.

^{๗๒} พ.ชา. (บาลี) ๒๗/๒๒๔/๔๐๙.

๗. กุมภณฑ แปลว่า ตระกูลกุมภณฑเทวดา, กุมภณฑ, ยักษ์

รูปวิเคราะห์: กุมภณฑทานนติ เต กิร เทวา มโหทธา โหนติ สหสสสงคมปิ จ เนสํ
กุมภโ วีย มหนตํ โหติ. ตสฺมา กุมภณฑาติ วุจจันติ (กุมภ + ณฑ) ศัพท์ว่า “กุมภณฑาน” อธิบาย
ว่า ทราบว่า เทวดานั้นมีท้องใหญ่มาก แม้อวัยวะทั้งปวงส่วนก็ใหญ่โตมากเหมือนหม้อ ฉะนั้น ท่าน
จึงเรียกว่า “กุมภณฑะ” กุมภแปลมาณณฑตาย กุมภณฑโท ชื่อว่ากุมภณฑะ เพราะมีลูกอณฑะโตเท่า
หม้อ

อุทาหรณ์: กุมภณฑโท วา กุมภณฑที วา กุมภณฑโปตโก วา^{๗๓} กุมภณฑ หรือลูกน้อย
ของกุมภณฑ

๘. ปิสาจ แปลว่า ตระกูลปิสาจเทวดา

รูปวิเคราะห์: ปิสิตํ มํสํ อสติ ภกฺขติติ ปิสาจ, สกฺนิ สกฺนติอาทิโก กุเวรานุจโร (ปิสิต
+ อส ภกฺขเน=กิน + อ) เทวดากินเศษเนื้อ ชื่อว่าปิสาจะ, สกฺนิ และสกฺนติ เป็นต้น เป็นเทวดา
ผู้ติดตามท้าวกุเวร อาทิสทเทเน วิชชาธรรอปสรกีนนเร จ สงคณหติ อาทิสททรวมเอา **วิชาธร** ผู้มี
มนต์ดำ หรือวิชาธร, **อปสรา** ผู้หยาบคาบหรือนางอัปสร, **กีนนร** กีนนรผู้เหมือนคน เพราะมีหัว
เป็นม้า ตัวเป็นคน

อุทาหรณ์: มโหทธา ปิสาจา วีย^{๗๔} เหมือนปิสาจท้องโต

มา มํ ปิสาจา ขาทนตุ^{๗๕} ขอปิสาจอย่าเคี้ยวกินเรา

๓.๑.๓ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า มนุษย์-บุคคล-สัตว์, บัณฑิต, ผู้ประเสริฐ

ในรัตนสูตรนอกจากมีศัพท์ที่กล่าวถึงพระรัตนตรัย และพวกอมนุษย์ มีเทวดา ภูต นาค
เป็นต้นแล้ว ยังมีศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์-บุคคล-สัตว์, บัณฑิต และผู้ประเสริฐ อีกด้วย ดังนั้น จึงขอ
กล่าวศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์ เป็นต้น ดังนี้

ศัพท์ที่หมายถึง **มนุษย์-บุคคล-สัตว์** ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียว
กัน ๖ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. มนุสฺส แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มโน อสุโส อสฺสนโน อสฺสาติ มนุสฺโส คนชื่อว่ามนุสสะ เพราะเป็นผู้มี
ใจสูง (มน + อสุส) หิตาหิต มนติ ชานาติติ มนุสฺโส ชื่อว่ามนุสสะ เพราะรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่
เป็นประโยชน์ (มน โปธเน=รู้ + อสุส) มนุโน อปจฺจันติ มนุสฺโส ชื่อว่ามนุสสะ เพราะเป็นลูกหลาน
ของนายมนุ (มน + อสุส)

อุทาหรณ์: อสุโสสุ โข ภิกฺขเว มนุสฺสา ये กิร โภ ประสํ อทินนํ เถยยสงฺขาตํ อาทิ
ยนติ เตสํ ราชา ธนมนุสฺสพเทตติ^{๗๖} ภิกษุทั้งหลาย คนทั้งหลายได้ฟังว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้
ทราบว่า คนถือเอาสิ่งของที่ผู้อื่นไม่ได้ให้โดยอาการขโมย พระเจ้าแผ่นดินยังพระราชทานทรัพย์ให้

^{๗๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๘๒/๑๗๖.

^{๗๔} ม.ม.อ. (บาลี) ๑๕๒/๑๒๔.

^{๗๕} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๙/๑๖.

^{๗๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๙๒/๕๖.

อีก ตีหิ ภิกขเว จาเนหิ ชมพูทีปกา มนุสสา อุตตรกุรุเก จ มนุสเส อธิคณหนติ เทเว จ ดาวตีสเ
กตเมหิ ตีหิ สุรา สติมนโต อธิ พรหมจริยวาโส^{๗๗} ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีปเหนือกว่า
มนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปและเทวดาชั้นดาวดึงส์ ด้วยฐานะ ๓ ประการ คือ (๑) เป็นผู้แก้แค้น
(๒) เป็นผู้มั่งคั่ง (๓) เป็นผู้อยู่ประพาศพรหมจรรย์ในชมพูทวีปนี้

๒. มานุส แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มนุโน อปจจ มานุโส คนชื่อว่ามานุส เพราะเป็นลูกหลานของมนุ
(มนุ + อส) กุสลากุสเล ธมเม वा การณาการณं वा อตถาอถถิ वा มนตติ มานุโส ชื่อว่ามานุส
เพราะรู้ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล หรือ เหตุ สิ่งที่ไม่ใช่เหตุ หรือ ประโยชน์ สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ (มน
โพธเน=รู้ + อส)

อุทาหรณ์: มุตตาหิ ภิกขเว สพพปาเสหิ เย ทิพพา เย จ มานุสา ตุมะหิ ภิกขเว
มุตตา สพพปาเสหิ เย ทิพพา เย จ มานุสา จรธ ภิกขเว จาริกัม พุชชนิตาย พุชชนสุขาย โลกา-
นุกมปาย อตถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสสานิ^{๗๘} ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็น
ของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของ
มนุษย์ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนเป็นจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์
ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวพเทพและมนุษย์ ปหาย มานุส เทหิ เทวกายัม ปริ
ปุเรสสนติ^{๗๙} เหล่าชน ครั้นละกายมนุษย์ไปแล้ว จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที

๓. มจจ แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มรติต มจโจ คนชื่อว่ามัจจะ เพราะเป็นผู้จะต้องตายเป็น
สภาพ มรตติ มจโจ ชื่อว่ามัจจะ เพราะจะต้องตายไป (มร ปาณจาเค= สละชีวิต-ตาย + ตย)

อุทาหรณ์: สทฐา ทุตติยา ปุริสสส โหติ ปณณา เจต ปสาสตี นิพพานาภริโต มจโจ
สพพทุกขา ปมจจติ.^{๘๐} ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ ปัญญาเยี่ยมปกครองบุรุษนั้น คนยินดีในนิพพาน
จึงพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ โย มาตร ปิตร วา มจโจ ธมเมน โปสตี^{๘๑} คนใดเลี้ยงมารดาบิดา โดยชอบ
ธรรม

๔. มานว, มาณว แปลว่า มนุษย์, มานพ, คน

รูปวิเคราะห์: มนุโน อปจจ มานโว คนชื่อว่ามานวะ เพราะเป็นลูกหลานของนายมนุ
(มนุ + ณว)

^{๗๗} อภิ.ก. (บาลี) ๓๗/๒๗๑/๙๕.

^{๗๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๒๗.

^{๗๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๒/๒๑๗.

^{๘๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๙/๔๓.

^{๘๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐๕/๒๑๙.

อุทาหรณ์: โจทิตา เทวทูเตหิ เย ปมชชนติ มาณวา เต ที่ฆรตตํ โสจนติ หีนกาญูปคานรา^{๘๒} คนเหล่าใดอันเทวทูตตักเตือนแล้ว ยังประมาทอยู่ คนเหล่านั้นเข้าถึงหมู่ที่เลว ย่อมเศร้าโศกตลอดกาลนาน

๕. มนุช แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มนุมาหา ชาโต มนุโซ คนชื่อวามนุชะ เพราะเกิดจากมนุ (มนุ + ชน ชนเน=เกิด + กวิ)

อุทาหรณ์: ตํ เวยฺยญชนิกา สมาคตา พทโว พยากํสุ นิปฺนสมมตา มนุชา^{๘๓} พวกมนุษย์ผู้ทำนaylorลักษณะ ที่ยอมรับกันว่าเป็นผู้ละเอียดยรอบคอบจำนวนมาก ประชุมกันแล้วทำนaylorพระมหาบุรุษนั้น

๖. นร แปลว่า มนุษย์, คน, นระ, นรชน

รูปวิเคราะห์: เนตติ นโร คนชื่อวามนระ เพราะเป็นผู้นำไป (นี นเย=นำไป + อร) นรติ เนตติ นโร ชื่อวามนระ เพราะเป็นผู้นำไป นริยติ สเกน กมเมน นริยติ นโร ชื่อวามนระ เพราะถูกกรรมอันเป็นของตนนำไป (นร นยเน=นำไป + อ) ภาวภาว นรติ คจฺจติ นโร ชื่อวามนระ เพราะไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ (นร คติมิ=ไป + อ)

อุทาหรณ์: เย วุฑฺฒมปจายนติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา^{๘๔} นรชนเหล่าใดฉลาดในธรรม ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อบุคคลผู้เจริญทั้งหลาย

บุคคล ศัพท์ มีความหมาย ๒ อย่าง

๑) สัตต แปลว่า สัตว์, บุคคล

๒) อตต แปลว่า ตัวตน

ศัพท์ที่หมายถึง สัตว์-บุคคล ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. ปาณ แปลว่า สัตว์, ผู้มีปราณ

รูปวิเคราะห์: ปาณนติ ชีวนติ สตตา เอเตนาติ ปาโณ, โส อสสาตถิติ ปาโณ สัตว์ชื่อว่าปาณะ เพราะมีลมปราณที่ช่วยให้มีชีวิตอยู่ (ปาณ ชีวเน=เป็นอยู่ + อ, ป + อน ปาณเน=หายใจ + อ)

อุทาหรณ์: เอกาหํ ภนฺเต ปาณิ อภินิมฺมิตฺตสํ สยฺยถาปิ มหาปจฺวี เย ปจฺวินิสฺสิตา ปาณา เต ตตฺถ สงฺกาเมสฺสํ เอเกน หตฺเถน ปจฺวี ปรีวตฺเตสฺสํ^{๘๕} ขอประทานพระวโรกาส ข้าพระพุทธเจ้าจักเนรมิตฝ่ามือข้างหนึ่งให้เป็นเช่นแผ่นดินใหญ่ ย้ายเหล่าสัตว์ที่อาศัยแผ่นดินอยู่ไปรวมกันที่ฝ่ามือฉัน แล้วใช้มืออีกข้างหนึ่งพลิกแผ่นดิน พระพุทธเจ้าข้า

^{๘๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๑/๒๓๙.

^{๘๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๔๑/๑๕๔.

^{๘๔} วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๑๑/๘๒.

^{๘๕} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๗/๙.

๒. สรีรี แปลว่า สัตว์, ผู้มีร่างกาย

รูปวิเคราะห์: สรีรสงขาโต กาโย ยสสสติ, โส สรีรี สัตว์ชื่อว่าสรีรี เพราะมีร่างกาย (สรีร + อี)

๓. ภูต แปลว่า สัตว์, ผู้เป็นไปตามกรรม

รูปวิเคราะห์: กมเมณ ภาวติติ ภูต สัตว์ชื่อว่าภูต เพราะเป็นไปตามกรรม(ภู สุตตาย =เกิด-เป็น + ต)

อุทาหรณ์: ภูเต ภูโต สยขานาติ^{๘๖} หมายถึงสัตว์ โดยความเป็นสัตว์

ตตราย ภูตสทโท ปณจกขณธ อมนุสส ธาตุ วิชชมาน ชีณาสวสตรุกขาทีสุ ทิสสติ จาตุम्मหาราชิกาน หิ เภฏฐา สดตา อธิ ภูตติ อธิเปตา^{๘๗} ภูต ศัพท์นี้ หมายถึงชั้น ๕ อมนุษย์ สิ่งที่มีอยู่ พระชีณาสพ สัตว์ และต้นไม้เป็นต้น แต่ในที่นี้ หมายถึงสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ต่ำกว่าชั้นจาตุ-มหาราช

๔. สัตต แปลว่า สัตว์, ผู้ติดอยู่ในอารมณ์

รูปวิเคราะห์: รูปาทีสุ สยขติติ สโต สัตว์ชื่อว่าสัตต เพราะติดข้องอยู่ในกามคุณ ทั้ง ๕ มีรูปารมณเป็นต้น (สยข สงเค=ติด-ข้อง + ต) รูปาทีสุ สัตตวิสตรตาย ปเรสสจ สขชา-ปนญฺเณ สัตตคณโยคโต วา สโต ชื่อว่าสัตต เพราะติดข้องหมกมุ่นอยู่ในกามคุณ ๕ มีรูปารมณ เป็นต้น หรือเพราะทำให้ผู้อื่นติดข้อง หรือเพราะประกอบด้วยคุณลักษณะของผู้ติดข้อง (สัตต สมพณธ=ผูก-ติด + ณ) นิจจนทราโคปิ รูปุหิยา สดตาติ วุจติ แม้ท่านผู้ปราศจากฉันทราคะแล้ว ท่านก็เรียกว่าสัตว์ตามสำนวนที่ใช้กัน

อุทาหรณ์: อล โมคคัลลาน มา เต รุจจิ ปจวี ปริวตเตตุ วิปลาสปี สดตา ปฏี-ลเกยฺย^{๘๘} ออย่าเลย โมคคัลลანะ เธออย่าพอใจที่จะพลิกแผ่นดินเลย หมู่สัตว์จะเข้าใจผิดได้

อจฺฉริย วต โภ อพฺภูต วต โภ เอวรูปโปปี นาม สโต ภาวิสสติ^{๘๙} น้าอจฺฉรรยจริงไม่ เคยปรากฏที่มีสัตว์รูปร่างอย่างนี้

๕. เทหี แปลว่า สัตว์, ผู้มีร่างกาย

รูปวิเคราะห์: เทโ กาโย อสสาตติติ เทหี สัตว์ชื่อว่าเทหี เพราะมีร่างกาย (เทห + อี)

อุทาหรณ์: วิสุทฺธิยา สีลาทิปฏิบัติยา สพฺเพปิ เทหิโน โหนตุ วิมุตฺติรสภาคิโน^{๙๐} ด้วยการรักษาศีลเป็นต้นอันบริสุทธิ์ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุตติรส

^{๘๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓/๒.

^{๘๗} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๔.

^{๘๘} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๑๗/๙.

^{๘๙} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๒๓๐/๑๖๓.

^{๙๐} พ.อ.อ. (บาลี) ๘๐/๔๖๕.

จกกว่าเฟสสุนนเตสุ สมณตานนตเทหิโน สทา ภทฺธานิ ปสฺสนตุ สุชีโน ทิฆมายูกา^{๙๑}
ขอสัตว์ทั้งหลายในอนันตจักรวาล จงเป็นผู้มีความสุข มีอายุยืน เห็นแต่สิ่งดี ๆ ทุกเมื่อเทอญ

๖. บุคคล แปลว่า สัตว์, บุคคล

รูปวิเคราะห์: ปุเรตติติ ปุติ, ปุติสงขาตํ อาหารํ คลติ อทตติติ ปุคฺคโล ของเนาที่เต็มอยู่
ชื่อว่าปุติ (ปุร ปุเรน=เต็ม-ทำให้เต็ม + ติ) สัตว์ชื่อว่าปุคฺคละ เพราะกินอาหารคือของเนา (ปุติ +
คล คลเน=กิน + อ) สัตตานํ อายุ ปุเรนโต คจฺจตติติ ปุคฺโค, ตํ ลาติ ภกฺขตติติ ปุคฺคโล ชื่อว่าปุคฺคละ
เพราะกินอาหารที่ทำอายุของสัตว์ให้เต็มแล้วจึงเป็นไป (ปุคฺค + ลา ภกฺขเน=กิน + อ) ปุ นิรยํ คลติ
คจฺจตติติ ปุคฺคโล ชื่อว่าปุคฺคละ เพราะไปสู่นรก (ปุ + คล คมนเน=ไป + อ) สตตนิกายสฺส ปุณฺณโต
จวนูปปชฺชนธมฺมตาย คลนโต จ ปุคฺคโล ชื่อว่าปุคฺคละ เพราะทำหมู่สัตว์ให้เต็มและเคลื่อนไปสู่
ธรรมดา คือความเกิดและความตาย (ปุร + คล)

อุทาหรณ์: ตโย ปุคฺคลา เสกฺโข ปุคฺคโล อเสกฺโข ปุคฺคโล เนวเสกฺขินาเสกฺโข
ปุคฺคโล^{๙๒} บุคคล ๓ จำพวก คือ ๑. เสขบุคฺค ๒. อเสขบุคฺค ๓. เนวเสขานาเสขบุคฺค

จตตาริเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา สนนโต สวิขมามา โลกสมิ^{๙๓} ภิกฺขุทั้งหลาย บุคคล ๔
จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก

๗. ชีว แปลว่า สัตว์, ผู้มีชีวิต

รูปวิเคราะห์: ชีวนติ เยนาคิ ชีวํ, ตมสสฺสเถตติ ชีโว สัตว์ชื่อว่าชีวะ เพราะมีลมปราณที่
ช่วยให้มีชีวิตอยู่ (ชีว ปาณธารणे=มีอายุยืน + อ)

อุทาหรณ์: มจฺโจติ สตฺโต นโร มานโว โปโส ปุคฺคโล ชีโว ชาตุ ชนฺตุ อินฺทคุ มนุโ^{๙๔}
คำว่า สัตว์ ได้แก่ สัตว์ นรชน มานพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้เป็นไปตามกรรม
มนุษย์

๘. ปาณี แปลว่า สัตว์, ผู้มีปราณ

รูปวิเคราะห์: ยถาวุตตโต ปาโณ ยสสฺสเถตติ ปาณิ สัตว์ชื่อว่าปาณิ เพราะมีลมปราณ
(ปาณ + อี)

อุทาหรณ์: ยปิ ภิกฺขเว ตถาคโต ปุริมํ ชาตี ปุริมํ ภวํ ปุริมํ นิเกตํ ปุพฺเพ มนุสฺสญฺโตะ
สมาโน อตฺตูปสฺสยหิตํ ธมฺมูปสฺสยหิตํ วาจํ ภาสิตา อโหสิ พหุชนํ นินฺทเสสิ ปาณินํ หิตสุชาวโห ธมฺม-
ยา^{๙๕} ภิกฺขุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์เป็นผู้กล่าววาจา
ประกอบด้วยประโยชน์ ประกอบด้วยธรรม แนะนำคนหมู่มาก เป็นผู้นำประโยชน์และความสุขมา
ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้บูชาธรรมเป็นปกติ

^{๙๑} มงฺคละตฺถที่ปนี. ๒/๒๘๐.

^{๙๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๕.

^{๙๓} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖/๗.

^{๙๔} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑/๓.

^{๙๕} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๑๒/๑๓๓.

๙. ปชา แปลว่า สัตว์, ประชา

รูปวิเคราะห์: ปกาเรน ชาตตดา ปชา สัตว์ชื่อว่าปชา เพราะเกิดมาโดยแตกต่างกัน
(ป + ชน ชนเน=เกิด + กวิ + อา)

อุทาหรณ์: นาหนตฺ พราหมณ ปสสามิ สเทวเก โลเก สมารเก สพรหมเก สสสมณ-
พราหมณียา ปชาย สเทวมนุสสาย ยมห์ อภิวาเทย^{๙๖} พราหมณ์ ในโลก ทั้งเทวโลก มารโลก
พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทพ และมนุษย์ เราไม่เห็นใครที่เราควรจะให้

สเทวโก เจปิ ทิม โลโก สมารโก สพรหมโก สสสมณพราหมณิ ปชา สเทวมนุสสา^{๙๗}
ทีฆะ ถ้ามนุษย์โลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา
และมนุษย์

๑๐. ชนตุ แปลว่า สัตว์, ผู้เกิด, บุคคล

รูปวิเคราะห์: ชายตติ ชนตุ สัตว์ชื่อว่าชนตุ เพราะเป็นผู้เกิดมา ชนียเต กมมกิเลเสหิ
ชายติ กมมกิเลเสหิตี วา ชนตุ ชื่อว่าชนตุ เพราะกรรมกิเลสให้เกิดมา หรือเพราะเกิดมาด้วยกรรม
กิเลส (ชน ชนเน=เกิด + ต)

อุทาหรณ์: โย ธมมทสส ททาติ ทานํ อฏฺฐานวิริยาธิตสส ชนตุ^{๙๘} บุคคลใดให้
ทานแก่ท่านผู้บรรลุธรรม ผู้มีความขยันหมั่นเพียรอันตนบรรลุลแล้ว

อุปธิ วิทิตวาน สงโคติ โลเก ตสเสว ชนตุ วินายย ลิกเขตติ^{๙๙} บุคคลทราบอุปธิว่าเป็น
เครื่องข้องในโลกแล้ว พึงศึกษาเพื่อกำจัดอุปธินั้น

๑๑. ชน แปลว่า สัตว์, ชน

รูปวิเคราะห์: กุสลากุสลํ ชเนตติ ชโน สัตว์ชื่อว่าชนะ เพราะทำกุศลกรรมและอกุศล
กรรมให้เกิด (ชน ชนเน=เกิด + อ)

อุทาหรณ์: ตเมณํ ชโน ทิสฺวา เอวํ วเทยฺย อมโห กิเมวิทํ หริยติ ชณฺณชณฺณ
วียาติ^{๑๐๐} คนเห็นภาชนะสาริदनัแล้วพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ สิ่งที่ท่านนำไปนี้คืออะไร ดู
เหมือนจะเป็นของที่น่าพอใจอย่างยิ่ง

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยํ อิมสฺมี เขตฺวเน ตินกฏฺสาขาปลาสํ ตํ ชโน หเรยฺย วา ทเวยฺย
วา ยถาปจฺยํ วา กรเยย^{๑๐๑} เปรียบเหมือนคนนำหญ้า ไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ ที่มีอยู่ในเขตนวันนี้ไป
เผาหรือจัดการไปตามเรื่อง

^{๙๖} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๒/๒.

^{๙๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๓๑/๒๕๕.

^{๙๘} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๓๓/๒๔.

^{๙๙} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๖/๑๔๑.

^{๑๐๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๖๑/๓๙-๔๐.

^{๑๐๑} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๓๓๓/๒๘.

๑๒. โลก แปลว่า สัตว์, สัตว์โลก

รูปวิเคราะห์: ลุขชติติ โลโก สัตว์ชื่อว่าโลกะ เพราะเป็นผู้จะพินาศ (ลุข วินาเส = พินาศ + ณ)

อุทาหรณ์: อถโฆ ภควา พรหมโน จ อชฌเมสน วิทิตวา สตเตสุ จ การุณยตํ ปฏิจจ พุทธจกขุณา โลกํ โวลเณสิ^{๑๐๒} ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับคำทูลอาราธนาของพรหม และ เพราะอาศัยพระมหากรุณาในหมู่สัตว์ จึงทรงตรวดดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ

๑๓. ตถาคต แปลว่า สัตว์

รูปวิเคราะห์: ยถา ปุริมกา สตตา ชาติชรามณํ คจจนติ ตถา อยมปิ คจจติติ ตถาคโต สัตว์ชื่อว่าตถาคตะ เพราะเป็นผู้พากันไปสู่ความเกิด ความแก่และความตายเหมือนพวกที่เกิดขึ้นมาก่อน (ตถา + คมฺ คติมิหิ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต)

อุทาหรณ์: สสสโต โลโกติปิ อสสสโต โลโกติปิ อนตวา โลโกติปิ อนนตวา โลโกติปิ ตํ ชีวํ ตํ สรีรณติปิ อญญํ ชีวํ อญญํ สรีรณติปิ โหติ ตถาคโต ปรมมรณาติปิ น โหติ ตถาคโต ปรมมรณาติปิ โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรมมรณาติปิ เนว โหติ น โหติ ตถาคโต ปรมมรณาติปิ ตานิ เม ภควา น พยากโรติ^{๑๐๓} โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สิ้นสุด โลกไม่มีที่สิ้นสุด ชีวะกับสรีระ เป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว สัตว์เกิดอีก หลังจากตายแล้ว สัตว์ไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว สัตว์เกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว สัตว์จะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ พระผู้มีพระภาคเจ้ายังไม่ทรงตอบทักขิณเหล่านั้นแก่เรา

ตถาคโตติ สโต^{๑๐๔} บทว่า ตถาคโต หมายถึง สัตว์

ศัพท์ที่หมายถึง **บัณฑิต** ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๕ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. ปณฺธิต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ปณฺหา พุทธิ สยชาตา อสสาติ ปณฺธิโต คนชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะเป็นผู้มีปัญญาเกิดขึ้น (ปฺติ คติยฺ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) ปณฺหา วุจจติ ปณฺหา ตาย ปณฺหา ย อิติ คโต ปวตฺโต ปณฺธิโต ชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะดำเนินไปด้วยปัญญา (ปณฺหา + อิ คติมิหิ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) พยตฺต-ภาวํ ปณฺหติ คจจติติ ปณฺธิโต ชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะดำเนินไปสู่ความเป็นคนฉลาด ถาณ คติยา ปณฺหติ คจจติติ ปณฺธิโต ชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะดำเนินชีวิตด้วยธรรมเป็นเครื่องดำเนินไปคือปัญญา (ปฺติ คติยฺ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) อตฺเต ปณฺหติ ชานาติติ ปณฺธิโต ชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะรู้จักประโยชน์ (ปณฺห ภาณ=รู้ + อิ + ต)

^{๑๐๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๙/๙.

^{๑๐๓} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๒/๙๗.

^{๑๐๔} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒๒/๑๐๕.

อุทาหรณ์: ตตรสส โทวาริโก ปณฺธิโต วียตโต เมธาวิ อณฺณาทานํ นิวาเรตา ณาตานํ ปเวเสตา^{๑๐๕} นายประตูของเมืองนั้น เป็นคนเฉลียวฉลาด หลักแหลม ห้ามคนที่ไม่รู้จัก อนุญาตให้คนที่รู้จักเข้าไปได้

๒. พุร แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: พุชฺฌตฺติ พุโร คนชื่อว่าพุระ เพราะเป็นผู้รู้ (พุธ อวโพธเน=รู้ + อ)

อุทาหรณ์: สทฺธาย อภินิขมม นวปพฺพชิต นโว สงฺขสมิ วิหริ ภิกฺขุ สิกฺขเถ วินยํ พุโร^{๑๐๖} ภิกษุออกบวชใหม่ด้วยศรัทธา ยังใหม่อยู่ในหมู่สงฆ์ พึงเป็นผู้ฉลาดศึกษาพระวินัย

๓. วิทว, วิทวนฺต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ชานาตฺติ วิทวา คนชื่อว่าวิทวะ เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ณาณ=รู้ + ว, วิท + วฺนต)

อุทาหรณ์: อปฺปเมยฺยํ ปมฺมินฺโต โภโร วิทวา วิกปฺเปยฺยํ อปฺปเมยฺยํ ปมาณิํ นินฺนํ ตํ มณฺเฑ ปุณฺณชนํ^{๑๐๗} ใครผู้มีปัญญาในโลกนี้ จะพึงประเมินพระชีนาสพผู้มีคุณอันประมาณมิได้ เราเห็นว่าผู้นั้นมีปัญญาที่ยังเป็นปุณฺณชนอยู่ บังอาจประเมินพระชีนาสพผู้มีคุณอันประมาณมิได้

๔. วิภาวี แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: อตฺเถ วิภาเวติ ปกาเสติ สีเลนาติ วิภาวี คนชื่อว่าวิภาวี เพราะรู้เนื้อความได้อย่างแจ่มแจ้งตามปกติ (วิ + ภู สตตฺตฺยา=เกิด-เป็น + ณี)

อุทาหรณ์: ปณฺธิโต จ วียตโต จ วิภาวี จ วิจฺจุทฺตํ ชิปฺปิ โมเจสิ อตฺตานํ มา ภายิตฺถา คมฺมสฺสตี^{๑๐๘} วิรุตบัณฑิตเป็นคนฉลาดหลักแหลม สามารถแสดงประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ได้แจ่มชัด มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา คงจะปลดเปลื้องตนได้ฉับพลัน ท่านทั้งหลายอย่ากลัวไปเลย วิรุตบัณฑิตปลดเปลื้องตนได้แล้วจักรีบกลับมา

๕. สนฺต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, สัตบุรุษ, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ราคาทโย สเมตฺติ สนฺโต คนชื่อว่าสันตะ เพราะระงับราคะเป็นต้นได้ (สมฺ อฺปสม=สงบ-ระงับ + ต) สุนฺทโร อนฺโต อวสานเมตสฺสาตี สนฺโต ชื่อว่าสันตะ เพราะมีที่สุดอันงดงาม (สุ + อนต)

อุทาหรณ์: สนฺโต นํ สทา ภาชนตี สยฺยตา พรหมจารโย^{๑๐๙} สัตบุรุษทั้งหลายผู้สงบ ผู้สำรวมอินทรีย์ ประพฤติพรหมจรรย์ ย่อมคบหาผู้ให้ทานนั้นทุกเมื่อ

^{๑๐๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๔๖/๗๕.

^{๑๐๖} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๒๕๐/๓๑๐.

^{๑๐๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๙/๑๗๙.

^{๑๐๘} พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๑๕๔๘/๒๙๑.

^{๑๐๙} อง.ปญจ. (บาลี) ๒๒/๓๕/๓๕.

๖. สปปณณ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: สุนทรา ปณณาย ยสส โส สปปณณโณ คนชื่อว่าสปปณณ เพราะเป็นผู้มีปัญญาคือ (ส + ปณณาย + ณ) สห ปณณาย โย วตตติติ สปปณณโณ ชื่อว่าสปปณณ เพราะเป็นไปกับด้วยปัญญา (สห + ปณณาย + ณ)

อุทาหรณ์: วิสุทฺธสีโล สปปณณโณ จิตฺเตกคฺคฺมปิ วินฺทติ อวิกฺขิตฺตจิตฺโต เอกคฺโค สมฺมาธมฺมํ วิปสฺสตี^{๑๐๐} บัณฑิตผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีปัญญา ย่อมได้รับเอกัคคตาจิต ไม่ฟุ้งซ่าน อารมณ์เดียว ย่อมเห็นธรรมโดยธรรม

๗. โกวิท แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีความชำนาญ

รูปวิเคราะห์: กิณนาม น วินฺทติโกวิท คนชื่อว่าโกวิท เพราะเป็นผู้ที่ไม่มีความไม่รู้ (กิ + วิท ญาณ=รู้ + อ) กุ ปาปิ วิทติ ชานาตีติ โกวิท ชื่อว่าโกวิท เพราะรู้ว่าบาป (กุ + วิท ญาณ=รู้ + อ) กุยฺยเต ภิยฺยเต ชนเหตีติ กุ กุ วาจํ วิทติ ชานาตีติ โกวิท ชื่อว่าโกวิท เพราะรู้ถ้อยคำที่ผู้คนกล่าวกัน

อุทาหรณ์: สุตฺวา จ โข อานนฺท อริยสวโก อริยานํ ทสฺสาวิ อริยธมฺมสฺส โกวิทอริยธมฺเม สุวินฺนิตฺโต^{๑๐๑} อานนท ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ ได้เห็นพระอริยะ ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ

๘. ธีมนตุ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ธี ปณณาย อสสตีติ ธีมา คนชื่อว่าธีมนตุ เพราะเป็นผู้มีปัญญา (ธี + มนตุ)

อุทาหรณ์: วณฺณตสฺส สุโต ธีมา สาริยา โอรโส ปิโย^{๑๐๒} ผู้นั้นจักเกิดในกำเนิดพราหมณ์ มีการศึกษา มีปัญญา เป็นบุตรสุดที่รักของวงศ์ตระกูลพราหมณ์กับนางสารีพราหมณี

๙. สุธี แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: โสภณํ ฌายตีติ สุธี คนชื่อว่าสุธี เพราะคิดใส่ใจเรื่องความดี (สุ + ฌายิตาย=คิด + อ + อี) สุนทรา ธี อสสตีติ สุธี ชื่อว่าสุธี เพราะมีปัญญาคือ (สุ + อี)

อุทาหรณ์: ส กทาจิ มหาวีโร อนนตฺชนตํ สุธี เทเสติ มธฺรํ ธมฺมํ จตฺสจฺจุปสฺสยตีติ^{๑๐๓} บางครั้ง พระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงมีความเพียรมาก มีพระปัญญาคือ ทรงแสดงธรรมที่ประกอบด้วยสัจจะ ๔ อันไพเราะ แก่หมู่ชนเป็นอนันต์

๑๐. กวิ, กวี แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: กวยติ กเถตีติ กวี คนชื่อว่ากวี เพราะเป็นผู้กล่าว (กุ สทฺเท=เปล่งเสียง = อี) กวติ วรรณตีติ กวี กวี จ ชื่อว่ากวีและกวี เพราะเป็นผู้เขียนบทประพันธ์ (กวี วรรณ=สรรเสริญ + อี, อี) กวติ พนฺธตีติ กวี กวี จ ชื่อว่ากวีและกวี เพราะเป็นนักประพันธ์ (กุ ปพนฺธสทฺเท

^{๑๐๐} วิ.จุ. (บาลี) ๗/๒๘๒/๒๐๓.

^{๑๐๑} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๑/๑๐๖.

^{๑๐๒} พ.อุ. (บาลี) ๓๒/๑๓๖/๑๔๗.

^{๑๐๓} พ.อุ. (บาลี) ๓๓/๑๖๘/๒๔๒.

สุ=ประพันธ์, เพลงเสียง + ณ + อิ, อี) กวติ วทติ เปมนียวจน สีสณาติ กวิ ชื่อว่ากวิ เพราะกล่าวถ้อยคำที่น่ารักเป็นปกติ กนต มนาปวจน กวตติ กวิ ชื่อว่ากวิ เพราะกล่าวถ้อยคำประทับใจ (กุสพเท=เพลงเสียง + อิ)

อุทาหรณ์: ฉนโท นิทาน คากาน อกขรา ตาส วิยณน นามสนนิสิตา คากา กวิ คากานมาสโย^{๑๑๔} ฉนทเป็นต้นเหตุของคากา อักขระเป็นเครื่องปรากฏของคากาเหล่านั้น คากามีชื่อเป็นที่อาศัย นักกวีเป็นผู้ประพันธ์คากาทั้งหลาย

๑๑. พยัตต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: พยณชยตติ พยตโต คนชื่อว่าพยัตตะ เพราะเป็นคนฉลาด (วิ + อณชคตฺย=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) วิสิญฺโธ อดตา ยสสาติ พยตโต ชื่อว่าพยัตตะ เพราะมีตนประเสริฐสุด (วิ + อดต)

อุทาหรณ์: อมุกสส กุลสส กุมารโก อภิรุโป ทสสนีย ปาสาทิกโก ปณฺธิโต พยตโต เมธาวิ^{๑๑๕} เด็ก ๆ ของตระกูลโน้นหน้าตาดี น่ารัก น่าเอ็นดู เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา

ต โข ปน ภาวนตํ กุมารกสสปี เวรํกลยาณํ กิตติสทโท อพฺภุคฺคโต ปณฺธิโต พยตโต เมธาวิ พหุสสุโต จิตตกถิ กลยาณปฏิภาณํ วุฑฺโธ เจว อรหา จ สาธุ โข ปน ตถารูปานํ อรหํ ทสสนํ โหติติ^{๑๑๖} ท่านสมณกุมารกัสสปะนั้น มีชื่อเสียงดังงามขจรไปอย่างนี้ว่า เป็นผู้ฉลาด ฉียบแหลม มีปัญญา เป็นพหูสูต กล่าวถ้อยคำไพเราะ ปฏิภาณดี เป็นผู้เจริญและเป็นพระอรหันต์ การได้เห็นพระอรหันต์เช่นนั้นเป็นการดีแท้

๑๒. วิจกขณ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิเสเสน อดถํ จกขติ อาจกขตติ วิจกขณ คนชื่อว่าวิจกขณะ เพราะเป็นผู้กล่าวอรรถได้อย่างชัดเจน (วิ + จกข วิยตติยํ วาจาย=บอก-กล่าว + ยุ) วิจาเรตติ วิจกขณ ชื่อว่าวิจกขณะ เพราะเป็นผู้เห็น วิเสสโต อดถํ จกขตติ วิจกขณ ชื่อว่าวิจกขณะ เพราะเห็นเนื้อความอย่างแจ่มแจ้ง (วิ + จร ทสสน=เห็น + ยุ)

อุทาหรณ์: เอรํ อิมานิ ตลยิตวา ปณฺจ จานานิ ธาเรยยตถํ วิจกฺขณํ อาปตฺตี วา อนาปตฺตี วา ครุกํ วา ลหุกํ วา อาปตฺตี ยถาจาเน จเปยยาติ^{๑๑๗} พระวินัยธรผู้ฉลาด พึงสอบสวนฐานะ ๕ เหล่านี้ อย่างนี้แล้วพึงทรงไว้ซึ่งอรรถคดี คือ พึงตั้งไว้ซึ่งอาบัติ ครุกาบัติหรือลหุกาบัติ ในสถานที่ควรแล

๑๓. วิสารท แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา, ผู้ชำนาญ, ผู้องอาจ

รูปวิเคราะห์: วิคโต สารโท เอตสฺมาติ วิสารโท คนชื่อว่าวิสาร์ท เพราะเป็นผู้ปราศจากความครั่นคร้าม (วิ + สารท)

^{๑๑๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๖๐/๔๓.

^{๑๑๕} วิ.ม. (บาลี) ๑/๒๙๖/๒๒๙.

^{๑๑๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๗/๒๗๐.

^{๑๑๗} วิ.อ. (บาลี) ๑/๙๒/๓๓๒.

อุทาหรณ์: สีนหาทญจ สมโณ โคตโม นทติ ปริสาสุ จ นทติ วิสารโท จ นทติ^{๑๔๘}
พระสมณโคดมทรงบ้นลื้อสีนหาทและทรงบ้นลื้อในบริษัท พร้อมทั้งทรงบ้นลื้ออย่างองอาจ

อิเมหิ โข ภิกขเว ปญจหิ พลลหิ สมณนาคโต มาตุคามโม วิสารโท อการํ อชฌา-
วสติ^{๑๔๙} ภิกษุทั้งหลาย มาตุคามประกอบด้วยกำลัง ๕ ประการนี้แล ย่อมแก้แล้วกล้ำอยู่ครองเรือน

๑๔. เมธาวิ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: เมธา ธารณา มติ ปญญา อสสาติ เมธาวิ คนชื่อว่าเมธาวิ เพราะเป็นผู้
มีปัญญา (เมธา + วิ) เมธาวิติ ธมโมชปญญา สมณนาคโต ปุคฺคโล ชื่อว่าเมธาวิ เพราะเป็นคนมี
ปัญญามาแต่เกิด

อุทาหรณ์: ปณฺธิโต จ โหติ เมธาวิ ปจฺโม วา ทฺติโย วา สุขํ ปคฺคณฺหนฺตานํ^{๑๕๐} เป็น
บัณฑิต มีปัญญาลำดับที่ ๑ หรือที่ ๒ ในบรรดาพราหมณ์ผู้รับการบูชา

๑๕. มติมนฺตุ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: อติสยมติยุตตตตาย มติมา คนชื่อว่ามติมนฺตุ เพราะเป็นผู้มีปัญญามาก
(มติ + มนฺตุ)

อุทาหรณ์: ชาคริยานุโยคมนฺยุตฺโต อตฺนฺติโต อารทฺธวิริโย ฉายี สติมา กลฺยาณ-
ปฏฺิภาโณ คติมา ธิติมา มติมา น จ กาเมสุ คิโธ สโต จ นิปโก จ^{๑๕๑} บุคคลบางคนในโลกนี้
ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนื่อง ๆ ไม่เกียจคร้าน ปราศจากความเพียร พงฺณาน มีสติ พุทธิ
ปฏิภาณดี มีคติ มีปัญญาทรงจำ มีปัญญามาก ไม่ติดอยู่ในกาม มีสติ มีปัญญาเครื่องรักษาตน

๑๖. ปญฺญ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ปญฺญาย โยคโต ปญฺโณ คนชื่อว่าปญฺญะ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วย
ปัญญา (ปญฺญา + ณ)

อุทาหรณ์: อญฺคปจฺจจฺจสฺมปฺนโน อโรหปรีณาหฺวา วิสิฏฺฐจฺจโน ปญฺโณ มคฺเค
สคฺคสฺส ติฏฺฐติ^{๑๕๒} พระราชโอรสทรงถึงพร้อมด้วยองคาวพพ มีพระรูปสมบัติงดงามสมส่วน มีพระ
วาจาสะสละสลวย มีพระปัญญา ทรงดำรงอยู่ในทางสวรรค์

๑๗. วิญฺญ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิเสสํ ชานาติ สีเลนาติ วิญฺญ คนชื่อว่าวิญญ เพราะรู้สิ่งพิเศษเป็น
ปรกติ (วิ + ญา อวโชน=รู้ + ญ)

อุทาหรณ์: วิสฺสาสเย น จ นํ วิสฺสเสยฺย อสงฺกิโต สงฺกิโต จ ภเวยฺย ตถา ตถา วิญฺญ
ปรกุกเมยฺย ยถา ยถา ภาวํ ปโร น ชญฺญา^{๑๕๓}พึงทำตนให้ผู้อื่นวางใจ แต่ตนเองไม่พึงวางใจเขา ไม่

^{๑๔๘} ที.สี. (บาลี) ๙/๔๐๓/๑๗๓.

^{๑๔๙} ส.ส. (บาลี) ๑๘/๓๐๔/๒๒๖.

^{๑๕๐} ที.สี. (บาลี) ๙/๓๑๒/๑๒๑.

^{๑๕๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๓/๙๒.

^{๑๕๒} ชุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๖๒/๑๓๒.

^{๑๕๓} ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๒๘๙/๔๑๗.

พืงให้ผู้อื่นระแวงตน แต่ตนพืงระแวงผู้อื่น วิญญูชนพืงพยายามโดยที่ผู้อื่นจะไม่วู้ความเป็นไปของตน

๑๘. วิทุร แปลว่า บัณชิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ชานาตติ วิทุโร คนชื่อว่าวิทุระ เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ภาณ=รู้ + อฺร)

อุทาหรณ์: ต่ ต่ อสจจํ อวิภช เสวินี ชานามิ มุพหํ วิทุรานุปาตินี^{๑๒๔} เพราะฉะนั้นอาตมาจึงรู้จักเธอว่า ไม่มีสัจจะ ไม่แยกคบคน เป็นคนงมงาย ทำผู้รู้ให้ตกต่ำ

๑๙. วิทุ แปลว่า บัณชิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ชานาตติ วิทุ คนชื่อว่าวิทุ เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ภาณ=รู้ + รุ)

อุทาหรณ์: ปริมุฏฐา ปณชิตา ภาสา วาจาโคจรภาณโน ยาวิจฉนติ มุขายามํ เยน นิตา น ตํ วิทุ^{๑๒๕} พวกเธอขาดสติ แสดงตนว่าเป็นบัณชิต เจ้าคารม พูดได้ตามที่ปรารถนา จะยื่นปากพูดก็ไม่วู้สึกถึงการทะเลาะ

๒๐. อีโร แปลว่า บัณชิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: อียา ปณณาย ตตทตเถ ราติ คณหาตติ อีโร คนชื่อว่าอีระ เพราะถือเอาประโยชน์นั้น ๆ ด้วยปัญญา (อี + รา อุปาทาเน=ถือเอา + อ) อีโยคา อีโร ชื่อว่าอีระ เพราะบัณชิตประกอบด้วยปัญญา (อี + ร)

อุทาหรณ์: โก น สมโมหมาปาทิ โกร อีโร สทา สโต^{๑๒๖} ใครบ้างไม่ถึงความหลงใหลในโลกนี้ ใครเป็นผู้มีปัญญา เป็นผู้มัสติในกาลทุกเมื่อเล่า

๒๑. วิปสสี แปลว่า บัณชิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิเสเสน ปสสตีติ วิปสสี คนชื่อว่าวิปสสี เพราะเป็นผู้เห็นโดยวิเศษ วิสิฏฐทสสนสีลตาย วิปสสี ชื่อว่าวิปสสี เพราะมีปกติเห็นธรรมอันประเสริฐ (วิ + ทิส เพกฺขเน=เห็น + ณี)

อุทาหรณ์: ชาคโร จสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิหเรยฺย สโต สมฺปชาโน สมาหิตो ปมุทิตो วิปสฺสนโน จ ตตถ กาลวิปสสี จ กุสเลสุ ธมฺเมสุ^{๑๒๗} ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุพืงเป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องตื่น มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน ผ่องใส และพืงเป็นผู้เห็นแจ้งในกุศลธรรมทั้งหลายสมควรแก่กาลในการประกอบกรรมฐานนั้นเนื่อง ๆ อยู่เถิด

๒๒. โทสณญ แปลว่า บัณชิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: โทสํ ชานาตติ โทสณญ คนชื่อว่าโทสณญ เพราะรู้โทษ (โทส + ภา อวโพธเน=รู้ + รุ)

^{๑๒๔} พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๒๔๐/๘๑.

^{๑๒๕} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๖๔/๒๔๖.

^{๑๒๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๕/๒๘.

^{๑๒๗} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๔๗/๒๖๘.

๒๓. พุทฺธ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: พุชฌตีติ พุทฺธ คนชื่อว่าพุทฺธ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ (พุธ อวโพธเน=รู้ +

ต)

๒๔. ทพฺพ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ทุนาตีติ ทพฺพ คนชื่อว่าทพฺพ เพราะเป็นผู้รู้ (ทฺ คติย=ไป-ถึง-บรรล + อพพ) ทุนฺนุ คจณตีติ ทพฺพ เชื่อว่าทพฺพ เพราะเป็นผู้รู้จักอกุศลธรรม (ทฺ คติย=ไป-ถึง-บรรล + พ)

อุทาหรณ์: ทพฺพโติ ทพฺพชาติโก ปณฺธิโต^{๑๒๘} คำว่า ทพฺพ ได้แก่บัณฑิตผู้มีชาติของผู้มีปัญญา

๒๕. วิทฺทสุ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ขานาตีติ วิทฺทสุ คนชื่อว่าวิทฺทสุ เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ภาณ=รู้ + ทสุ)

อุทาหรณ์: ตสฺมา โลกณฺจ โทสณฺจ โมหณฺจปิ วิทฺทสุ วิชฺชํ อุปปาทยํ ภิกฺขุ สพฺพา ทุคฺคตฺติโย ชฺເເຕติ^{๑๒๙} เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้รู้โลกะ โทสะ และโมหะ จึงไม่ทำกรรมที่เกิด เพราะเมื่อทำวิชาให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละทุกติทั้งปวงได้

ศัพท์ที่หมายถึง ประเสริฐ ในคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๖ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. อุตฺตม แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: อุทฺฏโต อุตฺตยตฺถํ อุตฺตโม สิ่งทีชื่อว่าอุตฺตม เพราะมีความหมายที่ยิ่งกว่ายอด (อุ + ตม) อุคฺคตฺตมตฺตา อุตฺตโม ชื่อว่าอุตฺตม เพราะเป็นผู้ยู่สูงสุด (อุ + ตม)

อุทาหรณ์: ราชา สมานํ กิํ ลมฺติ อคฺโค จ โหติ เสฏฺโฐ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ กามภิกฺขิโน^{๑๓๐} เมื่อเป็นพระราชาก็ทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระราชาก็เป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นประมุข เป็นผู้สูงสุด เป็นผู้ดีกว่าหมู่ชนผู้บริโศกคาม

๒. ปวฺร แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปกาเรน วริตฺทโพ ปตฺถเตทฺโพติ ปวโร สิ่งทีชื่อว่าปวระ เพราะเป็นภาวะที่ควรปรารถนาโดยประการทั้งปวง (ป + วร ปตฺถนํ=ปรารถนา + อ)

อุทาหรณ์: พุทฺธ สมานํ กิํ ลมฺติ อคฺโค จ โหติ เสฏฺโฐ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ สพฺพสฺตตานํ^{๑๓๑} เมื่อเป็นพระพุทธเจ้าจะทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระพุทธเจ้า จะเป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นประมุข เป็นผู้สูงสุด เป็นผู้ดีกว่าสรรพสัตว์

^{๑๒๘} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๑๐/๒๕๗.

^{๑๒๙} อ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๓๔/๑๓๑.

^{๑๓๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๑๒/๑๓๓.

^{๑๓๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๑๒/๑๓๓.

๓. **เขมฺม** แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สพเพ อิเม วุฑฺฒา อยมิเมสํ วิเสเสน วุฑฺโฒติ เขมฺมโ จ ผู้ที่ชื่อว่าเขมฺม เพราะเป็นผู้เจริญยิ่งกว่าคนทั้งปวง (วุฑฺฒ + อิมฺม)

อุทาหรณ์: สพฺพา จ ทิสฺวา วิโลเกติ อาสภิญจ วาจํ ภาสตี อคฺโคหฺมสมิ โลกสฺส เขมฺมโ จ หมฺมสมิ โลกสฺส เสฏฺโฐหฺมสมิ โลกสฺส อยมฺนติมา ชาติ นตฺถิทานิ ปุณฺณโกวติ^{๓๒} พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรไปยังทิศทั้งปวง แล้วทรงเปล่งอาสภิวาจาว่า เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป

๔. **ปมฺข** แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, ประมุข, หัวหน้า

รูปวิเคราะห์: ปกฺกัจฺ มุขํ อารมฺโก อสฺสาติ ปมฺโข ผู้ชื่อว่าปมฺขะ เพราะมีความเริ่มต้นที่ยิ่งใหญ่ ปธานภาเวน มุโข ภวตีติ ปมฺโข ชื่อว่าปมฺขะ เพราะเป็นหัวหน้าโดยความเป็นประธาน (ป + มุข)

อุทาหรณ์: อิทํ วตฺวาน มขฺวา เทวราชา สุขุมฺปติ ปุณฺณทิสฺวา นมสฺสิตฺวา ปมฺโข รถมารุทิ^{๓๓} ท้าวมขฺวาสุขุมฺปติเทวราชา ผู้ทรงเป็นประมุข ครั้นตรัสดังนี้แล้ว ทรงนอบน้อมทิศทั้ง ๔ แล้วเสด็จขึ้นราชรถกลับไป

๕. **อนุตฺตร** ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: นตฺถิ อุตฺตโร ยสฺมา โส อนุตฺตรโ ผู้ชื่อว่าอนุตฺตระ เพราะไม่มีใครประเสริฐกว่า (น + อุตฺตร)

อุทาหรณ์: อหํ หิ อรหา โลเก อหํ สตฺถา อนุตฺตรโ เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สิตฺถุโตสมิ นิพฺพุโต^{๓๔} เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเองเพียงผู้เดียว เป็นผู้เยือกเย็น ดับกิเลสได้แล้วในโลก

๖. **วร** แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: วริตฺตโป ปตฺเตตฺตโปติ วโร สิ่งที่ว่าวระ เพราะเขาปรารณากัน (วร ปตฺถณาย=ปรารณา + อ)

อุทาหรณ์: ทนฺโต ทมยตํ เสฏฺโฐ สนฺโต สมยตํ อีสึ มุตฺโต โมจยตํ อคฺโค ตินฺโน ตารยตํ วโร^{๓๕} บรรดาบุคคลผู้ฝึกอยู่ ตถาคตผู้ฝึกแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุด บรรดาบุคคลผู้สงบอยู่ ตถาคตผู้สงบแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุด บรรดาบุคคลผู้พ้นอยู่ ตถาคตผู้พ้นแล้ว เป็นผู้เลิศ บรรดาบุคคลผู้ข้ามอยู่ ตถาคตผู้ข้ามพ้นแล้ว เป็นผู้ประเสริฐ

๗. **มุขย** แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, หัวหน้า

รูปวิเคราะห์: มุขมฺวิ มุโขย ผู้ชื่อว่ามุขยะ เพราะเป็นเหมือนหน้า (มุข + ย)

^{๓๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๐๗/๑๗๓.

^{๓๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๖๕/๒๘๔.

^{๓๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๑/๑๑.

^{๓๕} พ.อ. (บาลี) ๒๕/๑๑๒/๓๓๓.

อุทาหรณ์: อถวา สีสานนติอาทินํ ปทานํ สทิสกปฺปนาย วินา มุขยวเสเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ^{๑๓๖} อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความหมายแห่งบทว่า สีสานํ เป็นต้น ด้วยถือเอาเป็นข้อความหลัก ไม่ต้องเปรียบเทียบก็ได้

เตน มุขยเมว อนธภาวํ ทสฺเสติ^{๑๓๗} พระเถระแสดงถึงความเป็นคนบอดอันเป็นประธาน ด้วยคำว่า หตเนตฺโตสมิ นั้น

๘. ปธาน แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, หัวหน้า

รูปวิเคราะห์: ปทชาติติ ปธานํ ผู้ชื่อว่าปธานะ เพราะดำรงอยู่โดยยิ่ง (ป + ธา ธารณ=ทรงไว้ + ยุ) ปกฺกฺุเจเน ธาเรติ ปติฏฺฐาติติ ปธานํ ชื่อว่าปธานะ เพราะดำรงอยู่ โดยเป็นผู้สูงสุด (ป + ธา ปติฏฺฐายิ=ตั้งอยู่ + ยุ)

อุทาหรณ์: ปณฺจิเม ภิกฺขเว จงฺกเม อาณิสฺสา กตเม ปณฺจ อพฺธานกฺขโม โหติ ปธานกฺขโม โหติ อปฺปาพาโห โหติ อสิตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ สมนฺนาปริณามํ คจฺฉติ จงฺกมาธิคฺโต สฺมาธิ จิรญฺจิติโก โหติ^{๑๓๘} ภิกษุทั้งหลาย อาณิสสของการเดินจงกรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ มีความอดทนต่อการเดินทางไกล มีความอดทนต่อการบำเพ็ญเพียร มีอาพาธน้อย อาหารที่กิน ดื่ม เคี้ยว ล้มแล้ว ย่อยได้ง่าย และสมาธิที่ได้เพราะการเดินจงกรมตั้งอยู่ได้นาน

ปรสฺตตานนฺติ ปธานสฺตตานํ^{๑๓๙} คำว่าสัตว์อื่น หมายถึงสัตว์ที่เป็นหัวหน้าที่ทั้งหลาย

๙. ปาโมกฺข แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปมุขภาเว ติฏฺฐติติ ปาโมกฺโข ผู้ชื่อว่าปาโมกฺษะ เพราะดำรงอยู่ในความเป็นประธาน (ปมุข + ณ)

อุทาหรณ์: เตสุ อรุเวลกสฺสโป ชฺฉิลโล ปณฺจนํ ชฺฉิลสฺตานํ นายโก โหติ วินายโก อคฺโค ปมุโข ปาโมกฺโข^{๑๔๐} ในชฎิล ๓ คนนั้น ชฎิลอรุเวลกัสสปะเป็นผู้นำ เป็นผู้ฝึก เป็นเลิศ เป็นหัวหน้า เป็นประธานของชฎิล ๕๐๐ คน

๑๐. ปร แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปกฺกฺุจํ ราติติ ปรํ ผู้ชื่อว่าประ เพราะถือเอาความสูงสุด (ป + ราคฺเคน=ถือเอา + ณ)

อุทาหรณ์: สิลํ หิ อุตฺตมญฺเฐน ปฺรณฺติ วุจฺจติ โย จ สมนฺโน ปรี ยงฺกิลฺลิจิ สดฺตํ วิเหรฺยโนโต ปฺรุปฺมาติ โหติ อุตฺตโน สิลวินาสโก โส ปพฺพชฺชิตो นาม น โหติติ อตฺโถ^{๑๔๑} เพราะศีลท่านกล่าวว่าประเสริฐ โดยยรรยว่าสูงสุด อธิบายว่า ก็ผู้ใดเป็นสมณะเบียดเบียนสัตว์อื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเข้าไปทำร้ายผู้อื่น คือทำศีลของตนให้พินาศ ผู้นั้นไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต

^{๑๓๖} พุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๗.

^{๑๓๗} พุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๙๕/๓๐๗.

^{๑๓๘} อง.ปณฺจก. (บาลี) ๒๒/๒๙/๒๕.

^{๑๓๙} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๓๕๐.

^{๑๔๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๗/๓๒.

^{๑๔๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๐/๗๕.

๑๑. อคฺคณฺณ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: อคฺคณฺติ ขานิตพฺพนติ อคฺคณฺณ สิ่งที่ชื่อว่าอัครัญญะ เพราะเขารู้กันว่าสุดยอด (อคฺค + ณฺ อวโพธเน=รู้ + อ) อคฺคณฺติ ปมานิตพฺพนติ อคฺคณฺณ ชื่อว่าอัครัญญะ เพราะเป็นสิ่งที่เขากำหนดว่าสุดยอด

อุทาหรณ์: อหิ ภาวเต ภควนฺตํ อุทฺทิสฺส วิหริสฺสามิ ภควา เม อคฺคณฺณํ ปณฺณเปสฺสตี^{๑๔๒} ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จักอยู่อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า (ถ้า) พระผู้มีพระภาคเจ้าจักประกาศสิ่งที่โลกสมมติว่าเลิศแก่ข้าพระองค์

อคฺคณฺณนฺติ โลกปณฺณตฺตี อิํ นาม โลกสฺส อคฺคณฺติ เอวํ ขานิตพฺพํ อคฺคมริยาทํ น ตํ ปณฺณเปตฺติติ วทตี^{๑๔๓} คำว่า อคฺคณฺณ คือ บัญญัติแห่งโลกที่พึงรู้อย่างนี้ว่า สิ่งนี้เป็นเลิศในโลก ได้แก่ความประเสริฐอันเลิศ พระราชาขุมารตรัสว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่บัญญัติสิ่งที่โลกสมมติว่าเลิศนั้น

๑๒. อุตฺตร แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: อุพฺภุโต อุตฺยตฺถํ อุตฺตรโร ผู้ชื่อว่าอุตฺตระ เพราะมีความหมายที่ยิ่งกว่า ยอด (อุภ + ตร) อคฺคตมตฺตา อุตฺตรโร ผู้ชื่อว่าอุตฺตระ เพราะเป็นผู้สูงสุด (อุ + ตร)

อุทาหรณ์: โลกํ อปรียาปนฺนภาเวณ โลกโต อุตฺตรโรติ โลกุตฺตรโร^{๑๔๔} ธรรมที่สูงส่งกว่าโลก เพราะไม่นับเนื่องเข้าในโลก ชื่อว่าโลกุตฺตระ

๑๓. ปณฺธิ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, ประณีต

รูปวิเคราะห์: ปธานภาวํ นิตํ ปณฺธิ สิ่งที่ชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะนำไปสู่ความเป็น ประธาน (ป + ธิ นเย=นำไป + ต)

อุทาหรณ์: วิหีสฺสณฺณิ ปคฺคณฺ น ภาสี ฌมฺมํ ปณฺธิตํ มนุเสสฺสุ พฺรหฺเม^{๑๔๕} ท่านพรหม เพราะเราสำคัญว่าจะลำบาก จึงมิได้แสดงธรรมอันเลิศ อันประเสริฐ ในหมู่มนุษย์

ปณฺธิตฺนติ อุตฺตมํ เสฏฺฐํ อนุปปกํ มนฺนาปํ^{๑๔๖} บทว่า ปณฺธิตํ คือประเสริฐ สูงสุด มิใช่น้อย น่าพอใจ

๑๔. ปรม แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปรี ปจฺจนีกํ มาเรตฺติติ ปรมํ สิ่งซึ่งชื่อว่าปรมะ เพราะยังธรรมอันเป็น ข้าศึกให้ตาย (ปรี + มรี ปาณจาเค=สละชีวิต-ตาย + ภาว) ปกฺกฏภาเว รมติติ ปรมํ ชื่อว่าปรมะ เพราะยินดีในความยิ่งใหญ่ (ป + รุม รฺมเน=ยินดี-รื่นรมย์ + ณ) ปรีติ อตฺตโน อุตฺตมภาวํ ปาเลติ ปุเรติ วา ปรมํ ชื่อว่าปรมะ เพราะรักษาหรือยังความสูงสุดของตนไว้ให้เต็ม (ปรี ปาลนปุรณฺสุ=รักษา, ทำให้เต็ม + ม)

^{๑๔๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๕/๓.

^{๑๔๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๕/๓.

^{๑๔๔} พ.ม.อ. (บาลี) ๑๓/๑๖๔.

^{๑๔๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๙/๙.

^{๑๔๖} พ.พ.อ. (บาลี) ๓/๑๔๙.

อุทาหรณ์: ขนดี ประม ติโป ตีติกา นิพพาน ประม วนติ พุทธา^{๑๔๗} ความอดทนคือ ความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่านิพพานเป็นธรรมประเสริฐสุด

๑๕. เสยย แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สพเพ อิมะ สปัตถา อยมิเมสํ วิเสเสน ปสฺตโถติ เสยโย ผู้ชื่อว่าเสยยะ เพราะเป็นผู้ประเสริฐกว่าผู้ประเสริฐทั้งปวง (ปสฺตถ + อีย)

อุทาหรณ์: เอโก จเร มาตงฺครณเณว นาโค เอกสฺส จริตํ เสยโย นตฺถิ พาเล สหาย-
ตา^{๑๔๘} เหมือนช้างมาตงค์ละทิ้งโขลงอยู่เชือกเดียวในป่า ฉะนั้น การเที่ยวไปของบุคคลผู้เดียวเป็น ความประเสริฐ เพราะคุณเครื่องความเป็นสหาย ไม่มีในคนพาล

๑๖. คามณิ, คามณี แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: คามํ เนตฺติ คามณิ, คามณี ผู้ชื่อว่าคามณิและคามณี เพราะเป็นผู้นำ ชาวบ้าน (คาม + นี นเย=นำไป + ณี)

อุทาหรณ์: ยถิ วา คามคามิกสฺส ยถิ วา ปุคคามณิกสฺส เย วา ปน กุเลสุ ปจเจกา-
ธิปจจํ กาเรนฺติ วุฑฺฒิเยว ปาฏิกฺงฺขา โน ปริหานิ^{๑๔๙} กุลบุตรคนใด เป็นผู้ใหญ่บ้านก็ตาม เป็น หัวหน้าคณะก็ตาม เป็นใหญ่เฉพาะตระกูลก็ตาม มีธรรม ๕ ประการนี้ พึงหวังได้ความเจริญอย่าง เดียว ไม่มีความเสื่อมเลย

๑๗. เสฏฺฐ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สพเพ อิมะ สปัตถา อยมิเมสํ วิเสเสน ปสฺตโถติ เสฏฺโฐ ผู้ชื่อว่าเสฏฐะ เพราะเป็นผู้ประเสริฐกว่าผู้ประเสริฐทั้งปวง (ปสฺตถ + อฏฺฐ)

อุทาหรณ์: อหฺมสมิ พุรฺพมา มหาพฺรพฺพมา อภิภู อนภิภูโต อถฺยทตฺถุทโส วสวตฺตี
อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมิตา เสฏฺโฐ สขชิตา วสี ปิตา ภูตภพฺยํ มยา อิมะ สตฺตา นิมฺมิตา^{๑๕๐} เราเป็น
พรหม เป็นท้าวมหาพรหม ผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ
เป็นผู้สร้าง ผู้บันดาล ผู้ประเสริฐ ผู้บงการ ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดมาแล้วและกำลังจะ
เกิด เราบันดาลสัตว์เหล่านี้ขึ้นมา

๑๘. สดตม แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สนตตมตาย สดตโม ผู้ชื่อว่าสัดตมะ เพราะเป็นผู้ประเสริฐ (สนต + ตม)

๑๙. วิสิฏฺฐ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: วิเสสียเตติ วิสิฏฺโฐ ผู้ชื่อว่าวิสัฏฐะ เพราะเขาทำให้พิเศษ (วิ + สิส
วิเสเสน =พิเศษ-ประเสริฐ + ต)

^{๑๔๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

^{๑๔๘} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๗/๒๐๔.

^{๑๔๙} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๕๘/๗๒.

^{๑๕๐} ที.สี. (บาลี) ๙/๔๒/๑๘.

อุทาหรณ์: ยาวตา พุทธเขตตมฺหิ จปยิตฺวา มหามฺนี ฐตฺถุณฺเ วิสิฏฺโงหํ สทิสฺโส เม น วิชฺชติ^{๑๕๑} ท้าวพุทธอาณาเขต ยกเว้นพระมหามุนีแล้ว เราได้เป็นผู้ประเสริฐ ในอุดมคุณ ไม่มีใครเทียบเท่าเรา

อายุสมา กิร อานนฺโท ภควนฺตํ จเปตฺวา อณฺโณ เอวรูปุ คณฺวิสิฏฺโง ปุคฺคโล นตฺถิติ คณพฺพมาเนน อายุสมนฺตํ สาริปุตฺตํ อติมมายติ^{๑๕๒} ได้ยินว่า ท่านพระอานนทีย่อมนับถือท่านพระสารีบุตรโดยนับถือความมีคุณมากของพระสารีบุตรว่า เว้นพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว บุคคลอื่นที่มีคุณพิเศษเห็นปานนี้ ไม่มีเลย

๒๐. อริย แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, อริยบุคคล

รูปวิเคราะห์: กิเลสาร์โย หนตฺติติ อรโห, โส เอว อริโย ผู้ชื่อว่าอริยะ เพราะฆ่าข้าศึก คือกิเลส สปริเสหิ อริตพฺโพ อุปคณฺตพฺโพติ อริโย ผู้ชื่อว่าอริยะ เพราะเป็นธรรมที่สัตบุรุษควรเข้าไปใกล้ อรติ อธิคจฺจติ มคฺคผลธมฺเมติ อริโย ผู้ชื่อว่าอริยะ เพราะบรรลุมรรคธรรมและผลธรรม โลกเทหิ อรณฺณีย อุปคณฺตพฺโพติ อริโย ผู้ชื่อว่าอริยะ เพราะเป็นผู้อันชาวโลกพึงเข้าถึง (อร คมเน=ไป + อิ + ณฺย) กิเลสเทหิ อารกาติ อริโย ผู้ชื่อว่าอริยะ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส (เปลี่ยน อารก เป็น อริย ด้วยสูตร ยทฺนปฺปนา ๖)

อุทาหรณ์: อริยสฺส ภิกฺขเว ปญฺจกิกฺกสฺส สมฺมาสมายิสฺส อโย ปจฺมา ภาวนา^{๑๕๓} ภิกฺขุ ทังหฺลวย นีคฺคการเจริญฺสสมฺมาสมายิตีปรกอบด้วยองค์ ๕ อันเป็นอริยะ ประการที่ ๑

๒๑. นาค แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: นตฺถิ อคฺโค อสมายติ นาคิ ผู้ชื่อนาคะ เพราะไม่มีเล็กกว่า (น + อคฺค)

อุทาหรณ์: อถ อากฺขณฺณย สสฺส วา พิพาโร วา ตสฺส เอวมสฺส โก จาหํ โก จ ทตฺถิ- นาคิ ญนฺนุนาหํ อิมํ อุทฺทกรทํ โอคาเหตุวา กณฺณสนฺนโหวิกฺปิ จิฏฺฐํ ก็เพี้ย^{๑๕๔} ครั้นกระต่ายหรือเสือ ปลายมาถึงหัวง้วนนั้นเข้า กระต่ายหรือเสือปลานั้นพึงคิดอย่างนี้ว่า เราเป็นอะไรและข้างตัว ประเสริฐเป็นอะไร ทางที่ดี เราควรจะลงสู่หัวง้วนนี้แล้ว ล้างหูเล่นบ้าง

๒๒. เอก แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: เอกิภาวํ เอติ คจฺจตฺติติ เอโก ผู้ชื่อว่าเอกะ เพราะไปสู่ความเป็นหนึ่งเดียว เอติ ปวตฺตตฺติติ เอโก ผู้ชื่อว่าเอกะ เพราะไปลำพัง (อิ คตฺถิ=ไป-ถึง + ณฺว) สทิสฺสทิตาย เอกิ- ภาเว เอติ ติฏฺฐตฺติติ เอโก ผู้ชื่อว่าเอกะ เพราะดำรงอยู่ในความเป็นหนึ่งเดียวเพราะไร้ผู้เหมือนกัน (อิ จิตฺถิ=ดำรงอยู่-ตั้งอยู่ + ณฺว)

^{๑๕๑} พ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๐๙๐/๔๐๕.

^{๑๕๒} วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๖๐/๑๓๙.

^{๑๕๓} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๘/๒๑.

^{๑๕๔} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๙๙/๑๖๓.

อุทาหรณ์: วิตกุกิจารานํ วูปสมา อชฺมตํ สมปสาทํ เจตโส เอโกทิกาวํ อวิตกํ อวิจาร์ สมาริซํ ปิติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมปชฺช วิหาสี^{๑๕๕} เพราะวิตกวิจารณ์ประจักษ์ไปแล้ว เราบรรลุนุทิตยฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นเลิศผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิเท่านั้นอยู่

เอโก อุเทตฺติติ เอโกทิกิ วิตกุกิจาเรหิ อนชฺมารูพหุตตา อคฺโค เสฏฺโฐ หุตฺวา อุเทตฺติติ อตฺถโส เสฏฺโฐปิ ทิ โลเก เอโกติ วุจฺจติ^{๑๕๖} ชื่อว่าเอโกทิกิ เพราะเป็นธรรมอันเลิศ อธิบายว่า เป็นธรรมเลิศ คือประเสริฐผุดขึ้น เพราะไม่ถูกวิจารณ์ท้วงท้วง ความจริง แม้ธรรมที่ประเสริฐ ท่านก็เรียกว่าเอกในโลก

๒๓. อาสภ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปจฺจนีเก อุตฺสาเปตฺติติ อาสภो ผู้ชื่อว่าอาสภะ เพราะยังธรรมอันเป็นข้าศึกให้เร่าร้อน (อุส ทาเห=ร้อน-ทำให้ร้อน + อภ) อุตฺติ ปฏิปฺกฺเข นิทฺหิตฺติ อาสภो ชื่อว่าอาสภะ เพราะกำจัดข้าศึก (อุส อุปทาเห=แผดเผ-เบียดเบียน-ประหาร + อภ)

อุทาหรณ์: ตตฺถ ควสฺตเชฏฺฐโก อุตฺโส ควสฺสสฺสเชฏฺฐโก นิสฺโส ควสฺสสฺสเชฏฺฐโก นรานํ อาสภो นราสภो^{๑๕๗} ในโค ๓ พวกนั้น จำฝูงโค ๑๐๐ ตัว ชื่ออุสภะ จำฝูงโค ๑,๐๐๐ ตัว ชื่อนิสภะ จำฝูงโค ๑๐๐,๐๐๐ ตัว ชื่ออาสภะ คนที่ชื่อว่านราสภะ เพราะประเสริฐกว่านรชน

๒๔. อคฺค แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, เลิศ, ยอด

รูปวิเคราะห์: เสฏฺฐภาวํ อชฺติ คจฺจตฺติติ อคฺโค ผู้ชื่อว่าอัคระ เพราะถึงความเป็นผู้ประเสริฐ (อช คมเน=ไป-ถึง-บรรลู่ + อ) ปุณฺณเณ อชฺชียเตตฺติ อคฺโค ชื่อว่าอัคระ เพราะเป็นฐานะที่บุคคลถึงได้ด้วยบุญ (อชฺช คมเน=ไป-ถึง + อ) กิเลเส อสฺติ เขเปตฺติติ อคฺโค ชื่อว่าอัคระ เพราะละทิ้งกิเลสทั้งหลาย (อสุ เขเป=ทิ้ง + ณ)

อุทาหรณ์: ตถาคโธ เตสํ อคฺคมกฺขายติ อรหํ สมมาสมพุทฺโธ^{๑๕๘} ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทฺธเจ้าบัณฑิตกล่าว่าเลิศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น

๒๕. โมกฺข แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ทินฺนชฺฌมฺมิภาเวหิ มุจฺจตฺติติ โมกฺโข ผู้ชื่อว่าโมกษะ เพราะพ้นจากความต่ำต้อยและปานกลาง (มุจ โมจเน=หลุดพ้น + ต)

อุทาหรณ์: อโย อิมสํ ปญฺจนนํ อารณฺณิกานํ อคฺโค จ เสฏฺโฐ จ โมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ^{๑๕๙} บรรดาภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ ภิกษุผู้อยู่ป่าจำพวกที่ ๕ เป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นประธาน เป็นผู้สูงสุด และเป็นผู้ประเสริฐสุด

^{๑๕๕} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๑/๕.

^{๑๕๖} พุ.ม.อ. (บาลี) ๑๐/๑๓๒.

^{๑๕๗} พุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๒๐๘/๒๖๙.

^{๑๕๘} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๓๙/๔๐.

^{๑๕๙} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๘๑/๒๐๗.

๒๖. ปุงคว แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปธานภาว คจฉติติ ปุงคว ผู้ชื่อว่าปุงควะ เพราะถึงความเป็นประธาน (ป + คมฺ คติมิ=ไป-ถึง-บรรลฺ + ว) ปุมา จ โส โค (อธิปติ) จาติ ปุงคว ผู้ชื่อว่าปุงควะ เพราะเป็นบุรุษที่ยิ่งใหญ่ (ปุมา + โค + สิ)

อุทาหรณ์: มม กมฺ สริตวาน โคตโม สกยปุงคว ภิกขุสงฺฆะ นิสิติตวา อคฺคภูจาเน จเปสิ ม^{๑๖๐} พระผู้มีพระภาคเจ้าโคตมศาภยะผู้ประเสริฐ ทรงระลึกถึงกรรมของข้าพเจ้าแล้ว ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุ ทรงตั้งข้าพเจ้าไว้ในตำแหน่งอัครสาวก

คัมภีร์อมรโกสอภิธานกล่าวไว้ว่า

อุตฺตรสมี ปเท พยคฺช-

ปุงควโสภกฺขุชรา

สีหสทฺทูลนาคาทุยา

ปุเม เสฏฺฐตฺถวาจา.^{๑๖๑}

พยคฺช ปุงคว อุสภ กุณฺชร สีห สทฺทูล และ นาคศัพทเป็นต้น ที่กล่าวอรรถาว่า “ประเสริฐ” ถ้าเป็นบทหลังในกัมมธารยสมาส มีใช้ในปุงลิงค์ (อาทิสัพทรวมเอา วราห ปุณฺทริก ธารยห โสวีร เป็นต้น)

อุทาหรณ์ว่า ปุริสพยคฺช บุรุษผู้ประเสริฐ, มฺนิปุงคว พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ, นราสภ มนุษย์ผู้ประเสริฐ, มฺนิกุณฺชโร พระมุนีผู้ประเสริฐ, นรสีโห มนุษย์ผู้ประเสริฐ เป็นต้น

๓.๑.๔ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า บาป, ภาษิต, จิตใจ และพระนิพพาน

ในรัตนสูตร ปรากฏศัพท์ที่หมายถึง พระรัตนตรัย อมนุษย์ และมนุษย์ แล้ว ยังมีศัพท์ที่กล่าวถึงศัพท์ที่หมายถึง บาป คำภาษิต จิตใจ และพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์อีกด้วย ผู้เขียนจะได้นำเสนอไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

ศัพท์ที่หมายถึง **บาป, อกุศล, ความชั่ว** ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๒ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. ปาป แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: ปานติ รกฺขนติ สุขนา อตฺตานํ อสฺมาติ ปาปํ กรรมชื่อว่าปาปะ เพราะเป็นแดนอกุศลที่คนดีพากันรักษาตนไว้ให้ออกห่าง อปายํ ปาติ รกฺขติติ ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะเป็นกรรมที่รักษาอภัยภูมิจึง (ปา รกฺขเน=รักษา + ปอาคม + อ) ทุกฺคตี ปาปนโถ ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะให้ถึงทุกฺติ (ป + อป ปาปฺณเน=ถึง + อ) ทุกฺคตี ปาเปตีติ ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะทำให้คนชั่วเข้าถึงทุกฺติ (ป + อป ปาปฺณเน=ถึง + อ) ปสทฺโท เอตฺถ อปายวจโน ปศฺพทฺกล่าวหมายถึง อภัย ปิ อปายํ เปติ คจฉติ เอเตนาติ ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะเป็นเหตุให้บุคคลเข้าถึงอภัย (ป + เป คติย=ไป + ณ)

^{๑๖๐} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๓๗๑/๔๕.

^{๑๖๑} อมร. ๒๑/๕๙, อภิธาน.ฎีกา ๔๔๘.

อุทาหรณ์: กิ ปน ตุมเห อาวุโส นิคนถา ชานาถ เอวรูปิ วา เอวรูปิ วา ปาปกมมโ
อกรรมหาติ^{๑๖๒} นิครนถ์ผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายทราบหรือว่า พวกเราได้ทำบาปกรรมไว้อย่าง
นั้นบ้าง อย่างนี้บ้าง

๒. กิพพิส แปลว่า บาป, อกุศล, โทษ, ความผิด

รูปวิเคราะห์: กโรติ อนิฏฐผลนติ กิพพิส กรรมชื่อว่ากิพพิส เพราะสร้างผลอันไม่
น่าปรารถนา (กร กรณ=ทำ + อิพพิส) กิลียเต สิลิสิ กรียเต อนเณนติ กิพพิส ชื่อว่ากิพพิส เพราะ
เป็นเหตุให้ต่ำทราม (กิล กรณ=ทำ + อิส)

อุทาหรณ์: เวรี้ กตกิพพิส นรํ น หิ นํ โสธเย ปาปกมมินิ^{๑๖๓} แม่น้ำจะพึงชำระคนมี
เวร ผู้ทำกรรมหยาบช้า ผู้มีกรรมช้วนนั้น ให้บริสุทธิ์ไม่ได้เลย

๓. เวร แปลว่า บาป, อกุศล, เวร

รูปวิเคราะห์: วิรูปเณ อร์ติ คจฉตติ เวร กรรมชื่อว่าเวระ เพราะเป็นไปโดยน่า
รังเกียจ (วิ + อร คติมิหิ=ไป-ถึง-บรรล + อ)

อุทาหรณ์: มา โข ตวํ ตาต ทีฆาวุ ทีฆํ ปสส มา รสสํ น หิ ตาต ทีฆาวุ เวเรน เวรา
สมมนติ อเวเรน หิ ตาต ทีฆาวุ เวรา สมมนติ^{๑๖๔} พ่อทีฆาวุ เจ้าอย่าเห็นแก่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวร
ย่อมไม่ระงับด้วยการจองเวร แต่ระงับได้ด้วยการไม่จองเวร

๔. อฆ แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: สาธุหิ น หนตพพนติ อฆิ กรรมชื่อว่าอฆะ เพราะคนดีไม่ควรเข้าหา น
หนติ ธณณนติ อฆิ ชื่อว่าอฆะ เพราะไม่ถึงโชคลาภ (น + หน คติยิ=ไป-ถึง-บรรล + อ)

อุทาหรณ์: ฉนทขิ อฆิ ฉนทขิ ทุกขิ ฉนทวินยา อฆวินโย^{๑๖๕} บาปเกิดจากฉันทะ
ทุกข์เกิดจากฉันทะ เพราะกำจัดฉันทะได้ จึงกำจัดบาปได้

สพเพ โภคา วินสสนติ รมโย ตํ วุจเจเต อฆิ^{๑๖๖} โภคะทั้งปวงย่อมพินาศ ชื่อนั้นท่าน
กล่าวว่า เป็นความทุกข์ของพระราชา

๕. ทุจจิริต แปลว่า บาป, อกุศล, ทุจริต, กรรมชั่ว

รูปวิเคราะห์: ทุ กุจฉิตํ จริตํ ทุจจิริตํ กรรมชื่อว่าทุจริตะ เพราะเป็นความประพฤติ
อันน่ารังเกียจ (ทุ + จร จรณ=ประพฤติ-เที่ยว + อิ + ต) ทุจฺจํ จริตํ กิเลเสหิ วา ทุสิตํ จริตนติ
ทุจจิริต^{๑๖๗} ชื่อว่าทุจริตะ เพราะเป็นความประพฤติที่ชั่ว หรือที่บุคคลผู้ถูกกิเลสครอบงำแล้ว
ประพฤติ

^{๑๖๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑/๒.

^{๑๖๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๗๙/๕๒.

^{๑๖๔} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๖๓/๒๔๕.

^{๑๖๕} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๔/๒๖.

^{๑๖๖} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๓๓๕/๔๒๒.

^{๑๖๗} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙๔.

อุทาหรณ์: ตปนียาห์ พราหมณ์ ปาปเก อกุศล ฌมเม วทามิ กายทุจจิริต วจีทุจจิริต มโนทุจจิริต^{๑๖๘} พราหมณ์ เรากล่าวถึงบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ กายทุจจิริต วจีทุจจิริต และมโนทุจจิริตว่าเป็นสิ่งที่ควรเผาผลาญ

๖. ทุกกฏ, ทุกกต แปลว่า บาป, อกุศล, ทุกกฏ, กรรมชั่ว

รูปวิเคราะห์: อโสะณํ กตํ ทุกกฏํ กรรมชื่อว่าทุกกฏะ เพราะบุคคลทำไม่ดี (ทุ + กต) ทุ นิษิตํ กรรมมสสุ ทุกกฏํ ชื่อว่าทุกกฏะ เพราะมีการกระทำอันน่าตีเตียน (ทุ + กร กรณ= ทำ + ต)

อุทาหรณ์: ออกตํ ทุกกตํ เสยโยปจฉา ตปปติ ทุกกฏ^{๑๖๙} ความชั่วไม่ทำเสียเลยดีกว่า เพราะทำแล้วย่อมเดือดร้อนในภายหลัง

โสะ ปาปกมโม ทุมเมโธ ชานํ ทุกกฏมตตโน^{๑๗๐} เขาผู้มีบาปกรรม มีปัญญาทราวม รู้ การทำชั่วของตน

๗. อปุณณ แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: น ปุณาตติ อปุณณํ กรรมชื่อว่าอปุณณะ เพราะไม่ชำระผู้ทำให้สะอาด (น + ปุ ปวเน= ชำระ-ทำให้หมดจด-สะอาด + นอาคม + ณย) ปุณณปฏิปกขํ อปุณณํ ชื่อว่า อปุณณะ เพราะเป็นกรรมที่ตรงข้ามกับบุญ (น + ปุณณ)

อุทาหรณ์: พหุ วต มยา อปุณณํ ปสฺสํ โยหํ ภิกขุ สีลวันเต กลยานฌมเม ชีวิตา โวโรเปสี^{๑๗๑} เราสร้างบาปไว้มากที่ได้ฆ่าภิกษุผู้มีศีลมีกลยานธรรม

อปุณณลาภํ น นิगามเสยยํ นิมนท์ ตติยํ นิรยํ จตุตถ^{๑๗๒} ชายผู้ประมาท คบชู้ ย่อมถึง ฐานะ ๔ อย่าง คือ ๑ ได้บาป ๒ ไม่ได้นอนตามต้องการ ๓ ถูกนินทา และ ๔ ตกนรก

๘. อกุศล แปลว่า บาป, อกุศล, กรรมชั่ว

รูปวิเคราะห์: กุสลาณํ ปฏิปกขํ อกุสลํ กรรมชื่อว่าอกุสละ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อ กุศล (น + กุสล) น กุสลํ อกุสลํ ชื่อว่าอกุสละ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ใช่กุศล

อุทาหรณ์: ตถาคตสฺส โข พราหมณ ตปนียา ปาปกา อกุสลา ฌมมา ปหีนา อัจฉินน-มูลา^{๑๗๓} ตถาคตละบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ ที่ควรเผาผลาญได้หมดสิ้น

๙. กณฺห แปลว่า บาป, อกุศล, ธรรมดำ

รูปวิเคราะห์: กํ สฺขํ หนตติ กณฺหํ กรรมชื่อว่ากัณหา เพราะเบียดเบียนความสุข (ก + หน หีสาย=เบียดเบียน + อ) อปภสฺสรวาจรณตตา ปณฺธิเตหิ กุจฺฉิตพฺพํ ครหิตพฺพนติ กณฺหํ

^{๑๖๘} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๙/๔.

^{๑๖๙} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๘๙/๕๗.

^{๑๗๐} อง.นกก. (บาลี) ๒๒/๔๕/๓๔๐.

^{๑๗๑} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๖๓/๙๔.

^{๑๗๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๐๙/๗๐

^{๑๗๓} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๙/๔.

ชื่อว่ากัณหา เพราะบัณฑิตตั้งเกียจ เหตุทำให้เศร้าหมอง (กุ กุจฉาย=นินทา-รังเกียจ-ชัง + ณา + อ)

อุทาหรณ์: กมมํ กณห์ กณหวิปากํ กมมํ กณหสุกํ กณหสุกวิปากํ^{๑๗๔} กรรมดำ มีวิปากดำ กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิปากทั้งดำทั้งขาว

อหิริกญจ อโนตตปฺปญจ อิเม โข ภิกขเว เทว ฌมมา กณหา^{๑๗๕} ภิกษุทั้งหลาย ธรรมฝ่ายดำ ๒ ประการ คือ อหิริกะ ความไม่อายบาป และ อโนตตปปะ ความไม่กลัวบาป

๑๐. กลุส แปลว่า บาป, อกุศล, โทษ, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: กลียเต อนเณตติ กลุสํ กรรมชื่อว่ากลุสะ เพราะเป็นเครื่องตัดความสุข (กล เณ=ตัด + อส) กํ สุขํ ลุนนโต เสติ ปวตตตีติ กลุสํ ชื่อว่ากลุสะ เพราะเผ่าตัดความสุขไป (ก + ลฺ เณ=ตัด + อส)

อุทาหรณ์: วิตกฺกวิจารานํ วูปสมมา อิหํ สมปสาทนํ น กิเลสกาลุสียสฺส กิเลส-สงขตสฺส กลุสสภาวะสฺส วูปสมมา อิหํ ฌานํ สมปสาทนํ^{๑๗๖} ทุตติยานนี้ ชื่อว่าสัมปสาทนะ เพราะสงบวิตกและวิจารณ์ได้ หาใช่เพราะความเข้าไปสงบความฟุ้งขึ้นแห่งโทษกล่าวคือกิเลสไม่

๑๑. ทุริต แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: ทุ นิินทิตํ อิตํ คมนนสฺสาติ ทุริตํ กรรมชื่อว่าทุริตะ เพราะมีความเป็นไปน่าติเตียน (ทุ + รวาคม + อิต คติมฺหิ=ไป-ถึง-บรรลู่ + ต)

๑๒. อาคุ แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว, โทษ, ความผิด

รูปวิเคราะห์: อคฺคณตพฺพํ คจฺจติ เอเตนาคิ อาคุ กรรมชื่อว่าอาคุ เพราะเป็นเหตุนำไปสู่ที่ไม่ควรไป (น + คมฺ คติมฺหิ=ไป-ถึง-บรรลู่ + กวิ) อา ปิพยํ คจฺจตีติ อาคุ ชื่อว่าอาคุ เพราะเป็นกรรมที่ถึงความบีบคั้น (อา + คมฺ คติมฺหิ=ไป-ถึง-บรรลู่ + กวิ)

อุทาหรณ์: อยํ เต เทว โจโร อาคุจาริ อิมสฺส ยํ อิจฺฉสิ ตํ ทณฺฑํ ปณฺเฑ^{๑๗๗} ขอเดชะผู้เป็นโจรประพฤติดื้อต่อพระองค์ พระองค์ทรงประสงค์จะลงพระราชอาชญาสถานใดแก่โจรนั้น

อาคุ วุจฺจณฺติ ปาปกา อกุสลา ฌมมา สงฺกิลฺลิกา โปโนพฺภวิกา สทฺธา ทุกฺขวิปากา อายตี ชาติชฺรามณฺเณ^{๑๗๘} บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง ก่อภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิปาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา และมรณะต่อไป ตรัสเรียกว่าอาคุ (ความชั่ว)

ศัพท์ที่หมายถึง **ภาษิต-คำพูด** ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์ ประกอบด้วย

^{๑๗๔} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๒/๒๐๕.

^{๑๗๕} อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๗/๕๑.

^{๑๗๖} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๕.

^{๑๗๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๒๑/๓๐๒.

^{๑๗๘} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๘๐/๑๖๗.

๑. ภาสิต แปลว่า คำพูด, ภาษิต, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: ภาสิตพหุนติ ภาสิตํ คำชื่อว่าภาสิตะ เพราะเป็นคำที่ควรพูด (ภาส วิยตติยํ วาจารย์=กล่าว-พูดชัดเจน + อี + ต)

อุทาหรณ์: อุตตมณา ปณจวคคิยา ภิกขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนุ^{๑๗๙} ภิกษุปัญจวัคคีย์ ก็มีใจยินดี ชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า

ตโต กุมารรา พยถิตา สุตวา ลุพทสส ภาสิต^{๑๘๐} ลำดับนั้น พระกุมารทั้ง ๒ ได้สดับคำ ของชุกผู้หยาบช้าก็ตกพระทัย

๒. ลปิต แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, การเจรจา

รูปวิเคราะห์: ลปิตพหุนติ ลปิตํ คำชื่อว่าลปิตะ เพราะเป็นคำที่ควรพูด (ลป วจเน= กล่าว-พูด-เจรจา + อี + ต)

อุทาหรณ์: ปุพเพ หสิตํ ลปิตํ กีฬิตํ สมณุตสรามิ^{๑๘๑} ข้าพเจ้าระลึกถึงการหัวเราะ การเจรจา การเล่น ในครั้งก่อน

เอวํ ปริยายเทสิเต โข ภิกขเว มยา ฌมเม เย อณณมณณสส สุภาสิตํ สุลปิตํ สมณ- มณณิสสนติ สมณฺขานิสสนติ สมณฺโมทิสสนติ เตสํ เอตํ ปาฏิกงฺขํ สมคฺคา สมโมทมนานา อวิวทมนานา ซีโรทกัฏฐตา อณณมณณํ ปิยจกฺขุหิ สมปสฺสนตา วิหริสฺสนติ^{๑๘๒} ภิกษุทั้งหลาย เมื่อธรรมอันเราแสดง ไว้แล้วโดยบรรยายอย่างนี้ ชนเหล่าใดจักสำคัญ รู้ ชื่นชมตามคำที่เรากล่าวเจรจาดีแล้วแก่กันและ กัน ชนเหล่านั้นพึงหวังได้ว่า จักพร้อมเพรียงกัน ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน เหมือนน้ำนมกับน้ำ มองดู กันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักอยู่

๓. ภาสา แปลว่า คำพูด, ภาษา

รูปวิเคราะห์: ภาสียเตติ ภาสา คำชื่อว่าภาสา เพราะบุคคลพูด ภาสนติ อตถํ เอเตยาติ ภาสา ชื่อว่าภาษา เพราะเป็นเครื่องกล่าวเนื้อความ (ภาส วิยตติยํ วาจารย์=กล่าว-พูด ชัดเจน + อ + อา)

อุทาหรณ์: ตสฺส เจ อานนท ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหโรโต ภาสาย จิตฺตํ นมตี^{๑๘๓} อานนท หากเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตย่อมโน้มไปเพื่อการพูด

มิลกฺขภาสาสุ วา อณฺณตรภาสาย ตมตถํ วเพยฺย^{๑๘๔} หรือภิกษุนี้ พึงกล่าวเนื้อความ นั้นด้วยบรรดาภาษาของชนชาวมลัทธิภาษาใดภาษาหนึ่ง

^{๑๗๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๔/๒๐.

^{๑๘๐} พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๒๑๑๒/๓๕๒.

^{๑๘๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๔๗/๓๒.

^{๑๘๒} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๖๘/๒๑๐.

^{๑๘๓} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๘๙/๑๖๒.

^{๑๘๔} วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๑/๒๖๕.

๔. โวหาร แปลว่า คำพูด, โวหาร, ถ้อยคำ, สำนวน

รูปวิเคราะห์: โวหฺรียเตติ โวหาโร คำชื่อว่าโวหาระ เพราะบุคคลเรียก (วิ + อว + หรฺ หรณ=นำไป-นำออก + ณ, วิ + หรฺ วจน=กล่าว-พูด + อ) โวหรณฺติ เอเตนาติ โวหาโร ชื่อว่า โวหาร เพราะเป็นเครื่องกล่าว วิเสสน สุตตานํ มนํ อวหฺรติติ โวหาโร ชื่อว่าโวหาร เพราะดึงดูดใจ เหล่าสัตว์

อุทาหรณ์: สโวหาเรน ภิกขเว โสเจยฺย เวทิตพฺพํ ตณฺจ โข ทีเมเน อหฺรณฺนา น อิตฺตรํ มนสิโกโรตา โน อมนสิการา ปณฺณวตา โน พุပ္ปณฺเณนาติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ ภิกฺขเจตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ อิทฺ ภิกขเว ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สทฺธิ สโวหฺรมาโน เอวํ ชานาติ อณฺณถา โข อยฺมายสฺมา เอเกเน เอโก โวหฺรติ อณฺณถา ทฺวิหิ อณฺณถา ตฺติหิ อณฺณถา สมฺพหฺลเลหิ โวกฺกมฺติ อยฺมายสฺมา ปุริมโวหารา ปจฺฉิมโวหารํ อปฺริสุทฺธโวหาโร อยฺมายสฺมา นายมายสฺมา ปฺริสุทฺธโวหาโร^{๑๘๕} ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวไว้ เช่นนี้แล้วว่า ความบริสุทธิ์ที่พึงรู้ได้ด้วยถ้อยคำ และความบริสุทธิ์นั้นพึงรู้ได้โดยใช้เวลานาน ไม่ใช่ชนิด หนึ่ง ผู้มนสิการจึงรู้ได้ ผู้ไม่มนสิการหาไม่รู้ได้ ผู้มีปัญญาจึงรู้ได้ ผู้มีปัญญาหาไม่รู้ได้ไม่ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น คือ บุคคลในโลกนี้เมื่อสนทนากัน จึงรู้อย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้พูด กันตัวต่อตัวเป็นอย่างหนึ่ง พูดกับคนสองคนเป็นอย่างหนึ่ง พูดกับคนสามคนเป็นอย่างหนึ่ง พูดกับ คนหลายคนเป็นอย่างหนึ่ง ท่านผู้นี้พูดคราวหลังต่างไปจากพูดคราวก่อน ท่านผู้นี้มีถ้อยคำไม่ บริสุทธิ์ หามีถ้อยคำบริสุทธิ์ไม่

๕. วจน แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ พจน์

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ วจนํ คำชื่อว่าวจนะ เพราะถูกกล่าว วุจฺเจติ อเนนาติ วจนํ ชื่อ ว่าวจนะ เพราะเป็นเครื่องกล่าว (วจฺ วียตฺติยํ วาจาญ=พูด-กล่าวชัดเจน + ญ)

อุทาหรณ์: ภควโต วจนํ สุตฺวา ภิกฺขุ ชาเรสฺสนฺติ^{๑๘๖} ภิกษุทั้งหลาย ได้ฟังคำรัสของ พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วจักได้ทรงจำไว้

๖. วจ แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ วโจ คำชื่อว่าวจะ เพราะถูกกล่าว (วจฺ วียตฺติยํ วาจาญ=พูด- กล่าวชัดเจน + อ)

อุทาหรณ์: ปุน จปฺริ อาวุโส ภิกฺขุ สุวโจ โหติ โสวจฺสสฺสกรณฺเห ฌมฺเมหิ สมฺนนาคโต ขโม ปทกฺขิณคฺคาหิ อนุสาสนํ^{๑๘๗} ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเป็นผู้ว่าง่าย ประกอบ ด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่าง่าย อดทน รับฟังคำพร่ำสอนโดยเคารพ

พาวริสส วโจ สุตฺวา สิสฺสา โสฬส พฺราหฺมณา^{๑๘๘} ศิษย์ผู้เป็นพราหมณ์ทั้ง ๑๖ คน ได้ ฟังคำพูดของพาวรีพราหมณ์แล้ว

^{๑๘๕} อิง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๒/๒๑๓.

^{๑๘๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓/๒.

^{๑๘๗} ที.ป. (บาลี) ๑๑/๓๔๕/๒๓๖.

^{๑๘๘} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๑๓/๕๒๘.

๗. อุตติ แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: อุจฺเจเตติ อุตติ คำชื่อว่าอุตติ เพราะถูกกล่าว (วจ วิยตฺติยํ วาจาญ=พูด-
กล่าวชัดเจน + ติ)

๘. วาจา แปลว่า คำพูด, วาจา

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ วาจา คำชื่อว่าวาจา เพราะถูกพูด (วจ วิยตฺติยํ วาจาญ=พูด-
กล่าวชัดเจน + อ + อา)

อุทาหรณ์: อปี นุ สุนกฺขตฺต ตถาคโธ ตํ วาจํ ภาเสยฺย ยา สา วาจา ทวยคามินี^{๑๘๙}
สุนักขัตตะ ตถาคตเคยกล่าววาจาที่เป็น ๒ นัยบ้างไหม

๙. คิรา แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, วาจา

รูปวิเคราะห์: คิรฺนติ สทฺทหายนฺติ ตนฺติ คิรา คำชื่อว่าคิรา เพราะบุคคลพูด คายิ-
ตพฺพาติ คิรา ชื่อว่าคิรา เพราะควรสวด (เค สทฺเท=ส่งเสียง-ออกเสียง + อิริ + อา)

อุทาหรณ์: ตา ปิณฺหาเย จริตฺวาน ภตฺตตํ กรีย โธตาปตฺตาโย รหิตฺมฺหิ สุขนิสินฺนา
อิมํ คิรา อพฺภวเตสุ^{๑๙๐} ทั้งสองรูปนั้นเที่ยวบิณฑบาต ฉ้นและล้างบาตรแล้ว ก็นั่งพักอย่างสบายใน
ที่สงัด ได้เปล่งถ้อยคำเหล่านี้ถามตอบกัน

๑๐. วาณิ แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, คำพูดแทงใจ

รูปวิเคราะห์: วายเต สทฺทหายเตติ วาณิ คำชื่อว่าวาณิ เพราะบุคคลพูด (วา สทฺเท=
ส่งเสียง-ออกเสียง + ยุ + อี) ปเรสํ มมฺมวิซฺณนฺตเถน วาโณ วียาติ วาณิ ชื่อว่าวาณิ เพราะเป็น
คำพูดที่เป็นเหมือนลูกศร เพราะอรรถว่าที่แทงแทงของรักของผู้อื่นได้ (วาณ + อี)

อุทาหรณ์: มุนินฺทวทฺทมนโกช คพฺภสมภวสุทฺธิ สรรณํ ปาณินํ วาณิ มยฺหํ ปิณฺยตํ
มน^{๑๙๑} ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในท้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ซึ่งเป็นที่ฟัง
ของปณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เฝ้าอิม

๑๑. ภารตี แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: ภรโต นาม สตฺถกาโร อิติ ตสฺเสสา ภารตี คำชื่อว่าภารตี เพราะเป็น
คำพูดของฤๅษีผู้แต่งคัมภีร์ชื่อว่าภรตะ (ภรต + ณี)

๑๒. กถิตา แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: กถียเตติ กถิตา คำชื่อว่ากถิตา เพราะบุคคลพูด (กถ กถเน=กล่าว-พูด
+ อี + ต + อา)

๑๓. วจี แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, วาจา

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ วจี คำชื่อว่าวจี เพราะบุคคลพูด (วจ วิยตฺติยํ วาจาญ=พูด-
กล่าวชัดเจน + อ + อี)

^{๑๘๙} ที.ป. (บาลี) ๑๑/๑๘/๑๑.

^{๑๙๐} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๔๐๔/๔๘๐.

^{๑๙๑} อลังการ. ๑/๑.

อุทาหรณ์: กายคุตโต วจีคุตโต อาหาเร อุทเร ยโต^{๑๙๒} เราคุมครองกาย คุมครองวาจาได้แล้ว สำรวมในการบริโภคอาหาร

ภวาสวา ยสส วจี ขรา จ^{๑๙๓} ภวาสวะและวาจาอันหยาบคายของบุคคล ศัพท์ที่หมายถึง **จิตใจ** ตามคัมภีร์อริธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. จิตต แปลว่า จิต, ใจ

รูปวิเคราะห์: จินเตตตีติ จิตตํ สภาพที่คิด ชื่อว่าจิตตะ (จินต จินตาย = คิด + ต) อารมมณํ จินเตติ ชานาตตีติ จิตตํ สภาพที่รู้อารมณ์ ชื่อว่าจิตตะ

อุทาหรณ์: สมาหิตํ จิตตํ เอกคัค^{๑๙๔} จิตอันตั้งมั่นแล้วในอารมณ์เดียว ปจัม จิตตํ อุปปนํ ปจัม วิญญาณํ ปาตุญญตํ^{๑๙๕} จิตดวงแรกเกิดขึ้น คือปฐมวิญญาณปรากฏ

๒. เจต แปลว่า จิต, ใจ

รูปวิเคราะห์: จินเตตตีติ เจโต สภาพที่คิด ชื่อว่าเจตะ (จิต สญเจตเน = คิด-ตั้งใจ + อ) **อุทาหรณ์:** อายสสมา มหาโมคคัลลานะ สพพาวนตํ ภิกขุสงฆ์ เจตสา เจโต ปริจจมนสากาสี^{๑๙๖} ท่านมหาโมคคัลลานะมนสิการกำหนดจิตภิกษุสงฆ์ที่มีอยู่ทั้งหมดด้วยจิต

๓. มน แปลว่า จิต, ใจ, มนัส

รูปวิเคราะห์: มนติ ชานาตตีติ มโน สภาพที่รับรู้ ชื่อว่าমনะ (มน ภาณ = รู้ + อ) อนิตถิ หมายถึง มนศัพท์ เป็นบุคลิกและนบุคลิก

อุทาหรณ์: ยํ จิตตํ ตํ มโน, ยํ มโน ตํ จิตตํ^{๑๙๗} สิ่งใดเป็นจิต สิ่งนั้นเป็นใจ สิ่งใดเป็นใจ สิ่งนั้นเป็นจิต

๔. วิญญาณ แปลว่า จิต, ใจ

รูปวิเคราะห์: วิชานาตตีติ วิญญาณํ สภาพที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญญาณะ (วิ + ภา อว-โพธเน = รู้ + ย)

อุทาหรณ์: วิญญาณํ นิจจํ วา อนิจจํ วาติ อนิจจํ ภนเตติ^{๑๙๘} วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง, ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

๕. หทย แปลว่า จิต, ใจ, หทัย

รูปวิเคราะห์: หรติ อตตโน อาธารนติ หทยํ สภาพที่นำไปสู่ความยินดีของตน ชื่อว่าหทยะ (หฺร หฺรณ = นำไป + ย)

^{๑๙๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๙๗/๒๐๘.

^{๑๙๓} พ.ส. (บาลี) ๒๕/๔๗๗/๔๒๓.

^{๑๙๔} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๓/๖.

^{๑๙๕} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๑๘๑/๑๓๗

^{๑๙๖} วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๔๘/๒๘๔.

^{๑๙๗} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๑๘๔/๑๓๘.

^{๑๙๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๑/๒๗.

อุทาหรณ์: รสตณฺหยา คิริโต หทยํ นาวพฺมุติ^{๑๙๙} ผู้ถูกความอยากในรสครอบงำแล้ว ย่อมไม่รู้สึกลึกถึงความตั้งใจ (ที่เกิดขึ้นตั้งแต่บวชว่าเราจะทำที่สุดทุกข์)

๖. มานส แปลว่า จิต, ใจ, มานัน

รูปวิเคราะห์: มโน เอว มานสํ ใจนั้นแหละ คือมานสะ (มน + สณ)

อุทาหรณ์: สุปณฺหิตํ เม มานสํ สจฺจํ โพรธา^{๒๐๐} เราตั้งใจไว้ดีแล้วเพื่อรู้สัจจะทั้งหลาย

ศัพท์ที่หมายถึง **พระนิพพาน** ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๔๖ ศัพท์ ซึ่งได้นำเสนอแล้วในรู้ศัพท์ รัฐธรรม ๑

๓.๒ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททวาวิเสสด้านพจนานุกรม ผู้เขียนสรุปได้ดังนี้ คือ

ด้านพจนานุกรมศัพท์ มีศัพท์ที่ปรากฏในรัตนสูตร ตั้งแต่ศัพท์ที่หมายถึงพระรัตนตรัย อมนุษย์ มนุษย์ และศัพท์ธรรมะ ประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ

รัตน-ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ (๑) มาตรฐานวัด (๒) แก้วแหวนเงินทอง และ (๓) ความเป็นผู้ประเสริฐ ซึ่งคำว่า รัตน ในรัตนสูตรนี้ หมายถึงผู้ประเสริฐ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์

พุทธ-ศัพท์ ที่หมายถึงพระพุทธเจ้า มี ๓๒ ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน มี ๗ ศัพท์

ธมม-ศัพท์ มีความหมาย ๑๘ อย่าง

สังฆ-ศัพท์ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ (๑) หมายถึง พระสงฆ์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๕ ศัพท์ และ (๒) หมายถึง หมู่, คณะ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๙

ศัพท์ที่หมายถึง อมนุษย์ มีเทวดา เป็นต้น มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๔ ศัพท์

ศัพท์ที่หมายถึง กำหนดอมนุษย์ ๘ จำพวก

ศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์-บุคคล-สัตว์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์

ศัพท์ที่หมายถึง บุคคล-สัตว์ อีก ๑๓ ศัพท์

ศัพท์ที่หมายถึง บัณฑิต มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๕ ศัพท์

ศัพท์ที่หมายถึง ความประเสริฐ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๖ ศัพท์

ศัพท์ที่หมายถึง บาป-ความชั่ว มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๒ ศัพท์

ศัพท์ที่หมายถึง ภาสิต-คำพูด มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์

ศัพท์ที่หมายถึง จิตใจ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์

และศัพท์ที่หมายถึง พระนิพพาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๔๖ ศัพท์

^{๑๙๙} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๘๖/๓๗๒.

^{๒๐๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๔๓/๕๘๕.

คนขุดบ่อน้ำต้องลงต่ำลงไปตามความลึกที่ขุดลงไป คนก่อกำแพงต้องขึ้นสูงตาม
กำแพงที่ก่อขึ้นไป ฉะนั้นใดก็ฉะนั้น คนทั้งหลายก็เป็นเช่นนั้น
จะสูงจะต่ำขึ้นอยู่กับการกระทำของตน

บทที่ ๔

วิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรด้านฉันทลักษณ์

ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีด้านฉันทลักษณ์ ผู้เขียนขอนำพระคาถาในรตนสูตรที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐ และสุตตนิบาต นอกจากนั้น ยังเป็นบทสวดมนต์ในมนต์พิธีซึ่งเป็นหนังสือที่พิมพ์เผยแพร่เป็นคู่มือพระภิกษุสงฆ์สามเณรและอุบาสกอุบาสิกา มาเป็นกรณีศึกษาการใช้บทบาลีให้ถูกต้องตามพระไตรปิฎก อรรถกถา และหลักฉันทลักษณ์ตามคัมภีร์วุตโตทัย ดังนี้

คาถาในรตนสูตรนั้นส่วนใหญ่จะเป็น อินทวิเชียรคาถา ในติฎฐฎาฉันท ๑๑ พยางค์ และวังสฎฐฎคาถา ในชคตฉันท ๑๒ พยางค์ เพราะฉะนั้น ก่อนที่จะกล่าวถึงคาถาแต่ละคาถาในรตนสูตรนั้น ผู้เขียนขอแสดงกฎเกณฑ์ของอินทวิเชียรคาถาและคาถาที่เกี่ยวข้องก่อน แล้วจะได้วิเคราะห์รตนสูตรตามลำดับคาถาต่อไป

๔.๑ วิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสสด้านฉันทลักษณ์

อินทวิเชียรคาถา ในติฎฐฎาฉันท ๑๑ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๖๓. ว่า อินทาติกา ตา วชิรา ชคา โค

คาถาที่มี ต ต ช คณะ และ ครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทวิเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถาที่มี อินท ศัพท์อยู่หน้า

อิน	ทา	ติ	กา	ตา	ว	ชิ	รา	ช	คา	โค
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต คณะ			ต คณะ			ช คณะ			ครุ	ครุ

อินทวิเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ อีก ๒ พยางค์ต่อท้าย อยู่ทุกบาทของคาถา คือ เสียงครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า อินทาติ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า กา ตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วชิรา (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ต่อท้าย

วังสฎฐฎคาถา ในชคตฉันท ๑๒ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๗๔. ว่า วทนติ วสฎฐมิท ชตา ชรา

คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าวว่า วังสฎฐะ

ว	ท	ติ	ว	ส	จ	มิ	ท	ช	ตา	ช	รา
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ช คณะ			ต คณะ			ช คณะ			ร คณะ		

วังสัจจคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช ร คณะ อยู่ทุกบาทของคาถา คือ เสียงครุหลหมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า วทนต์ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า วสัจจ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า มิท ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

๔.๑.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ
ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
สพเพว ภูตา สุมนา ภวนตุ
อโถปิ สกกจจ สุนนตุ ภาสิตัม.

ยานีธ ๒ ๒ ๑	ภูตา นิ ๒ ๒ ๑	สมาค ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ภุมมานิ ๒ ๒ ๑	วา ยานิ ๒ ๒ ๑	ว อนต ๑ ๒ ๑	ลิก ๒	เข ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สพเพ ว ๒ ๒ ๑	ภูตา ส ๒ ๒ ๑	มนา ภ ๑ ๒ ๑	วน ๒	ตุ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อโถปิ ๑ ๒ ๑	สกกจจ ๒ ๒ ๑	สุนนติ ๑ ๒ ๑	ภาสีต้ ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		

คาถานี้เป็นอุปชาติคาถา ซึ่งผสมระหว่างอินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๓) เข้ากับวังสัจจคาถา (บาทที่ ๔) คาถาที่เป็นอินทวิเชียรคาถา จะมี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ของทุกบาทคาถา คือ เสียงครุหลหมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒

จะเห็นได้จากคำในบาทที่ ๑ ว่า ยานีธ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, ภูตานิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, สมาก (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ตา (๒) เป็น ครุ และคำว่า นิ (๒) เป็น ครุ (ปาหันทครุ)

บาทที่ ๒ ว่า ภูมมานิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, วา ยานิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, ว อนต (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ลิก (๒) เป็น ครุ และคำว่า เข (๒) เป็น ครุ

บาทที่ ๓ ว่า สพเพว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, ภูตา สุ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, มนา ภ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า วณ (๒) เป็น ครุ และคำว่า ตุ (๒) เป็น ครุ (ปาหัตตครุ)

ส่วนบาทที่ ๔ ที่เป็นวังสภุคคาถา จะมี ช ต ช ร คณะ ในคาถา คือ ครุลหุมิรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า อโณปิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า สกุกจ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า สุนนตุ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ และ คำว่า ภาสิดิ เป็น ร คณะ

ปาหัตตครุ^๑ คือ ครุที่อยู่ท้ายคาถา ได้แก่ รัสสระ ๓ ตัวล้วน ๆ หรือมีพยัญชนะ ประกอบพร้อมกับสระ ความจริง ครุประเภนี้ออกเสียงเบาตามปกติของรัสสระ แต่ถือว่าเป็นครุ ตามระเบียบที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ครุประเภนี้ อยู่ท้ายสมบาท (บาทคู่ คือ บาทที่ ๒, ๔) ใน คาคมাত্রาพฤติ และอยู่ท้ายบาททั้ง ๔ ในคากวารณพฤติ เช่น สพพลเหตุถาทิลหุณี ภาติ ยติ (คาถา ๑๘), ปจมทเม ลกขณิ ตุ จปลาย (คาถา ๒๔), ชตา ชคา โค วิสเม สมะ ตุ (คาถา ๑๑๓)

คัมภีร์ฉันทโภการตี (หน้า ๑๒๘) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโภการะเกี่ยวกับการกำหนด วิธีไปใช้ในปาหัตตครุมาแสดงว่า

ปาหนโต สมปาหนเต โลปี โค พหุโส ลียา

อณฺณตฺน นาสเต ฉนฺโท- หานิ ยตฺร ส วิชชเต.

แม้ลหุท้ายบาทก็มักเป็นครุในที่สุดของสมบาท (บาทคู่ = ๒, ๔) ถ้าการเสีย ฉันทไม่มีในวิสมบาทอื่น (บาทคี่ = ๑, ๓) ปาหัตตครุย่อมมีในสมบาทนั้นอีก

๔.๑.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพเพ

เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชาย

ทิวา จ รตโต จ หรณฺติ เย พลี

ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา.

ตสฺมา หิ ๒ ๒ ๑	ภูตา นิ ๒ ๒ ๑	สาเมถ ๒ ๒ ๑	สพ ๒	เพ ๒	วิธวังกมาลาคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ต คณะ	ครุ	ครุ	
เมตตํ ก ๒ ๒ ๑	โรธ มานุ ๒ ๒ ๑	สฺสียา ป ๑ ๒ ๑	ชา ๒	ย ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ทิวา จ	รตโต จ	หรณฺติ	เย พลี		วังสภุคคาถา

^๑ พระคันธสาราภิมังค. วุฒโตทยมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ซี เอไอเซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๑) หน้า ๒๕.

๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒ ๑ ๒		
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
ตสมา หิ	เน รกข	ถ อปป	มต	ตา	อินทรวีเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	

คาถานี้เป็นอุปะชาติคาถา ซึ่งเป็นคาถาผสม วิธวังกมาลาคาถา (บาทที่ ๑) อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๔) และวังสัจจคาถา (บาทที่ ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้แล้วในตาราง ย ท้ายบาทที่ ๒ เป็นปาพันตครุ คำว่า “ถ มา” ในบาทที่ ๒ เป็นการรวมคำสองคำให้เป็น ครุ ๑ พยางค์ เพราะออกเสียงเร็ว^๒ ถ้าไม่ทำอย่างที่ว่ามานี้ก็จะกลายเป็นคาถาที่ไม่มีชื่อไป คือเป็นสามัญญคาถา (คือคาถาที่คัมภีร์วุตโตทัยตรวจไม่พบ) ส่วนบาทที่ ๑ มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ พยางค์แม้จะไม่มีปรากฏชื่อคาถาในวุตโตทัยปรัณไว้ในฉันท ๑๑ พยางค์ แต่ก็มีปรากฏในคัมภีร์ฉันทโหมฏฐรีภาษามคธ (ปริจเฉทที่ ๒) ว่า วิธวังกมาลา ตโย ตา ครุ เทว (คาถาที่มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมาลา) ด้วยเหตุนี้ คาถาที่มีในพระไตรปิฎก แต่ไม่พบชื่อเฉพาะในวุตโตทัยปรัณ จึงไม่ผิดฉันทลักษณ์

๔.๑.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓ (๕ บาทคาถา)

ก่อนที่จะวิเคราะห์คาถาที่ ๓ ขอกล่าวถึงของอุปะนทรวีเชียรคาถาก่อน ดังนี้

อุปะนทรวีเชียรคาถา ในติฎฐฎาฉันท ๑๑ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๖๔. ว่า อุปาธิกา สว ชตา ชคาโค

คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุปะนทรวีเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิราคาถาที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า

อุ	ปา	ทิ	กา	สา	ว	ช	ตา	ช	คา	โค
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ช คณะ			ต คณะ			ช คณะ			ครุ	ครุ

อุปะนทรวีเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช คณะ และ ครุ ๒ พยางค์ อยู่ทุกบาทของคาถา คือ เสียงครุหลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า อุปาธิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า กา สา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ชตา ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คาโค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ ต่อไปจะได้วิเคราะห์คาถาที่ ๓

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

ยักญจ วิตติ อธิ วา หุริ วา
 สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺตี
 น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยักญจ ๒ ๒ ๑	วิตติ อธิ ๒ ๒ ๑	ธ วา หุ ๑ ๒ ๑	ริ ๒	วา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สคฺเคสุ ๒ ๒ ๑	วา ยํ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณฺตี ๒	ติ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
น โน ส ๑ ๒ ๑	มํ อตฺถิ ๒ ๒ ๑	ตถาค ๑ ๒ ๑	เต ๒	น ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	พุทฺเธ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณฺตี ๒	ติ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๓ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๕) และ
 อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “น” ท้าย
 บาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๕ เป็นบาทันตครุ

๔.๑.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔ (๕ บาทคาถา)

ขยํ วิราคํ อมตํ ปณฺตี
 ยทชฌมฺมา สกฺขมฺมํ สสมาทิตฺโต
 น เตน ธมฺเมเนน สมตฺถิ กิณฺจ
 อิทมปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ขย วิ ๑ ๒ ๑	ราค อ ๒ ๒ ๑	มต ป ๑ ๒ ๑	ณี ๒	ต ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ยทชฌ ๑ ๒ ๑	คา สกย ๒ ๒ ๑	มุนี ส ๑ ๒ ๑	มาหิโต ๒ ๑ ๒		วังสัทธคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
น เตน ๑ ๒ ๑	ธมเม น ๒ ๒ ๑	สมตติ ๑ ๒ ๑	กิณ ๒	จิ ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	ธมเม ร ๒ ๒ ๑	ตน ป ๑ ๒ ๑	ณี ๒	ต ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจน ๒ ๒ ๑	สวตติ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๔ นี้ เป็นอุปชาตคาถาที่ผสม อุเปนทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๓ และ ๔) วังสัทธคาถา (บาทที่ ๒) และ อินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตาราง ด้านบน คำว่า “จิ” ทำยบาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๕ เป็นปาพันตครุ

๔.๑.๕ รตนสูตร คาถาที่ ๕ (๕ บาทคาถา)

ยมพุทธเสฏโฐ ปรีวณณยี สุจี

สมาธิมานนตริกถณมาหุ

สมาธินา เตน สโม น วิชชติ

อิทมปิ ธมเม รตน ปณีต

เอเตน สจเจน สวตติ โหตุ.^๓

ก่อนจะวิเคราะห์คาถาที่ ๕ จะแสดงอินทรวงศ์คาถาก่อน ดังนี้

อินทรวงศ์คาถา ในชคตฉันท ๑๒ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๗๕. ว่า สา อินทวสา ชลฺ ยตถ ตา ชรา

คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

^๓ ยัมพุทธเสฏโฐ เป็นฉบับฉัฏฐสงคีติ ส่วนบทสวดมนต์ไทย จะใช้ ยมพุทธเสฏโฐ ทั้งสองนัยถูกต้องตาม คณะฉันท

อินทรวงศ์คาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ อยู่ทุกบาทของคาถา คือ เสียงครูลหมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า สา อินท (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วิสา ข (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ลุ ยตถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

คาถาที่ ๕ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๑) อุเปนทรวิเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๔) วังสัฏฐคาถา (บาทที่ ๓) และ อินทรวิเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “หุ” ท้ายบาทที่ ๒ คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๓ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๕ เป็นปาหันทครุ

๔.๑.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖ (๖ บาทคาถา)

เย ปุคฺคลา อฏฺฐสตํ ปสฺตถา
 จตฺตาริ เอตานิ ยุกานิ โหนฺติ
 เต ทกฺขิณฺณียา สุกตสฺส สาวกา
 เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ
 อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺธิตํ
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.^๔

เย ปุคฺค ๒ ๒ ๑	ลา อฏฺฐ ๒ ๒ ๑	สตํ ป ๑ ๒ ๑	สฏฺฐ ๒	จา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณฺะ	ต คณฺะ	ช คณฺะ	ครุ	ครุ	
จตฺตาริ ๒ ๒ ๑	เอตานิ ๒ ๒ ๑	ยุกานิ ๑ ๒ ๑	โหน ๒	ติ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณฺะ	ต คณฺะ	ช คณฺะ	ครุ	ครุ	
เต ทกฺขิ ๒ ๒ ๑	ณฺณียา ส ๒ ๒ ๑	คตสฺส ๑ ๒ ๑	สาวกา ๒ ๑ ๒		อินทรวงศ์คาถา
ต คณฺะ	ต คณฺะ	ช คณฺะ	ร คณฺะ		
เอเตสุ ๒ ๒ ๑	ทินฺนานิ ๒ ๒ ๑	มหปฺพล ๑ ๒ ๑	ลา ๒	นิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณฺะ	ต คณฺะ	ช คณฺะ	ครุ	ครุ	
อิทมฺปิ ๑ ๒ ๑	สํเฆ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณฺธิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณฺะ	ต คณฺะ	ช คณฺะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณฺะ	ต คณฺะ	ช คณฺะ	๒	๒	

คาถาที่ ๖ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒, ๔ และ ๖) อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๓) และ อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตาราง ด้านบน คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๒ คำว่า “นิ” ท้ายบาทที่ ๔ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทครุ

^๔ สํเฆ เป็นฉบับฉัฏฐสงคิตี ส่วนบทสวดมนต์ไทย จะใช้ สงเฆ ทั้งสองนัยก็ถูกตามคณะฉันท

๔.๑.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗ (๖ บาทคาถา)

เย สุปปยุตฺตา มนสา ทพฺเห
 นิกกามิโน โคตมสาสนมฺหิ
 เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห
 ลทฺธา มฺธา นิพฺพุตํ ภูณฺชมานา
 อิทมฺปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

เย สุปป ๒ ๒ ๑	ยุตฺตา ม ๒ ๒ ๑	น สา ท ๑ ๒ ๑	พฺเห ๒	น ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
นิกกามิ ๒ ๒ ๑	โน โคต ๒ ๒ ๑	มสาส ๑ ๒ ๑	นม ๒	หิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เต ปตฺติ ๒ ๒ ๑	ปตฺตา อ ๒ ๒ ๑	มตํ วิ ๑ ๒ ๑	คย ๒	ห ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ลทฺธา ม ๒ ๒ ๑	ธา นิพฺพุ ๒ ๒ ๑	ตํ ภูณฺช ๒ ๒ ๑	มา ๒	นา ๒	วิธวังกมालาคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ต คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมฺปิ ๑ ๒ ๑	สํเฆ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๗ นี้ เป็นอุปชาตคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒, ๓ และ ๖) วิธ-
 วังกมालาคาถา (บาทที่ ๔) และ อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตาราง
 ด้านบน คำว่า “ท” ในคำว่า “ทพฺเห” เป็นสังโยคาคติครุกลางบาท ให้ถือว่าเป็นลหุด้วยการ
 พยายามออกเสียงเร็ว สมดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยมัญชรว่า

มติที่คัมภีร์วุตโตทัยกล่าวว่าสังโยคาคติครุที่อยู่หน้าบาทหลังเป็นลหุได้นั้นคล้ายตาม
 คัมภีร์วุตตรัตนนาถ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๐) แต่ความจริงไม่จำกัดเฉพาะสังโยคาคติครุว่าเป็นลหุได้
 แม้ครุอื่นคือทิมครุและนิคคหิตปรครุก็จัดเข้าในลหุในฐานะที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก

ดังนั้น จึงถือว่าครูเหล่านั้นเป็นลหุได้ คัมภีร์ฉันทสันสกฤตชื่อฉันทโหมัญชรี (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๘) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ติพพปตโนจจารณาตฺร ลขุตตมิตฺติ กณฺหาภรณํ. ยทุตฺตํ

ยทา ติพพปตเนน สํโยคาทิสฺส'การวํ

น ฉนฺโทภงคฺมิจจาหุ ตทา โทสาย วิญญฺโน.

คัมภีร์ (สรัสวดี) กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครูเหล่านี้ ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังมีสาธกที่พระโบราณจารย์กล่าวว่า

เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้น มีอยู่ด้วยความพยายาม

ออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท^๕

ส่วนคำว่า “น” ท้ายบาทที่ ๑, คำว่า “หิ” ท้ายบาทที่ ๒, คำว่า “ห” ท้ายบาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๑.๘ รตนสูตร คาถาที่ ๘ (๖ บาทคาถา)

ยถินทฺทชีโล ปจฺวี ลีโต ลียา

จตุพฺภิก วาเตหิ อสมฺปกมฺปิโย

ตถูปมํ สปปุริสํ วทามิ

โย อริยสจฺจานิ อเวจฺจ ปสฺสติ

อิทฺมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจเน สฺวตฺถิ โหตุ.

ยถินท ๑ ๒ ๑	ชีโล ป ๒ ๒ ๑	จวี ลี ๑ ๒ ๑	โต ลียา ๒ ๑ ๒	วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ	
จตุพฺภิก ๑ ๒ ๑	วาเตหิ ๒ ๒ ๑	อสมป ๑ ๒ ๑	กมฺปิโย ๒ ๑ ๒	วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ	
ตถูป ๑ ๒ ๑	มํ สปปุ ๒ ๒ ๑	ริสํ ว ๑ ๒ ๑	ทา มิ ๒ ๒	อุเปนทรวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ ครุ	
โย อริย ๑ ๒ ๑	สจฺจานิ ๒ ๒ ๑	อเวจฺจ ๑ ๒ ๑	ปสฺสติ ๒ ๑ ๒	วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ	

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

อิทมปี ๑ ๒ ๑	สัเม ร ๒ ๒ ๑	ต่น ป ๑ ๒ ๑	ณึ ๒	ตึ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจน ๒ ๒ ๑	สุตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๘ นี้ เป็นอุปัชฌายาคาถาที่ผสม วังสัณฐคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๔) อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๕) และ อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๖) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “โย” เป็นที่ชมครุต้นบาท ให้ถือว่าเป็นลหุด้วยการพยายามออกเสียงเร็ว, คำว่า “อริ” ให้รวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ส่วนคำว่า “มิ” ท้ายบาทที่ ๓, คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๔, และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาพันตคณะ

๔.๑.๙ รตนสูตร คาถาที่ ๙ (๖ บาทคาถา)

เย อริยสจจานิ วิภาวนนติ

คมภีรปญเณน สุเทสิตานิ

กิญจาปี เต โหนติ ภูสปปมตตา

น เต ภว อฏฐมมาทียนติ

อิทมปี สัเม รตน์ ปณิ

เอเตน สจเจน สุตถิ โหตุ.

เย อริย ๒ ๒ ๑	สจจานิ ๒ ๒ ๑	วิภาว ๑ ๒ ๑	ยน ๒	ติ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
คมภีร ๒ ๒ ๑	ปญเณน ๒ ๒ ๑	สุเทสิ ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
กิญจาปี ๒ ๒ ๑	เต โหนติ ๒ ๒ ๑	ภูสปป ๑ ๒ ๑	มต ๒	ตา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
น เต ภ ๑ ๒ ๑	ว อฏฐ ๒ ๒ ๑	มมาท ๑ ๒ ๑	ยน ๒	ติ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปี	สัเม ร	ต่น ป	ณึ	ตึ	อุเปนทรวีเชียรคาถา

๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน	สจเจน	สุวตถิ	โห	ตุ	อินทรวีเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๙ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒, ๓ และ ๖) และ อุเพนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๔ และ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “อริ” ให้รวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ส่วนคำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๑, คำว่า “นิ” ท้ายบาทที่ ๒, คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๔ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๑.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐

สทาสส ทสฺสนสมฺปทาย

ตยสฺส ฐมฺมา ชหิตา ภาวนติ

สกุทายทิกฺกุจฺฉิ วิจิกิฉนิตถจ

สีลพพํ วาปี ยทตฺถิ กิณฺณิ

สทาส	ส ทสส	นสมฺป	ทา	ย	อุเพนทรวีเชียรคาถา
๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ตยสฺส	ฐมฺมา ช	หิตา ภา	วน	ติ	อุเพนทรวีเชียรคาถา
๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สกุทาย	ทิกฺกุจฺฉิ วิ	จิกิฉน	ิตถ	จ	อินทรวีเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สีลพพ	วํ วาปี	ยทตฺถิ	กิณ	ณิ	อินทรวีเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	

คาถาที่ ๑๐ นี้ เป็นอุปชาติคาถา อุเพนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, และ ๒) และอินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “ว” ในคำว่า

“สหาวิสุส” จัดเป็นลหุเพราะออกเสียงเร็ว^๖ คำว่า “ส” ในคำว่า “สหาวิสุส” ให้ถือว่าเป็นครุ เพราะถ้าไม่ทำอย่างนี้ บาทที่ ๑ จะกลายเป็นสามัญคาถาไป คำว่า “ย” ทำยบาทที่ ๑, คำว่า “ติ” ทำยบาทที่ ๒, คำว่า “จิ” ทำยบาทที่ ๓ และ คำว่า “จิ” ทำยบาทที่ ๔ เป็นปาหันทครุ

๔.๑.๑๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑๑

จตุหปาเยหิ จ วิปมุตโต

ฉจจาภิจานานิ อภพพ กาทุ

อิทมิปิ สัมเม รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจเน สวตถิ โหตุ.

จตุห ๑ ๒ ๑	ปาเยหิ ๒ ๒ ๑	จ วิป ๑ ๒ ๑	มุต ๒	โต ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ฉจจาภิ ๒ ๒ ๑	จานานิ ๒ ๒ ๑	อภพพ ๑ ๒ ๑	กา ๒	ตุ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมิปิ ๑ ๒ ๑	สัมเม ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจเน ๒ ๒ ๑	สวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๑ นี้ เป็นอุปชาตคาถา อุเปนทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๑, และ ๓) และอินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๔ เป็นปาหันทครุ

๔.๑.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒ (๖ บาทคาถา)

กิญจาปิ โส กมมํ กโรติ ปาปกํ

กาเยเน วาจาเยท เจตสา วา

อภพพ โส ตสส ปฏิจจนาย

อภพพตา ทิฏฐปทสส วุตตา

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐- ๓๑

อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณิตํ
เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

กิญจาปี ๒ ๒ ๑	โส กมมํ ๒ ๒ ๑	กโรติ ๑ ๒ ๑	ปาปํ ๒ ๑ ๒		อินทรวงศ์คาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
กาเยน ๒ ๒ ๑	วาจาญ ๒ ๒ ๑	ท เจต ๑ ๒ ๑	สา ๒	วา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อภพพ ๑ ๒ ๑	โส ตสส ๒ ๒ ๑	ปฏิจฉ ๑ ๒ ๑	ทา ๒	ย ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อภพพ ๑ ๒ ๑	ตา ทิฏฐ ๒ ๒ ๑	ปทสส ๑ ๒ ๑	วุต ๒	ตา ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	สํเฆ ร ๒ ๒ ๑	ตํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๒ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๑) อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๖) และอุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๓, ๔ และ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตาราง ด้านบน คำว่า “มํ” ในคำว่า “กมมํ” (ฉบับไทยมีรูปเป็น กมม ส่วนฉบับฉันทะสังคายนามีรูปว่า กम्म โดยลบนิคคหิตเพื่อรักษาคณะฉันทให้เป็่น ต คณะ) ให้ถือว่าเป็นลหุ ด้วยการพยายามออกเสียงเร็ว สมดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยมัญชรีว่า

มติที่คัมภีร์วุตโตทัยกล่าวว่าสังโยคาทิกฐที่อยู่หน้าบาทหลังเป็นลหุได้นั้นคล้ายตาม คัมภีร์วุตตรัตนการ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๐) แต่ความจริงไม่จำกัดเฉพาะสังโยคาทิกฐว่าเป็นลหุได้ แม้ครุอื่นคือทิมครุและนิคคหิตปรครุก็จัดเข้าในลหุในฐานะที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก ดังนั้นจึงถือว่าครุเหล่านั้นเป็นลหุได้ คัมภีร์ฉันทสันสฤตชื่อฉันทโหมญชรี (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๘) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ติพพยตโนจจารณาตร ลสมุตตมิติ กณฐาภณ. ยทุตตํ

ยथा ติพพปยตเนน สโยคาทิสส'การว
น ฌนโทภงคมิจจาหุ ตทา โทสาย วิญญโน.

คัมภีร์ (สรัสวตี) กัณฐาภรณ์ะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังมีสาธกที่พระโบราณจารย์กล่าวว่า

เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้น มีอยู่ด้วยความพยายาม

ออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท^๗

ส่วนคำว่า “ย” ทำยบาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๑.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓ (๖ บาทคาถา)

วนปคุมเพ ยถา ผุสฺสิตคเค

คิมหามาเส ปจฺมสมิ คิมเห

ตถูปมํ ฌมมวํ อเทสยิ

นิพพานคามิ ปรมํ หิตาย

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

วนปป ๑ ๒ ๑	คุมเพ ย ๒ ๒ ๑	ถา ผุสฺสี ๑ ๒ ๑	ตค ๒	เค ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
คิมหาม ๒ ๒ ๑	มาเส ป ๒ ๒ ๑	จรมสฺมี ๑ ๒ ๑	คิม ๒	เห ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อญูป ๑ ๒ ๑	มํ ฌมม ๒ ๒ ๑	วรํ อ ๑ ๒ ๑	เทสยิ ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
นิพพาน ๒ ๒ ๑	คามิ ป ๒ ๒ ๑	รมํ หิ ๑ ๒ ๑	ตา ๒	ย ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	พุทฺเธ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน	สจฺเจน	สุวตฺถิ	โห	ตุ	อินทวิเชียรคาถา

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๓ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อุเพนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑ และ ๕) อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๒, ๔ และ ๖) และ วังสัฏฐคาถา (บาท ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “ถา” ในคำว่า “ยถา” (ฉบับฉันทะสังคยา เป็น ยถ) และคำว่า “มี” ในคำว่า “ปจฺมสมิ” ให้ถือว่าเป็นลหุ ด้วยการพยายามออกเสียงเร็ว เพราะถ้าไม่ทำอย่างนี้ สองบาทนี้จะถือว่าเป็นสามัญญคาถาไป, ส่วนคำว่า “ยิ” ท้ายบาทที่ ๓, คำว่า “ย” ท้ายบาทที่ ๔ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๑.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔

วโร วรณญ วรโ ทวราหโร

อนุตตโร รมมวโร อเทสยิ

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณิธํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

วโร ว ๑ ๒ ๑	รณญ ว ๒ ๒ ๑	วโร ว ๑ ๒ ๑	ราหโร ๒ ๑ ๒	วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ	
อนุตต ๑ ๒ ๑	โร รมม ๒ ๒ ๑	วรโร ๑ ๒ ๑	เทสยิ ๒ ๑ ๒	วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	พุทฺเธ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	อุเพนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ ๒	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	

คาถาที่ ๑๔ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม วังสัฏฐคาถา (บาทที่ ๑ และ ๒) อุเพนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๓) และ อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “ยิ” ท้ายบาทที่ ๒, และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๔ เป็นปาหันทคณะ

๔.๑.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕ (๖ บาทคาถา)

ชีณ ปุราณ นว นตติ สมภว

วิรตจิตตตายติเก ภวสมี

เต ชีณพีชา อวิรุฬหิณนา

นิพพนติ อีรา ยถายมปทีโป

อิทมปิ สัมเม รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

ชีณ ปุ ๒ ๒ ๑	ราณ น ๒ ๒ ๑	ว นตถิ ๑ ๒ ๑	สมภว ๒ ๑ ๒		อินทรวงศ์คาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
วิรตต ๑ ๒ ๑	จิตตาย ๒ ๒ ๑	ติเก ภ ๑ ๒ ๑	วสุ ๒	มี ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ ครุ		
เต ชีณ ๒ ๒ ๑	พีชา อ ๒ ๒ ๑	วิรุฬหิ ๑ ๒ ๑	ณ ๒	ทา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ ครุ		
นิพพนติ ๒ ๒ ๑	อีรา ย ๒ ๒ ๑	ถา ยมป ๒ ๒ ๑	ที ๒	โป ๒	วิธังกมาลาคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ต คณะ	ครุ ครุ		
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	สัเม ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ ครุ		
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจน ๒ ๒ ๑	สุวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒ ๒		

คาถาที่ ๑๕ นี้ เป็นอุปชาตคาถาที่ผสม อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๑) อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๕) อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๖) และ วิธังกมาลาคาถา (บาท ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “ว” ในคำว่า “นว” เป็นลหุด้วยการออกเสียงเร็ว และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๑.๑๖ รตนสูตร คาถาที่ ๑๖

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
 ตถาคคัม เทวมนุสฺสปุชิตัม
 พุทฺธัม นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ.

ยานีธ ๒ ๒ ๑	ภูตานิ ๒ ๒ ๑	สมาค ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทรวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ภุมมานิ ๒ ๒ ๑	วา ยานิ ๒ ๒ ๑	ว อนต ๑ ๒ ๑	ลิก ๒	เข ๒	อินทรวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ตถาค ๑ ๒ ๑	ตัม เทว ๒ ๒ ๑	มนุสฺส ๑ ๒ ๑	ปุชิตัม ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
พุทฺธํ น ๒ ๒ ๑	มสฺสาม ๒ ๒ ๑	สฺวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๖ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๔) และ
 วังสัฏฐคาถา (บาท ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “นิ” ทำยบาทที่ ๑ และ
 คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๑.๑๗ รตนสูตร คาถาที่ ๑๗

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
 ตถาคคัม เทวมนุสฺสปุชิตัม
 ธมฺมัม นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ.

ยานีธ ๒ ๒ ๑	ภูตานิ ๒ ๒ ๑	สภาค ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ภูมมานิ ๒ ๒ ๑	วา ยานิ ๒ ๒ ๑	ว อนต ๑ ๒ ๑	ลิก ๒	เข ๒	อินทรวีเชียรคาถา

คาถาที่ ๑๘ นี้ เป็นอุปัชฌายิกาถาที่ผสม อินทรวิเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๔) และ
วังสภานุคาถา (บาท ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “นิ” ทำยบาทที่ ๑ และ
คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๒ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านฉันทลักษณ์ ผู้เขียนสรุปได้ดังนี้ คือ

ด้านฉันทลักษณ์ มีปรากฏฉันทประเภติดุจฉันทฉันท ๑๑ พยางค์ ๓ ประเภท คือ

๑) อินทรวชิรคาถา ว่า อินทาทิกา ตา วชิรา ขคา โค คาถาที่มี ต ต ช คณะ และ ครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทรวชิร (หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถาที่มี อินท ศัพท์อยู่หน้า

๒) อุเพนทรวชิรคาถา ว่า อุปาทิกา สาว ขตา ขคาโค คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุเพนทรวชิร (หรือ) ชื่อว่า วชิรา คาถาที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า

๓) วิธวังมลาคาถา ว่า วิธวังมลา ตโย ตา ครุ เทว คาถาที่มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังมลา

และชคตฉันท ๑๒ พยางค์ ๒ ประเภท คือ

๑) วังสัฏฐคาถา ว่า วทนติ วสัฏฐมิต์ ขตา ขรา คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าวว่า วังสัฏฐะ

๒) อินทรวงศ์คาถา ว่า สา อินทวสา ขลุ ยตถ ตา ขรา คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

บทที่ ๕

วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรด้านอสังการ

บทประพันธ์ด้านคัมภีร์บาลีในพระพุทธศาสนานั้น จะประกอบด้วยศัพท์และเนื้อความ ๒ ประการ คือ ความสัมพันธ์ของศัพท์และเนื้อความที่มีความเกี่ยวข้องกัน และการไม่มีโทษของศัพท์หรือเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งมีวิรุทธันตรโทษเป็นต้น บทประพันธ์ในคัมภีร์บาลีมี ๓ ประเภท คือ ปัชชะ ร้อยกรอง เรียกว่าคาถา, คัชช ร้อยแก้ว เรียกว่าจุนณียะ และวิมสิสะ คือบทประพันธ์ที่มีทั้งร้อยกรองและร้อยแก้วผสมกัน

การวิเคราะห์บทบาทด้านอสังการ คือการวิเคราะห์ด้านสัททาลังการ หมายถึง อสังการที่สามารถระดับศัพท์ให้คงงามไพเราะสละสลวยมีปสาทคุณเป็นต้น และอรรถาลังการ หมายถึง อสังการที่สามารถระดับบทประพันธ์มีสภาวะวิจิตรเป็นต้น บทประพันธ์ที่ประกอบด้วยคุณ คือ สัททาลังการ มีปรากฏในบทประพันธ์ของกวี แต่บทประพันธ์ที่ประกอบด้วยคุณคือ อรรถาลังการ มีปรากฏเพียงบทประพันธ์ที่วิจิตรโดยเนื้อความตามนัยของกวี ในการศึกษาวิเคราะห์นี้ ผู้เขียนขอแนะนำการวิเคราะห์เฉพาะสัททาลังการในรตนสูตรเป็นกรณีศึกษาตามลำดับต่อไปนี้

๕.๑ วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัทททวิเสสด้านอสังการ

๕.๑.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกุเข

สพเพว ภูตา สุมนา ภวนตุ

อโถปิ สกุกจจ สุนนตุ ภาสิตํ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจำจชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยานี เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะว่า ภูตานิ และ ภุมมานิ

คำว่า อิธ เป็นบทวิเสสนะของ ปเทเส (โยคเข้ามา)

คำว่า ภูตานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุณพากย์ คือ สมากตานิ

คำว่า ภุมมานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุณพากย์ คือ สมากตานิ

คำว่า วา ศัพท์ เป็นบทวิภักตี (อรรถไม่แน่นอน) วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์

คือ ภูตานิ และ ภุมมานิ

คำว่า อนตลิกุเข เป็นบทอาธาร ใน นิพพุตตานิ (โยคเข้ามา)

คำว่า **สพเพ** เป็นวิเศษนะ วางไว้ใกล้กับทวิเสสยะว่า ภูตา
 คำว่า **ว** (เอว) เป็นอวธารณะ วางไว้ใกล้กับทวิสัมพันธ์กันคือ **สพเพ**
 คำว่า **ภูตา** เป็นประธาน วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ว่า ภาวนตุ
 คำว่า **สุมนา** เป็นวิเศษนะ วางไว้ใกล้กับทวิเสสยะว่า ภูตา
 คำว่า **อโถปิ** สองบทนี้เป็นบทนิบาต
 คำว่า **สกกจจ** เป็นบุพพกาลกิริยา วางไว้ใกล้กับทวิคุมพากย์ว่า สุนนตุ
 คำว่า **ภาสิต** เป็นอวตตกมม วางไว้ใกล้กับทวิคุมพากย์ว่า สุนนตุ
 ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มธรรตาคณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในพระคาถานี้เป็นปทาสดติมธรรตาคณ คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ยานิธ ภูตานิ สภาคตานิ** มีครุ ๖ ตัว คือ ยา, นิ, ภู, ตา, มา, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๗ ตัว คือ นิ, ธ, ตา, นิ, ส, ตา, นิ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๒ ตัว คือ ภู, มา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข** มีครุ ๗ ตัว คือ ภูม, มา, วา, ยา, อน, ลิก, เข อยู่ใกล้กัน, มีอักษรกณฐฐาน ๓ ตัว คือ อ, ก, เข อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ นิ, นิ, น, ต, ลี อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอฏฐฐาน ๔ ตัว คือ ภูม, มา, วา, ว อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **สพเพว ภูตา สุมนา ภาวนตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ สพ, เพ, ภู, ตา, นา, วณ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๗ ตัว คือ ส, ว, ตา, สุ, นา, วณ, ต อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๕ ตัว คือ พ, เพ, ภู, ม, ภ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **อโถปิ สกกจจ สุนนตุ ภาสิต** มีครุ ๖ ตัว คือ โถ, สก, กจ, ณน, ภา, ต อยู่ใกล้กัน, มีอักษรกณฐฐาน ๓ ตัว คือ อ, ก, ก อยู่ใกล้กัน, มีอักษรตาดฐาน ๒ ตัว คือ จ, จ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๗ ตัว คือ โถ, ส, สุ, น, ต, ส, ต อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอฏฐฐาน ๒ ตัว คือ ปิ, ภา อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ก. เกวลมทุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติดล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
- ข. เกวลนุฏฐสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
- ค. มิสสกสมตาคณ มีพยัญชนะสติดลและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **ยานิธ ภูตานิ สภาคตานิ** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๒ ว่า **ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๓ ว่า **สพเพว ภูตา สุมนา ภาวนตุ** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๔ ว่า **อโถปิ สกกจจ สุนนตุ ภาสิต** เป็นมิสสกสมตาคณ

คาถานี้จัดเป็นมิสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิธอักษรอยู่ ๘ พยางค์ มี ธ, ญ ใน ยานีธ, ญตา ในบาทที่ ๑, มี ญ, เข ใน ญมมานิ, อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ญ, ภา ใน ญตา, ภาวนตุ ในบาทที่ ๓, มี โธ, ภา ใน โอโธปี, ภาสิด ในบาทที่ ๔, และผสมอยู่กับสิลลิลอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ กณฐฐาน อันได้แก่ อ, ก, ก, ตาลฐฐาน อันได้แก่ จ, จ, ทนตฐฐาน อันได้แก่ โธ, ส, ส, น, ต, ส, ต และโอฐฐานอันได้แก่ ปี, ภา จึงทำให้เกิดความไพเราะ เพราะมีทั้งเสียงอ่อนและแข็งผสมกัน

(๔) สุขุมลตาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสิลลิลจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิธอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และ สังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตตสุขุมลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัทสุขุมลตาคุณ ในคาถานี้ มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิธอักษร ๖ พยางค์ มี ธ, ญ ใน ยานีธ ญตานิ ในบาทที่ ๑, มี ญ, เข ใน ญมมานิ, อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ญ, ภา ใน ญตา ภาวนตุ ในบาทที่ ๓, มี โธ, ภา ใน โอโธปี ภาสิด ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ยานีธ (ยานิ + อิธ), สพเพว (สพเพ + เอว) ออกเสียงง่าย จึงประดับด้วยสุขุมลตาคุณ

(๕) อัตตพัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กณโฑที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัตตพัตติคุณ อัตตพัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัตตอัตตพัตติคุณ อัตตพัตติคุณโดยเนื้อความ

ในคาถานี้เป็น สัทอัตตพัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๕.๑.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒

ตสฺมา หิ ญตา นิสาเมถ สพเพ

เมตตํ กโรธ มาณสิยา ปชาย

ทิวา จ รตโต จ หรณติ เย พลี

ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า **ตสฺมา, หิ** เป็นบทนิบาตใช้ในอรรถการณโชตกะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ นิสาเมถ

คำว่า **ภูตา** เป็นบทอาลปนะสำหรับร้องเรียก

คำว่า **นิสาเมถ** เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ สพฺเพ (ตุมฺเห-โยคเข้ามา)

คำว่า **สพฺเพ** เป็นบทวิเสสณะของ ตุมฺเห (โยคเข้ามา)

คำว่า **เมตฺตํ** เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ กโรถ

คำว่า **กโรถ** เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ ตุมฺเห (โยคเข้ามา)

คำว่า **มานุสฺสียา** เป็นวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ

คำว่า **ปชาย** เป็นบทสัมปทานะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ กโรถ

คำว่า **ทิวา, รตฺโต** ศัพท์ เป็นบทกาลสัตมี วางใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ hrenฺติ

คำว่า **hrenฺติ** เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ เย (มนุสฺสา-โยคเข้ามา)

คำว่า **จ** เป็นบทปทสมุจจยัตถะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ ทิวา, รตฺโต

คำว่า **พลี** เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยา คือ hrenฺติ

คำว่า **ตสฺมา, หิ** เป็นบทนิบาตใช้ในอรรถการณโชตกะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ รกฺขถ

คำว่า **เน** เป็นอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาที่สัมพันธ์กัน คือ รกฺขถ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มรุตฺตาคุณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสดติมรุตฺตา คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ** มีครุ ๘ ตัว คือ ตส, มา, ภู, ตา, สา, เม, สพ, เพ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๖ ตัว คือ ตส, ตา, นิ, สา, ถ, ส อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๕ ตัว คือ มา, ภู, เม, พ, เพ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **เมตฺตํ กโรถ มานุสฺสียา ปชาย** มีครุ ๖ ตัว คือ เมต, ตํ, โร, มา, ยา, ชา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๓ ตัว คือ ยา, ชา, ย อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ ต, ตํ, ถ, นุ, ส อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอฏฐฐาน ๓ ตัว คือ เม, มา, ป อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **ทิวา จ รตฺโต จ hrenฺติ เย พลี** มีครุ ๖ ตัว คือ วา, รต, โต, รน, เย, ลี อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๓ ตัว คือ จ, จ, เย อยู่ใกล้กัน และมีอักษรต้นตฐาน ๙ ตัว คือ ทิ, วา, จ, ต, โต, ห, น, ติ, ลี อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา** มีครุ ๗ ตัว คือ ตส, มา, เน, รก, อป, มต, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรกัณฐฐาน ๔ ตัว คือ หิ, ก, ข, อ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๖ ตัว คือ ต, ส, เน, ถ, ตา อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอฏฐฐาน ๔ ตัว คือ มา, ป, ป, ม อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคณ** รศคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักขรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ก. เกวลมทุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติด) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ข. เกวลมทุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ค. มิสสกกสมตาคณ มีพยัญชนะสติดและธนิตผสมกัน
- บาทที่ ๑ ว่า **ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ** เป็นมิสสกกสมตาคณ
 บาทที่ ๒ ว่า **เมตตํ กโรถ มาณฺสิยา ปชาเย** เป็นมิสสกกสมตาคณ
 บาทที่ ๓ ว่า **ทิวา จ รตฺโต จ หรฺนติ เย พลี** เกวลมทุสมตาคณ
 บาทที่ ๔ ว่า **ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา** เป็นมิสสกกสมตาคณ

สรุป คานานี้จัดเป็นมิสสกกสมตาคณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๕ พยางค์ มี ภู, ถ ใน ภูตา, นิสาเมถ ในบาทที่ ๑, มี ถ ใน กโรถ ในบาทที่ ๒, มี ข, ถ ใน รกฺขถ ในบาทที่ ๔, และไม่มีธนิตอักษรในบาทที่ ๓, และผสมอยู่กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทันตฐาน อันได้แก่ ตส, ตา, นิ, สา, ส, ต, ตํ, นุ, สติ, ทิ, วา, จ, ต, โต, น, ติ, ลี, ต, ส, เน, ต, ตา, โอฏฐฐาน อันได้แก่ มา, ภู, เม, พ, เพ, เม, มา, ป, มา, ป, ป, ม เป็นต้น

(๔) **สุขุมาลตาคณ** ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคณ รศความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสติดจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และ สันโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถลสุขุมาลตาคณ รศความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิตอักษร ๕ พยางค์ คือ มี ภู, ถ ใน ภูตา นิสาเมถ ในบาทที่ ๑, มี ถ ใน กโรถ, ในบาทที่ ๒, มี ข, ถ ใน รกฺขถ ในบาทที่ ๔, และไม่มีสนธิหรือสันโยคที่ออกเสียงยาก จึงประดับด้วยสุขุมาลตาคณ

(๕) **อัทธพัตติคณ** รศคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดข้อสงสัย ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัทธพัตติคณ อัทธพัตติคณโดยศัพท์

ข. อัถลอัทธพัตติคณ อัทธพัตติคณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัทอัทธพัตติคณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนแย้งที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๕.๑.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓

ยักิญจิ วิตตํ อธิ วา หุริ วา
 สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺธิตํ
 น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยักิญจิ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ วิตตํ

คำว่า อธิ, หุริ, สคฺเคสุ เป็นบทอาธาระ ใน อตฺถิ

คำว่า ยํ, ปณฺธิตํ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า วา เป็นบทวิกัปตถะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อธิ, หุริ, สคฺเคสุ

คำว่า น เป็นบทปฏิสเรศ วางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ อตฺถิ

คำว่า โน เป็นบทอวธารณะ

คำว่า สมํ เป็นบทวิเสสนะ ของ วิตตํ และ รตนํ

คำว่า อตฺถิ เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ สมํ (วิตตํ และ รตนํ)

คำว่า ตถาคเตน เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อตฺถิ

คำว่า อิทมปิ, ปณฺธิตํ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า พุทฺเธ เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณฺธิตํ

คำว่า เอเตน เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน

คำว่า สจฺเจน เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มรุตาคคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทาสัตติมรุตาคา คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า ยักิญจิ วิตตํ อธิ วา หุริ วา มีครุ ๗ ตัว คือ ย, ญ, วิ, ต, วา, ริ, วา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालुฐาน ๓ ตัว คือ ย, ญ, อ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺธิตํ มีครุ ๗ ตัว คือ ส, ค, วา, ย, น, ญ, ต อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालुฐาน ๕ ตัว คือ ส, ส, ต, น, ต อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน มีครุ ๕ ตัว คือ น, ม, อ, ถา, เต อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालुฐาน ๙ ตัว คือ น, โน, ส, ต, ถิ, ต, ถา, เต, น อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **อิหฺมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ** มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, พุท, เธ, นํ, ณี, ตํ อยู่
ใกล้เคียงกัน, มีอักษรพื้นฐาน ๖ ตัว คือ ท, พ, เธ, ต, นํ, ตํ อยู่ใกล้เคียงกัน, มีอักษรโฏฐฐาน ๓ ตัวคือ ม,
ปิ, พุ อยู่ใกล้เคียงกัน

บาทที่ ๕ ว่า **เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่
ใกล้เคียงกัน, มีอักษรพื้นฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ตุ อยู่ใกล้เคียงกัน

(๓) **สมตาคณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่ง
ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติดิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตาคณ มีพยัญชนะสติดิลและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **ยํภินฺนิจิ วิตฺตํ อธิ วา หุริ วา** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๒ ว่า **สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺธิตํ** เป็นเกวลมฺหุสมตาคณ

บาทที่ ๓ ว่า **น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๔ ว่า **อิหฺมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๕ ว่า **เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** เป็นมิสสกสมตาคณ

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสสกสมตาคณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็ง
ผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๕ แห่ง คือ ที่ ธ ใน อธิ ในบาทที่ ๑, มี ถิ ใน อตฺถิ, ถา ใน ตถาคเตน
ในบาทที่ ๓, มี เธ ใน พุทฺเธ ในบาทที่ ๔, มี ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๕ และผสมอยู่กับสติดิลอักษร
อื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก เช่น ทนฺตฐาน อันได้แก่ ตตฺ, ส, ต, นํ, ตํ, น, โน, ส, ต, ต, เตน,
ท, ท, ต, นํ, ตํ, เตน, ส, น, สุ, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) **สุขุมาลตาคณ** ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสติดิลจำนวนมาก
ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ
สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตถสุขุมาลตาคณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยง
ความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิต
อักษร ๕ พยางค์ มี ธ ใน อธิ ในบาทที่ ๑, มี ถิ, ถา ใน อตฺถิ, ตถาคเตน ในบาทที่ ๓, มี เธ ใน พุท
เธ ในบาทที่ ๔, มี ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๕ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิใน
รูปว่า อิหฺมปิ (อิหฺ + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคณ

(๕) **อรรถพัตติคณ** รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้
ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดความสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถ
เข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอรรถพัตติคณ อรรถพัตติคณโดยศัพท์

ข. อັถอถัพยัตติคุณ อັถัพยัตติคุณโดยอรรถ
 ในคำถานี้เป็น สัทอถัพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมา
 แสดงโดยศัพท์

๔.๑.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔

ขยํ วิราคํ อมตํ ปณฺธิตํ

ยทชฌมา สกยมนฺนิ สมาหิโต

น เตน ฌมเมน สมตฺถิ กิณฺณจิ

อิทมปิ ฌมเม รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจน สุตฺถิ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ขยํ, วิราคํ, อมตํ, ปณฺธิตํ, ยํ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ
 ฌมมํ (โยคเข้ามา)

คำว่า สมาหิโต เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สกยมนฺนิ

คำว่า น เป็นบทนิบาตบอกปฏิเสธ วางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ อตฺถิ

คำว่า เตน เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ฌมเมน

คำว่า สมํ, กิณฺณจิ เป็นบทวิเสสนะ ของ ฌมมชาตํ (โยคเข้ามา)

คำว่า อิทมปิ, ปณฺธิตํ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า ฌมเม เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณฺธิตํ

คำว่า เอเตน เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน

คำว่า สจฺเจน เป็นบทภทรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า สุตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มธฺรตาคณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคำถานี้เป็น ปทาสดติมธฺรตาค คือมีเสียง
 คล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณฺ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน
 กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า ขยํ วิราคํ อมตํ ปณฺธิตํ มีครุ ๖ ตัว คือ ย, รา, ค, ต, ณี, ต อยู่ใกล้กัน,
 มีอักษรกันฐฐาน ๓ ตัว คือ อา, ค, อ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า ยทชฌมา สกยมนฺนิ สมาหิโต มีครุ ๖ ตัว คือ ทช, คา, สก, นิ, มา, โต
 อยู่ใกล้กัน, มีอักษรกันฐฐาน ๔ ตัว คือ ส, นิ, ส, โต อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า น เตน ธมฺเมเน สมตฺถิ กิณฺจि มีครุ ๕ ตัว คือ เต, ธม, เม, มต, กิณ อยู่
ใกล้เคียง, มีอักษรพื้นฐาน ๖ ตัว คือ น, เต, น, ธ, น, ตฺถิ อยู่ใกล้เคียง

บาทที่ ๔ ว่า อิทฺมปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺธิํ มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, ธม, เม, น, ณี, ต อยู่
ใกล้เคียง, มีอักษรพื้นฐาน ๕ ตัว คือ ท, ธ, ต, น, ต อยู่ใกล้เคียง

บาทที่ ๕ ว่า เอเตน สจฺเจเน สุวตฺถิ โหตุ มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่
ใกล้เคียง, มีอักษรพื้นฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ต อยู่ใกล้เคียง

(๓) สมตาคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่ง
ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตาคุณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติด) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสมตาคุณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตาคุณ มีพยัญชนะสติดและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า ขยํ วิราคํ อมตํ ปณฺธิํ เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๒ ว่า ยทฺชฌคฺคา สกฺขมฺนิ สฺมาทิตฺโต เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๓ ว่า น เตน ธมฺเมเน สมตฺถิ กิณฺจิ เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๔ ว่า อิทฺมปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺธิํ เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๕ ว่า เอเตน สจฺเจเน สุวตฺถิ โหตุ เป็นมิสสกสมตาคุณ

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสสกสมตาคุณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็ง
ผสมกัน คือ มีฉนิตอักษรอยู่ ๕ แห่ง คือ มี ข ใน ขย ในบาทที่ ๑, มี ฌ ใน ยทฺชฌคฺคา ในบาทที่ ๒,
มี ธ ใน ธมฺเมเน ในบาทที่ ๓, มี ธ ใน ธมฺเม ในบาทที่ ๔, มี ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๕ และผสมอยู่
กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ฐานันท์ อันได้แก่ ต, ต, ท, ส, ณี, โต, น, เต,
น, น, ส, ต, ท, ต, น, ต, เต, น, น, สุ, ต, ต, โอฏฐฐาน อันได้แก่ ม, ม, มา, ม, เม, ม, ม, ปิ, ม, เม
เป็นต้น

(๔) สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสติดจำนวนมาก
ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีฉนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ
สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถสสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยง
ความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีฉนิต
อักษรอยู่ ๕ แห่ง คือ มี ข ใน ขย ในบาทที่ ๑, มี ฌ ใน ยทฺชฌคฺคา ในบาทที่ ๒, มี ธ ใน ธมฺเมเน ใน
บาทที่ ๓, มี ธ ใน ธมฺเม ในบาทที่ ๔, มี ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๕ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออก
เสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ยทฺชฌคฺคา (ย + ฌคฺคา), สมตฺถิ (สม + ตฺถิ), อิทฺมปิ (อิ + ปิ)
ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) **อรรถพยัตติคุณ** รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์ซ้อนโทษที่ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

- ก. สัททอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์
- ข. อรรถอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัททอรรถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๕ รตนสูตร คานาที่ ๕

ยมพุทธเสฏโฐ ปวิณณยิ สุจิ
สมาธิมานนตริกถณมาหุ
สมาธินา เตน สโม น วิชชติ
อิทมปิ ธมเม รตนํ ปณิธํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) **ปสาทคุณ** รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยม เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สมาธิ

คำว่า พุทธเสฏโฐ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุณพากย์ คือ ปวิณณยิ

คำว่า สุจิ เป็นบทวิภิกตัตตา วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุณพากย์ คือ ปวิณณยิ

คำว่า สมาธิ เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อาห

คำว่า อานนตริกถณ เป็นบทวิภิกตัตตา วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุณพากย์ คือ อาห

คำว่า เตน เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สมาธินา

คำว่า สมาธินา เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ สโม

คำว่า สโม เป็นบทวิเสสณะ ของ สมาธิ (โยคเข้ามา)

คำว่า น เป็นบทนิบาตบอกปฏิเสธ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ วิชชติ

คำว่า อิทมปิ, ปณิธํ เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า ธมเม เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณิธํ

คำว่า เอเตน เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน

คำว่า สจฺเจน เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มธุรตาคณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสัตติมธุรตา คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ยมพทุธเสฏโฐ ปวิณณยิ สฺจิ** มีครุ ๗ ตัว คือ ยม, พุท, เสฏ, โฐ, วณ, ยิ, จิ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๓ ตัว คือ ท, ธ, เส อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **สมาธิมานนตริกถณมมาหุ** มีครุ ๕ ตัว คือ มา, มา, นน, ถณ, มา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๔ ตัว คือ ส, ถิ, นน, ต อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **สมาธินา เตน สโม น วิชชติ** มีครุ ๕ ตัว คือ มา, นา, เตน, โม, วิช อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๖ ตัว คือ ส, ถิ, นา, เตน, น, ส อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **อิทมิปิ ธมเม รตนํ ปณฺตี** มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, ธม, เม, นํ, ณี, ตํ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ ท, ธ, ต, นํ, ตํ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เตน, สจ, เจ, วต, โห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ เตน, น, ส, น, สุ, ต, ติ, ตุ อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมธุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติดล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมธุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตาคณ มีพยัญชนะสติดลและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **ยมพทุธเสฏโฐ ปวิณณยิ สฺจิ** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๒ ว่า **สมาธิมานนตริกถณมมาหุ** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๓ ว่า **สมาธินา เตน สโม น วิชชติ** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๔ ว่า **อิทมิปิ ธมเม รตนํ ปณฺตี** เป็นมิสสกสมตาคณ

บาทที่ ๕ ว่า **เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** เป็นมิสสกสมตาคณ

สรุป คานานี้จัดเป็นมิสสกสมตาคณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ธ, จ ใน ยมพทุธเสฏโฐ ในบาทที่ ๑, มี ธิ ใน สมาธิ ในบาทที่ ๒, มี ติ ใน สมาธินา ในบาทที่ ๓, มี ธ ใน ธมเม ในบาทที่ ๔, มี ติ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๕ และผสมอยู่กับสติดลอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนตฐาน อันได้แก่ ท, เส, สุ, ส, นน, ต, ส, นา, เตน, ส, น, ติ, ท, ต, นํ, ตํ, เตน, น, น, สุ, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) **สุขุมาลตาคณ** ความนุ่มนวลลดน้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคณ รสความนุ่มนวลลดน้อย เพราะมีพยัญชนะสติดลจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาว คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตตสุขุมาลตาคณ รสความนุ่มนวลลดน้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัททสุขุมาลตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีฉนิต อักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ฌ, จ ใน ยมพุทธเสฏโฐ ในบาทที่ ๑, มี ธิ ใน สมာธิ ในบาทที่ ๒, มี ธิ ใน สมารินา ในบาทที่ ๓, มี ฌ ใน ฌมเม ในบาทที่ ๔, มี ติ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๕ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ยมพุทธเสฏโฐ (ย + พุทธเสฏโฐ), สมาริมานนตริกถณมาหุ (สมาธิ + อานนตริกถณ + อาหุ), อิทมปิ (อิ + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) **อรรถพยัตติคุณ** รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อรรถอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัททอรรถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖

เย ปุคฺคลา อฏฺฐสฺถํ ปสฺตถา

จตฺตาริ เอตานิ ยุคานิ โหนฺติ

เต ทกฺขิณฺณยฺยา สุตฺตสฺส สาวกา

เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ

อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) **ปสาทคุณ** รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า **เย, อฏฺฐ, ปสฺตถา** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **ปุคฺคลา**

คำว่า **สฺถํ** เป็นบทอนภิตกัตตา วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **ปสฺตถา**

คำว่า **จตฺตาริ, เอตานิ** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **ยุคานิ**

คำว่า **ยุคานิ** เป็นบทวิกิตกัตตา วางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ **โหนฺติ**

คำว่า **เต** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **ปุคฺคลา**

คำว่า **สุตฺตสฺส** เป็นบทสามีสัมพันธ์ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **สาวกา**

คำว่า **ทกฺขิณฺณยฺยา, สาวกา** เป็นบทวิกิตกัตตา สัมพันธ์เข้ากับ **โหนฺติ** (โยคเข้ามา)

คำว่า **เอเตสุ (สาวเกสุ)** เป็นบทภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ **ตินฺนานิ**

คำว่า **ตินฺนานิ** เป็นบทวิเสสณะ ของ **ทานานิ** (โยคเข้ามา)

คำว่า **มหปฬลاني** เป็นบทวิภัติกัตตา สัมพันธ์เข้ากับ โหนติ (โยคเข้ามา)
 คำว่า **อิทมปิ, ปณิต** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตน
 คำว่า **สเฆ** เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณิต
 คำว่า **เอเตน** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน
 คำว่า **สจฺเจน** เป็นบททณณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ
 คำว่า **สฺวตฺถิ** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ
 ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มรุตาคุณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสัตติมรุตาค คือมีเสียง
 คล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน
 กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **เย ปุคฺคลา อฏฺฐสฺสํ ปสฺตถา** มีครุ ๗ ตัว คือ เย, ปุค, ลา, อฏ, ตํ, สต,
 ถา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ ส, ตํ, ส, ต, ถา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **จตฺตาริ เอตานิ ยฺยคานิ โหนติ** มีครุ ๖ ตัว คือ จต, ตา, เอ, ตา, คา,
 โหน อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๔ ตัว คือ ต, ตา, ตา, นิ, อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **เต ทกฺขิณฺณยฺยา สฺกตสฺส สวภา** มีครุ ๗ ตัว คือ เต, ทก, ณฺย, ยา,
 ตส, สา, กา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ เต, ท, ตส, ส, สา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฬลاني** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, ทิน, นา, หป, ลา
 อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๖ ตัว คือ เต, สุ, ทิ, น, นา, นิ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ สเฆ รตนํ ปณิต** มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, ส, เฆ, นํ, ณี, ตํ อยู่ใกล้
 กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ ท, ส, ต, น, ตํ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห
 อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ติ, ตุ อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคุณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่ง
 ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ก. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สิลิ) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
- ข. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
- ค. มิสกสมตา มีพยัญชนะสิลิและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **เย ปุคฺคลา อฏฺฐสฺสํ ปสฺตถา** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๒ ว่า **จตฺตาริ เอตานิ ยฺยคานิ โหนติ** เป็นเกวลมฺหุสมตา

บาทที่ ๓ ว่า **เต ทกฺขิณฺณยฺยา สฺกตสฺส สวภา** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า **เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฬลاني** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ สเฆ รตนํ ปณิต** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ** เป็นมิสกสมตา

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิธอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี จ ใน อฏฐสธ, ถา ใน ปสทธา ในบาทที่ ๑, มี ชิ ใน ทกขิณยยา ในบาทที่ ๓, มี ผ ใน มหปผลานิ ในบาทที่ ๔, มี ข ใน สัมเม ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๖ และผสมอยู่กับสัทอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทันตฐาน อันได้แก่ สธ, สด, ตตา, ตา, นิ, นิ, นติ, เต, ท, สุ, ตสส, सा, เตสุ, ทินนานิ, นิ, ท, ส, ต, น, ต, เต, น, น, สุ, ต, ต, เป็นต้น

(๔) สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสัทอักษรจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิธอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัธสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิธอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี จ ใน อฏฐสธ, ถา ใน ปสทธา ในบาทที่ ๑, มี ชิ ใน ทกขิณยยา ในบาทที่ ๓, มี ผ ใน มหปผลานิ ในบาทที่ ๔, มี ข ใน สัมเม ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๖ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า อิทมปิ (อิท + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) อัธกพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัทกพยัตติคุณ อัธกพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัธอัทกพยัตติคุณ อัธกพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคาถานี้เป็น สัทอัทกพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗

เย สุปปยุตฺตา มนสา ทพฺเหน

นิกกามิโน โคตมสาสนมฺหิ

เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห

ลทฺธา มฺรฺธา นิพฺพุตฺติ ภฺยุชฺฆมานา

อิทมฺปิ สัมเม รตนํ ปณฺณิโต

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

คำถ้อยนี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจำจชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า **เย, สุปปยุตตา** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **ปุคฺคฺลา**

คำว่า **ทพฺเห** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **มนสา**

คำว่า **มนสา** เป็นบทอธิถัมภูตะ สัมพันธ์เข้ากับบทประธาน คือ **ปุคฺคฺลา**

คำว่า **นิกกามิโน** เป็นบทวิเสสนะ สัมพันธ์เข้ากับบทประธาน คือ **ปุคฺคฺลา**

คำว่า **โคตมสาสนมฺหิ** เป็นบทภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ **ปุคฺคฺลา**

คำว่า **เต, ปตฺติปตฺตา, ลทฺธา, มุธา, ภูชฺฆมานา** เป็นบทวิเสสนะ สัมพันธ์เข้ากับบท

วิเสสยะ คือ **ปุคฺคฺลา**

คำว่า **อมตํ** เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **วิคฺยห**

คำว่า **นิพฺพุตฺติ** เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ **ภูชฺฆมานา**

คำว่า **อิทฺมปิ, ปณฺธิ** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **รตฺนํ**

คำว่า **สํเฆ** เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **ปณฺธิ**

คำว่า **เอเตน** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **สจฺเจ**

คำว่า **สจฺเจ** เป็นบทภณณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **โหตุ**

คำว่า **สวตฺถิ** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **โหตุ**

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มธฺรตาคณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคำถ้อยนี้เป็น ปทาสัตติมธฺรตาคณ คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **เย สุปปยุตตา มนสา ทพฺเห** มีครุ ๗ ตัว คือ **เย, สุป, ยุต, ตา, สา, ทพ, เ** อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ **ต, ตา, น, สา, ท** อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **นิกกามิโน โคตมสาสนมฺหิ** มีครุ ๖ ตัว คือ **นิก, กา, โน, โค, สา, นม** อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ **โน, ต, สา, ส, น** อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห** มีครุ ๖ ตัว คือ **เต, ปต, ปต, ตา, ตํ, คย** อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ **เต, ต, ต, ต, ตา** อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **ลทฺธา มุธา นิพฺพุตฺติ ภูชฺฆมานา** มีครุ ๘ ตัว คือ **ลท, ธา, ธา, นิพ, ตี, ภูช, มา, นา** อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๔ ตัว คือ **ลท, ธา, ธา, นิ** อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **อิทฺมปิ สํเฆ รตฺนํ ปณฺธิ** มีครุ ๖ ตัว คือ **ทม, ส, เฆ, น, ณี, ตํ** อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ **ท, ส, ต, น, ตํ** อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจ สวตฺถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ **เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห** อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ **เต, น, ส, น, ส, ต, ติ, ต** อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคณ** รศคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ก. เกวลมทุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สิลิ) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ข. เกวลมฺฐสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิ) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ค. มิสสกสมตา มีพยัญชนะสิลิและธนิผสมกัน
- บาทที่ ๑ ว่า **เย สุปฺปยุตฺตา มนสา ทพฺเพ** เป็นเกวลมทุสมตา
 บาทที่ ๒ ว่า **นิฏฺคามิโน โคตมสาสนมฺหิ** เป็นเกวลมทุสมตา
 บาทที่ ๓ ว่า **เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห** เป็นเกวลมทุสมตา
 บาทที่ ๔ ว่า **ลทฺธา มฺฐา นิพฺพุตฺติ ภูณฺฆมานา** เป็นมิสสกสมตา
 บาทที่ ๕ ว่า **อิทฺมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี** เป็นมิสสกสมตา
 บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ** เป็นมิสสกสมตา

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิอักษรอยู่ ๔ แห่ง คือ มี ธา ใน ลทฺธา, ธา ใน มฺฐา ในบาทที่ ๔, มี ฆ ใน สํเฆ ในบาทที่ ๕, มี ธิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๖ และผสมอยู่กับสิลิอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนฺตฐาน อันได้แก่ ส, ตฺตา, นสา, ท, น, นิ, โน, ต, สาสน, เต, ตฺติ, ตฺตา, ตํ, ลท, นิ, ตี, นา, ท, ส, ต, น, ตํ, เต, น, น, ส, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) **สุขุมาลตาคณ** ความนุ่มนวลด้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททสุขุมาลตาคณ รศความนุ่มนวลด้อย เพราะมีพยัญชนะสิลิจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถฐสุขุมาลตาคณ รศความนุ่มนวลด้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัททสุขุมาลตาคณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิอักษรอยู่ ๔ แห่ง คือ มี ธา ใน ลทฺธา, ธา ใน มฺฐา ในบาทที่ ๔, มี ฆ ใน สํเฆ ในบาทที่ ๕, มี ธิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๖ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า อิทฺมปิ (อิท + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคณ

(๕) **อัทธพัตตติคณ** รศคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์โทษาที่ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

- ก. สัททอัทธพัตตติคณ อัทธพัตตติคณโดยศัพท์
- ข. อัถฐอัทธพัตตติคณ อัทธพัตตติคณโดยอรรถ

ในคาถานี้เป็น สัททอัทธพัตตติคณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๘ รตนสูตร คาถาที่ ๘

ยถินทชีโล ปจวี ลีโต ลียา
 จตุพฺภี วาเตหิ อสมปคมปิโย
 ตถูปมํ สปุปริสํ วทามิ
 โย อริยสจฺจจํ อเวจฺจ ปสฺสติ
 อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺจเณ สุวตฺถิ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจำจชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยถา เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย

คำว่า อินทชีโล เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ลียา

คำว่า ปจวี เป็นบทสัมปวาสนียกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ลีโต

คำว่า ลีโต เป็นบทวิภินทิตตา สัมพันธ์เข้ากับบทกิริยาคุณพากย์ คือ ลียา

คำว่า จตุพฺภี เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ วาเตหิ

คำว่า วาเตหิ เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อสมปคมปิโย

คำว่า อสมปคมปิโย เป็นบทวิภินทิตตา สัมพันธ์เข้ากับบทกิริยาคุณพากย์ คือ ลียา

คำว่า ตถา เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย

คำว่า อุปมํ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ สปุปริสํ

คำว่า สปุปริสํ เป็นบททอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ วทามิ

คำว่า โย เป็นบทวิเสสนะ ของ สปุปริโส (โยคเข้ามา)

คำว่า อริยสจฺจจํ เป็นบททอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อเวจฺจ

คำว่า อเวจฺจ เป็นบทพุพพกาลกิริยา ใน ปสฺสติ

คำว่า อิทมปิ, ปณฺตี เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสนะ คือ รตนํ

คำว่า สํเฆ เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณฺตี

คำว่า เอเตน เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสนะ คือ สจฺจเณ

คำว่า สจฺจเณ เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มธฺรตาคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทาสัตติมธฺรตา คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ยถินทขีโล ปจวี ลีโต ลียา** มีครุ ๖ ตัว คือ ถิน, ขี, โล, วี, โต, ยา อยู่
ใกล้เคียงกัน, มีอักษรพื้นฐาน ๔ ตัว คือ ถิ, น, ท, โล อยู่ใกล้เคียงกัน

บาทที่ ๒ ว่า **จตุพภี วาเตหิ อสมปคมปิโย** มีครุ ๖ ตัว คือ ตพ, วา, เต, สม, กม, โย
อยู่ใกล้เคียงกัน, มีอักษรโอภาฐาน ๔ ตัว คือ ม, ป, ม, ปิ อยู่ใกล้เคียงกัน

บาทที่ ๓ ว่า **ตถูปมํ สปปุริสํ วทามิ** มีครุ ๕ ตัว คือ ถู, มํ, สปป, สํ, ทา อยู่ใกล้เคียงกัน, มี
อักษรโอภาฐาน ๔ ตัว คือ ป, มํ, ป, ปุ อยู่ใกล้เคียงกัน

บาทที่ ๔ ว่า **โย อริยสจจาณี อเวจจ ปสสตี** มีครุ ๕ ตัว คือ โย, สจ, จา, เวจ, ปส
อยู่ใกล้เคียงกัน, มีอักษรพื้นฐาน ๕ ตัว คือ ย, จ, จา, จ, จ อยู่ใกล้เคียงกัน

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมิปิ สัมเม รตนํ ปณฺตี** มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, สํ, เม, นํ, ณี, ตํ อยู่ใกล้เคียง
กัน, มีอักษรพื้นฐาน ๕ ตัว คือ ท, สํ, ต, นํ, ตํ อยู่ใกล้เคียงกัน

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจเจณ สุวตถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่
ใกล้เคียงกัน, มีอักษรพื้นฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ต อยู่ใกล้เคียงกัน

(๓) **สมตาคุณ** รศคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่ง
ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติด) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตา มีพยัญชนะสติดและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **ยถินทขีโล ปจวี ลีโต ลียา** เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๒ ว่า **จตุพภี วาเตหิ อสมปคมปิโย** เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๓ ว่า **ตถูปมํ สปปุริสํ วทามิ** เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า **โย อริยสจจาณี อเวจจ ปสสตี** เป็นเกวลมฺหุสมตา

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมิปิ สัมเม รตนํ ปณฺตี** เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจเจณ สุวตถิ โหตุ** เป็นมิสสกสมตา

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็ง
ผสมกัน คือ มีฉนิตอักษรอยู่ ๗ แห่ง คือ มี ถิ, ขี ใน ยถินทขีโล, จ ใน ปจวี ในบาทที่ ๑, มี ภิ ใน
จตุพภี ในบาทที่ ๒, มี ถู ใน ตถูปมํ ในบาทที่ ๓, มี ม ใน สัมเม ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาท
ที่ ๖ และผสมอยู่กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนฺตฐาน อันได้แก่ นท, โล,
ลีโต, ลี, เต, ส, ต, ส, สํ, ทา, ส, นิ, ตี, ท, สํ, ต, นํ, ตํ, เต, น, น, สุ, ต, ต เป็นต้น

(๔) **สุขุมลตาคุณ** ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมลตาคุณ รศความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสติดจำนวนมาก
ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีฉนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ
สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตถสุขุมลตาคุณ รศความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยง
ความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัททสุขุมลตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีฉนิต อักษรอยู่ ๗ แห่ง คือ มี ธิ, ชี ใน ยถินทชีโล, จ ใน ปจวี ในบาทที่ ๑, มี ภิ ใน จตุพภิ ในบาทที่ ๒, มี ฎ ใน ตฎปม ในบาทที่ ๓, มี ฆ ใน สัมเม ในบาทที่ ๕, มี ธิ ใน สุวตติ ในบาทที่ ๖ และไม่มีสนธิ หรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ยถินทชีโล (ยถา + อินทชีโล), ตฎปม (ตถา + อุปม), อิทมปิ (อิท + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมลตาคุณ

(๕) **อรรถพยัตติคุณ** รศคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อรรถอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัททอรรถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนแย้งที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๙ รตนสูตร คานาที่ ๙

เย อริยสัจจานิ วิภาวณฺติ

คฺมภีรปฺญเณน สุเทสิตานิ

กิญจาปิ เต โหนติ ภูสฺสพมตฺตา

น เต ภว อฏฺฐมมาทียนฺติ

อิทมปิ สัมเม รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺติ โหตุ.

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) **ปสาทคุณ** รศคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า เย เป็นบทวิเสสนะ สัมพันธ์เข้ากับ โสตาปนนา (โยคเข้ามา)

คำว่า อริยสัจจานิ เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ วิภาวณฺติ

คำว่า คฺมภีรปฺญเณน (สตุฏฺฐนา) เป็นบทอนภินิหิตกัตตา วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์

กัน คือ สุเทสิตานิ

คำว่า กิญจาปิ เป็นบทนิบาตบอกปริกัปป์

คำว่า เต เป็นบทวิเสสนะ สัมพันธ์เข้ากับ โสตาปนนา (โยคเข้ามา)

คำว่า ภูสฺสพมตฺตา เป็นบทวิกิตกัตตา วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหนติ

คำว่า น เป็นนิบาตบอกปฏิเสธ สัมพันธ์เข้ากับบทกิริยาคุมพากย์ คือ อาทียนฺติ

คำว่า อฏฺฐมฺ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ภว

คำว่า ภว เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ อาทียนฺติ

คำว่า **อิทมปิ, ปณิตัม** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนัม
 คำว่า **สัเม** เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณิตัม
 คำว่า **เอเตน** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน
 คำว่า **สจฺเจน** เป็นบทภทรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ
 คำว่า **สฺวตฺถิ** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ
 ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มธุรตาคุณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทาสดติมธุรตา คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณฺ์ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **เย อริยสจฺจานิ วิภาวณฺติ** มีครุ ๕ ตัว คือ เย, สจ, จา, ภา, ยน อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๔ ตัว คือ เย, ย, จ, ญ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **คฺมภีรปฺปญฺเณน สฺุเทสิตานิ** มีครุ ๖ ตัว คือ คม, ภี, ปญ, ญ, เท, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๖ ตัว คือ น, สุ, เท, สี, ตา, นิ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **กิลฺยาปิ เต โหณฺติ ภูสฺปมตฺตา** มีครุ ๗ ตัว คือ กิล, ยา, เต, โห, ญ, ส, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๖ ตัว คือ เต, น, ต, ส, ต, ตา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **น เต ภาวํ อญฺญมาทียนฺติ** มีครุ ๕ ตัว คือ เต, ภา, ญ, มา, ยน อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๕ ตัว คือ น, เต, ทิ, น, ติ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ สัเม รตนํ ปณิตัม** มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, สั, เม, นั, ณี, ตัม อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๕ ตัว คือ ท, สั, ต, นั, ตัม อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ติ, ตุ อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคุณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมฺตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติดิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสมฺตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมฺตา มีพยัญชนะสติดิลและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **เย อริยสจฺจานิ วิภาวณฺติ** เป็นเกวลมฺหุสมฺตา

บาทที่ ๒ ว่า **คฺมภีรปฺปญฺเณน สฺุเทสิตานิ** เป็นมิสสกสมฺตา

บาทที่ ๓ ว่า **กิลฺยาปิ เต โหณฺติ ภูสฺปมตฺตา** เป็นมิสสกสมฺตา

บาทที่ ๔ ว่า **น เต ภาวํ อญฺญมาทียนฺติ** เป็นมิสสกสมฺตา

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ สัเม รตนํ ปณิตัม** เป็นมิสสกสมฺตา

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ** เป็นมิสสกสมฺตา

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสสกสมฺตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีฉนิตอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ภี ใน คมภีรปฺปญฺเณน ในบาทที่ ๒, มี ภู ใน ภูสฺปมตฺตา

ในบาทที่ ๓, มี ภ ใน ภว, จ ใน อฏฐมาทียนต ในบาทที่ ๔, มี ฆ ใน สัมเม ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๖ และผสมอยู่กับสัทอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทันตฐาน อัน ได้แก่ ส, นิ, นติ, น, สุ, เท, ส, ตา, นิ, เต, น, ติ, ส, ตตา, น, เต, ทิ, นติ, ท, ส, ต, น, ต, เต, น, น, ส, ต, ต, เป็นต้น

(๔) สุขุมลาคคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมลาคคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสัทอักษรจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิธอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัธสุขุมลาคคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัทสุขุมลาคคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิธอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ภิ ใน คมภีรปณณ ในบาทที่ ๒, มี ภุ ใน ภุสปปมตตา ในบาทที่ ๓, มี ภ ใน ภว, จ ใน อฏฐมาทียนต ในบาทที่ ๔, มี ฆ ใน สัมเม ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๖ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ภิจจาปิ (ภิจจิ + อปิ), อฏฐมาทียนติ (อฏฐม + อาทียนติ), อิทมปิ (อิท + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมลาคคุณ

(๕) อัธพัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์โทษาที่ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัธพัตติคุณ อัธพัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัธอัธพัตติคุณ อัธพัตติคุณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัทอัธพัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนแย้งที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐

สหาสส ทสสนสมปทาย

ตยสสุ ฐมา ชหิตา ภวนติ

สกุทายทญฺญิ วิจิกจฉิตถจ

สีลพพตฺ วาปี ยทตถิ ภิจจิ

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า สหา เป็นบทนิบาต เรียกว่า ทัพพสมวาเย สัมพันธ์เข้ากับ ทสสนสมปทาย

คำว่า อสสุ เป็นบทวิเสสนะ ของ โสตาปนนสส (โยคเข้ามา)

คำว่า **ตโย** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ฌมา

คำว่า **สุ** เป็นบทนิบาต เรียกว่า ปทปุรณะ

คำว่า **ธมมา** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ภาวนติ

คำว่า **สกุทายทิฏฐี, วิจิกิจฉิตตํ, สีสัพพตํ** เป็นบทสรูป ใน ฌมา

คำว่า **จ** เป็นนิบาตบอกสมุจจะยะ

คำว่า **วาปี** เป็นบทนิบาตบอกปริกัปป์

คำว่า **ยิ, กิณฺจ** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ กิเลสชาติ (โยคมา)

คำว่า **อตฺถิ** เป็นบทกิริยาคุมพากย์

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มรุตาคุณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสัตติมรุตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **สหาวิสุทฺถ สทฺสนสมฺปทาย** มีครุ ๕ ตัว คือ หา, วสุ, ทส, สม, ทา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๖ ตัว คือ ส, ส, ทส, ส, น, ส อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **ตยสุ ฌมา ขหิตา ภาวนติ** มีครุ ๕ ตัว คือ ยสุ, ฌม, มา, ตา, วณ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๔ ตัว คือ ต, ส, สุ, ฌ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **สกุทายทิฏฺฐี วิจิกิจฉิตฺตญจ** มีครุ ๖ ตัว คือ สก, กา, ทิฏ, จี, กิจ, ตญ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๕ ตัว คือ จิ, จ, ฉิ, ญ, จ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **สีสพฺพตํ วาปี ยทตฺถิ กิณฺจ** มีครุ ๖ ตัว คือ สี, ลพ, ตํ, วา, ทต, กิณ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๖ ตัว คือ สี, ล, ตํ, ท, ต, ญ อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคุณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติด) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตา มีพยัญชนะสติดและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **สหาวิสุทฺถ สทฺสนสมฺปทาย** เป็นเกวลมฺหุสมตา

บาทที่ ๒ ว่า **ตยสุ ฌมา ขหิตา ภาวนติ** เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๓ ว่า **สกุทายทิฏฺฐี วิจิกิจฉิตฺตญจ** เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า **สีสพฺพตํ วาปี ยทตฺถิ กิณฺจ** เป็นมิสสกสมตา

สรุป คานานี้จัดเป็นมิสสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีฉนิตอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ฌ ใน ฌมา, ภา ใน ภาวนติ ในบาทที่ ๒, มี จี ใน สกุทายทิฏฐี, ฉ ใน วิจิกิจฉิตตญจ ในบาทที่ ๓, มี ญ ใน ยทตถิ ในบาทที่ ๔ และผสมอยู่กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ฐานันท์ อันได้แก่ ส, สส, ทสสน, ส, ทา, ต, สสุ, ตา, นติ, ส, ทิ, ต, สีล, ตํ, ต เป็นต้น

(๔) สุขุมลดาคุณ ความนุ่มนวลชด้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมลดาคุณ รสความนุ่มนวลชด้อย เพราะมีพยัญชนะสลิถจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีชนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถลสุขุมลดาคุณ รสความนุ่มนวลชด้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัทสุขุมลดาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีชนิตอักษรอยู่ ๕ แห่ง คือ มี ธ ใน ธมมา, ภ ใน ภานติ ในบาทที่ ๒, มี จิ ใน สกกายทิฏฐิ, ฉิ ใน วิจิจจิฉิตถจ ในบาทที่ ๓, มี ถิ ใน ยทถถิ ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า สหาสุส (สหา + เหว + อสุส), ตยสุส (ตโย + สุ), วิจิจจิฉิตถจ (วิจิจจิฉิต + จ), วาปี (วา + อปี), ยทถถิ (ย + อตถิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมลดาคุณ

(๕) อัถลพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์ณโทษที่ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัถลพยัตติคุณ อัถลพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัถลอัถลพยัตติคุณ อัถลพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัทอัถลพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๑ รตนสูตร คานาที่ ๑๑

จตุทปาเยหิ จ วิปปมุตโต

ฉจจาภิธานานิ อภพพ กาค

อิทมิปี สัมเม รตนํ ปณิธ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า จตุทิ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ อปาเยหิ

คำว่า อปาเยหิ เป็นบทอุปาทาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ วิปปมุตโต

คำว่า จ เป็นบทนิบาต บอกสมุจยะ

คำว่า ฉ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ อภิธานานิ

คำว่า อภิธานานิ เป็นบทอวุตถกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ กาค

คำว่า กาค เป็นบทตุมัตถสัมปทานะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อภพพ

คำว่า วิปปมุตโต, อภัพโพ เป็นวิเสสณะ ของ โสตาปนโน (โยคเข้ามา)

คำว่า อิทมปิ, ปณฺตี เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า สัมเม เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณฺตี

คำว่า เอเตน เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน

คำว่า สจฺเจน เป็นบทภระณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มรุตาคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสัตติมรุตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า จตฺตูปาเยหิ จ วิปปมุตโต มีครุ ๖ ตัว คือ ตู, ปา, เย, วิป, มุต, โต อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๓ ตัว คือ ป, ป, ม อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า ฉจฺจาภิจานานิ อภัพพ กาทฺตุ มีครุ ๗ ตัว คือ ฉ, จา, จา, นา, ภพ, กา, กาทฺตุ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๓ ตัว คือ ฉ, จ, จา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า อิทมปิ สัมเม รตนํ ปณฺตี มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, ส, เม, น, ณี, ต อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๕ ตัว คือ ท, ส, ต, น, ต อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ต อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติด) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตา มีพยัญชนะสติดและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า จตฺตูปาเยหิ จ วิปปมุตโต เป็นเกวลมฺหุสมตา

บาทที่ ๒ ว่า ฉจฺจาภิจานานิ อภัพพ กาทฺตุ เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๓ ว่า อิทมปิ สัมเม รตนํ ปณฺตี เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ เป็นมิสสกสมตา

สรุป คานานี้จัดเป็นมิสสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๕ แห่ง คือ มี ฉ, จ ใน ฉจฺจาภิจานานิ, ภ ใน อภัพพ ในบาทที่ ๒, มี ข ใน สัมเม ในบาทที่ ๓, มี ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๔ และผสมอยู่กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนต์ฐาน อันได้แก่ ตู, ตโต, นา, นิ, ตู, ท, ส, ต, น, ต, เต, น, น, สุ, ต, ต เป็นต้น

(๔) สุขุมลตาคุณ ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทพสุษุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสติดิจำนวนมาก
ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้าวน ๆ โดยมีธนิธอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ
สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตราสุขภาพคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยง
ความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัททสุขุมาลตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีชนิดอักษรอยู่ ๕ แห่ง คือ มี ฉ, จ ใน ฉจจาภิจานานิ, ภ ใน อภพพ ในบาทที่ ๒, มี ฆ ใน สัมเ ในบาทที่ ๓, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า จตุห-ปาเยหิ (จตุหิ + อปาเยหิ), ฉจจาภิจานานิ (ฉ + อภิจานานิ), อิทมปิ (อิทฺ + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) **อรรถพัตติคุณ** รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กวนที่ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อັถถอັถพยัตติคฺคณ อັถพยัตติคฺคณโดยอรรถ

ในคาถานี้เป็น สัททอรรถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ่อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒

กิตฺติยาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ

กาเยน วาจา युत् जेतसा वा

อภัพพ โส ตสฺส ปฏิจฺจทาย

อภัพพตา ทิฏฐปทสฺส วุตฺตา

อิทธิภูมิ สัมเฒ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) **ปสาทคุณ** รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า **กัญจาปี** เป็นบทนิบาตบอกปริกัปปัตถะ

คำว่า **โส** เป็นบทวิเสสณะ ของ โสตาปนโน (โยคเข้ามา)

คำว่า **ปาปกัม** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ กมมัม

คำว่า **กมม** เป็นบทอวตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ กโรติ

คำว่า กาเยน, วาจา, เจตสา เป็นบพตติยาวิเสสนะ สัมพันธ์เข้ากับ กโรติ

คำว่า **อุท** เป็นบทนิบาต ปทปุณณะ

คำว่า **วา** เป็นบทนิบาตบอกปริกัปิตตะ

คำว่า **อภพฺโ**, **โส** เป็นบทวิเสสณะ ของ โสตาปนโน

คำว่า **ตสฺส** เป็นบทวิเสสณะ ของ ปาปกสฺส กมฺมสฺส

คำว่า **ปฏิจฺจทาย** เป็นบทสัมปทาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อภพฺโ

คำว่า **อภพฺพตา** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ วุตตา

คำว่า **ทิจฺฐปทสฺส** เป็นบทภาวาทิสัมพันธ์ สัมพันธ์เข้ากับบทว่า อภพฺพตา

คำว่า **อิทมปิ**, **ปณฺตี** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า **สํเฆ** เป็นบทภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณฺตี

คำว่า **เอเตน** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน

คำว่า **สจฺเจน** เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า **สวตฺถิ** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มรุตาคฺคณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสัตติมรุตาค คือมีเสียง คล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **กิลฺยาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ มีครุ ๘ ตัว** คือ กิล, จา, โส, กม, มํ, โร, ปา, ก อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๕ ตัว คือ ปิ, ม, มํ, ปา, ป อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **กาเยน วาจาอุท เจตสา วา มีครุ ๗ ตัว** คือ กา, เย, วา, จา, เจ, सा, วา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๔ ตัว คือ เย, จา, ยุ, เจ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **อภพฺ โส ตสฺส ปฏิจฺจทาย มีครุ ๕ ตัว** คือ ภพ, โส, ตส, ฏิจ, ทา อยู่ ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๔ ตัว คือ โส, ต, ส, ส อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **อภพฺพตา ทิจฺฐปทสฺส วุตตา มีครุ ๖ ตัว** คือ ภพ, ตา, ทิจ, ทส, วุต, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๗ ตัว คือ ตา, ทิ, ท, ส, ส, ต, ตา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี มีครุ ๖ ตัว** คือ ทม, สํ, เฆ, นํ, ณี, ตํ อยู่ใกล้ กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๕ ตัว คือ ท, สํ, ต, นํ, ตํ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจน สวตฺถิ โหตุ มีครุ ๖ ตัว** คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่ ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ต อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคฺคณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่ง ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สิถิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตา มีพยัญชนะสิถิลและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **กิลฺยาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ** เป็นเกวลมฺหุสมตา

บาทที่ ๒ ว่า กาเยน วาจาเยท เจตสา วา เป็นเกวลมฺหุสมตา

บาทที่ ๓ ว่า อภพพ โส ตสส ปฏิจฺจนทาย เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า อภพพตา ทิฏฺฐปทสส วุตฺตา เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๕ ว่า อิทมฺปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี เป็นมิสสกสมตา

บาทที่ ๖ ว่า เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ เป็นมิสสกสมตา

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็ง ผสมกัน คือ มีธนิธอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ภ ใน อภพพ, ฉ ใน ปฏิจฺจนทาย ในบาทที่ ๓, มี ภ ใน อภพพตา, จ ใน ทิฏฺฐปทสส ในบาทที่ ๔, มี ข ใน สํเฆ ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๖ และผสมอยู่กับสัทอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนฺตฐาน อันได้แก่ โส, ติ, น, ต, สา, โส, ตสส, ทา, ตา, ทิ, ทสส, ตฺตา, ท, สํ, ต, นํ, ตํ, เต, น, น, สฺ, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสัทอักษรจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิธอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตถสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิธอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ภ ใน อภพพ, ฉ ใน ปฏิจฺจนทาย ในบาทที่ ๓, มี ภ ใน อภพพตา, จ ใน ทิฏฺฐปทสส ในบาทที่ ๔, มี ข ใน สํเฆ ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๖ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า กิณฺจาปิ (กิณฺจิ + อปิ), วาจาเยท (วาจาเย + อุท), อิทมฺปิ (อิท + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) อัตถพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัตถพยัตติคุณ อัตถพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัตถอัตถพยัตติคุณ อัตถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคาถานี้เป็น สัทอัตถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓

วนปฺปคฺคุมเพ ยถา มุสฺสลิตฺตเค

คิมฺหวนมาเส ปจฺมสมิ คิมฺเห

ตถูปมํ ธมฺมวํ อเทสยิ

นิพฺพานคามิ ปรมํ หิตาย

อิทมปิ พุทเธ รตนํ ปณิตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) **ปสาทคุณ** รสคำกระจำจชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า **วนปคฺคุมเพ** เป็นบทสัทตมีปัจจัยตะ

คำว่า **มุสฺสิตคฺเค** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **วนปคฺคุมเพ**

คำว่า **ยถา** เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย

คำว่า **คิมฺหามาเส, ปจฺมสมฺมึ** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ **คิมฺเห**

คำว่า **ตถา** เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย

คำว่า **อุปมํ** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **ธมฺมวรี**

คำว่า **ธมฺมวรี** เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **อเทสยิ**

คำว่า **นิพฺพานคามิ, ปรมํ** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ **ธมฺมวรี**

คำว่า **หิตาย** เป็นบทสัมปทาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **อเทสยิ**

คำว่า **อิทมปิ, ปณิตํ** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **รตนํ**

คำว่า **พุทเธ** เป็นบทภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **ปณิตํ**

คำว่า **เอเตน** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **สจฺเจน**

คำว่า **สจฺเจน** เป็นบทภณณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **โหตุ**

คำว่า **สุวตฺถิ** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **โหตุ**

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มธฺรตาคุณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทา สัตติมธฺรตา คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณฺ์ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **วนปคฺคุมเพ ยถา มุสฺสิตคฺเค** มีครุ ๗ ตัว คือ นป, คุม, เพ, ถา, มุส, ตค, เค อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๔ ตัว คือ ป, ป, ม, เพ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **คิมฺหามาเส ปจฺมสมฺมึ คิมฺเห** มีครุ ๘ ตัว คือ คิม, หา, มา, เส, มส, มึ, คิม, เห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๕ ตัว คือ มา, ป, ม, มึ, ม อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **ตถูปมํ ธมฺมวรี อเทสยิ** มีครุ ๕ ตัว คือ ถ, มํ, ธม, รํ, เท อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๔ ตัว คือ ป, มํ, ม, ม อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **นิพฺพานคามิ ปรมํ หิตาย** มีครุ ๖ ตัว คือ นิพ, พา, คา, มึ, มํ, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอฏฐฐาน ๕ ตัว คือ พ, พา, มึ, ป, ม อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ พุทเธ รตนํ ปณิตํ** มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, พุท, เธ, นํ, ณี, ตํ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๕ ตัว คือ ท, ท, เธ, นํ, ตํ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่
ใกล้เคียง, มีอักษรพื้นฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ต อยู่ใกล้เคียง

(๓) **สมตาคูณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่ง
ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมทุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติด) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมทุสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสกสมตา มีพยัญชนะสติดและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **วนปคฺคฺมเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๒ ว่า **คิมฺหณมาเส ปจฺมสมิ คิมฺเห** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๓ ว่า **ตฺถูปมํ ฐมฺวรํ อเทสยิ** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า **นิพฺพานคามิ ปรมํ หิตาย** เป็นเกวลมทุสมตา

บาทที่ ๕ ว่า **อิทฺมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี** เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ** เป็นมิสกสมตา

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็ง
ผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ถา ใน ยถา, ผุ ใน ผุสฺสิตคฺเค ในบาทที่ ๑, มี จ ใน
ปจฺมสมิ ในบาทที่ ๒, มี ฐ ใน ตฺถูปมํ ในบาทที่ ๓, มี เธ ใน พุทฺเธ ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ใน
บาทที่ ๖ และผสมอยู่กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ พื้นฐาน อันได้แก่ น,
ส, ส, ต, น, เส, ต, เท, ส, น, ตา, ท, ท, เธ, น, ต, เต, น, น, สุ, ต, ต เป็นต้น

(๔) **สุขุมลตาคูณ** ความนุ่มนวลลดน้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททสุขุมลตาคูณ รสความนุ่มนวลลดน้อย เพราะมีพยัญชนะสติดจำนวนมาก
ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ
สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถลสุขุมลตาคูณ รสความนุ่มนวลลดน้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยง
ความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัททสุขุมลตาคูณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิต
อักษรอยู่ ๖ แห่ง คือ มี ถา ใน ยถา, ผุ ใน ผุสฺสิตคฺเค ในบาทที่ ๑, มี จ ใน ปจฺมสมิ ในบาทที่ ๒, มี
ฐ ใน ตฺถูปมํ ในบาทที่ ๓, มี เธ ใน พุทฺเธ ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๖ และไม่มีสนธิ
หรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ตฺถูปมํ (ตถา + อุปม), อิทฺมปิ (อิท + ปิ) ออกเสียง
ง่ายจึงประดับด้วยสุขุมลตาคูณ

(๕) **อรรถพยัตติคุณ** รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้
ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถ
เข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัถลอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัททอรรถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔

วโร วรณญ วรโท วราหโร
อนุตโตร ธมมวร อเทสยิ
อิทมปิ พุทธะ รตนํ ปณิตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รศคำกระจำจัตเจน มืองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า วโร, วรณญ, วรโท, วราหโร, อนุตโตร เป็นบทพระนามของพระพุทธเจ้า โดยจัดเป็นบทวิเสสณะ เพราะแปลว่า บทว่า พุทธะ เป็นประธาน

คำว่า อิทมปิ, ปณิตํ เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า พุทธะ เป็นบทภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณิตํ

คำว่า เอเตน เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน

คำว่า สจฺเจน เป็นบทภณณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มธฺรตาคณ รศคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสัตติมธฺรตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า วโร วรณญ วรโท วราหโร มีครุ ๖ ตัว คือ โร, รณ, ญ, โท, รา, โร อยู่ใกล้กัน, มีอักษรมูลฐาน ๕ ตัว คือ โร, ร, ร, รา, โร อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า อนุตโตร ธมมวร อเทสยิ มีครุ ๕ ตัว คือ นุต, โร, ธม, ร, เท อยู่ใกล้กัน, มีอักษรมูลฐาน ๔ ตัว คือ นุ, ต, ต, ธ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า อิทมปิ พุทธะ รตนํ ปณิตํ มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, พุ, ธ, น, ณี, ต อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ ท, พ, ธ, น, ต อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ต อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคณ รศคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺพสมตาค มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สิลิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺหุสฺสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสฺสกสมตา มีพยัญชนะสติดและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า วโร วรณฺณ วรโธ วราหโร เป็นเกวลมฺหุสฺสมตา

บาทที่ ๒ ว่า อนุตฺตโร รมมวโร อเทสยิ เป็นมิสฺสกสมตา

บาทที่ ๓ ว่า อิทฺมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี เป็นมิสฺสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า เอเตน สจฺเจน สุวตฺติ โหตุ เป็นมิสฺสกสมตา

สรุป คาถานี้จัดเป็นมิสฺสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีฉนิตอักษรอยู่ ๓ แห่ง คือ มี ธ ใน รมมวโร ในบาทที่ ๒, มี เธ ใน พุทฺเธ ในบาทที่ ๓, มี ถิ ใน สุวตฺติ ในบาทที่ ๔ และผสมอยู่กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนฺต-ฐาน อันได้แก่ นุ, ต, ต, ฐ, เท, ท, ท, เธ, ต, นํ, ตํ, เต, น, น, สุ, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททสุขุมาลตาคุณ รัสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสติดจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีฉนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตถสุขุมาลตาคุณ รัสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัททสุขุมาลตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีฉนิตอักษรอยู่ ๓ แห่ง คือ มี ธ ใน รมมวโร ในบาทที่ ๒, มี เธ ใน พุทฺเธ ในบาทที่ ๓, มี ถิ ใน สุวตฺติ ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า อิทฺมปิ (อิทฺ + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) อัตถพยัตติคุณ รัสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดข้อสงสัย ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททอัตถพยัตติคุณ อัตถพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัตถอัตถพยัตติคุณ อัตถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคาถานี้เป็น สัททอัตถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนแย้งที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕

ชีณํ ปุราณํ นวํ นตฺถิ สมภวํ

วिरตฺตจิตฺตตายติเก ภาวสฺมิ

เต ชีณพีชา อวิรุฬฺหิณฺณา

นิพพณฺติ อีรา ยถายมฺปทีโป

อิทฺมปิ สํเม รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺติ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจำจชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า **ชีณ** เป็นบทกิริยาคุณพากย์ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ภาว

คำว่า **ปุราณ** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ภาว

คำว่า **สมภาว** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ นตฺติ

คำว่า **อายติเก** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ภาวสมิ

คำว่า **วิรัตตจิตตา** เป็นบทวิเสสณะ ของ ชีณาสวา (โยคเข้ามา)

คำว่า **เต, ชีณพีชา, อวิรุฬฺหิณฺหา, ธีรา** เป็นบทวิเสสณะ ของ ชีณาสวา

คำว่า **ยถา อยํ ปทํ** เป็นประโยคอุปมา วางไว้ใกล้กัน

คำว่า **อิทมปิ, ปณฺตี** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า **สํเฆ** เป็นบทกิตินาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ ปณฺตี

คำว่า **เอเตน** เป็นบทวิเสสณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ สจฺเจน

คำว่า **สจฺเจน** เป็นบทกรรมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

คำว่า **สุวตฺติ** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มรุตาคคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทาสัตติมรุตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ชีณ ปุราณ นวํ นตฺติ สมภาว** มีครุ ๘ ตัว คือ ชี, ณํ, รา, ณํ, วํ, นต, สม, ว อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ น, น, ต, ถิ, ส อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **วิรัตตจิตตายติเก ภาวสมิ** มีครุ ๖ ตัว คือ รต, จิต, ตา, เก, วส, มี อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๖ ตัว คือ ต, ต, ต, ตา, ติ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **เต ชีณพีชา อวิรุฬฺหิณฺหา** มีครุ ๗ ตัว คือ เต, ชี, พี, ชา, รุฬ, ฌน, ทา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๓ ตัว คือ เต, น, ทา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **นิพพนฺติ ธีรา ยถายมปทํ** มีครุ ๘ ตัว คือ นิพ, พน, ธี, รา, ถา, ยม, ทิ, โป อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๔ ตัว คือ นิ, น, ติ, ธี อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี** มีครุ ๖ ตัว คือ ทม, สํ, เฆ, นํ, ณิ, ตํ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๔ ตัว คือ ท, ส, น, ตํ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจฺเจน สุวตฺติ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เต, สจ, เจ, วต, โห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ เต, น, ส, น, สุ, ต, ถิ, ตุ อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคณ** รศคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ก. เกวลมทุสมตาค มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สลิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ข. เกวลมทุสมตาค มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ค. มิสสกสมตาค มีพยัญชนะสลิลและธนิตผสมกัน
- บาทที่ ๑ ว่า **ชีณ ปุราณ นว นตถิ สมภว** เป็นมิสสกสมตาค
 บาทที่ ๒ ว่า **วิรตจิตตตายติเก ภวสมิ** เป็นมิสสกสมตาค
 บาทที่ ๓ ว่า **เต ชินพิชา อวิรุฬหิณหา** เป็นมิสสกสมตาค
 บาทที่ ๔ ว่า **นิพพนติ อีรา ยถายมปทีโป** เป็นเกวลมทุสมตาค
 บาทที่ ๕ ว่า **อิทมปิ สเฆ รตน ปณิโต** เป็นมิสสกสมตาค
 บาทที่ ๖ ว่า **เอเตน สจเจณ สุวตถิ โหตุ** เป็นมิสสกสมตาค

สรุป คานี้จัดเป็นมิสสกสมตาค เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๑๐ แห่ง คือ มี ชี ใน ชีณ, ถิ ใน นตถิ, ภ ใน สมภว ในบาทที่ ๑, มี ภ ใน ภวสมิ ในบาทที่ ๒, มี ชี ใน ชินพิชา, ฉ ใน อวิรุฬหิณหา ในบาทที่ ๓, มี อี ใน อีรา, ถา ใน ยถายมปทีโป ในบาทที่ ๔, มี เฆ ใน สเฆ ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๖ และผสมอยู่กับสลิลอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทันตฐาน อันได้แก่ น, นต, ส, ตต, ตตา, ติ, ส, เต, นหา, นิ, นติ, ทิ, ท, ส, น, ต, เต, น, น, ส, ต, ต เป็นต้น

(๔) **สุขุมาลตาคณ** ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคณ รศความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสลิลจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตถสุขุมาลตาคณ รศความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิตอักษรอยู่ ๑๐ แห่ง คือ มี ชี ใน ชีณ, ถิ ใน นตถิ, ภ ใน สมภว ในบาทที่ ๑, มี ภ ใน ภวสมิ ในบาทที่ ๒, มี ชี ใน ชินพิชา, ฉ ใน อวิรุฬหิณหา ในบาทที่ ๓, มี อี ใน อีรา, ถา ใน ยถายมปทีโป ในบาทที่ ๔, มี เฆ ใน สเฆ ในบาทที่ ๕, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๖ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า วิรตจิตตตายติเก (วิรตจิตตา + อายติเก), ยถายมปทีโป (ยถา + อัย + ปทีโป), อิทมปิ (อิท + ปิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคณ

(๕) **อัตถพยัตติคณ** รศคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดบทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

- ก. สัทอัตถพยัตติคณ อัตถพยัตติคณโดยศัพท์
- ข. อัตถอัตถพยัตติคณ อัตถพยัตติคณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัททอรรถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๖ รตนสูตร คานาที่ ๑๖

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกฺเข
 ตถาคตฺ เทวมนุสฺสปุชิตํ
 พุทฺธํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ.

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจำจัตเจน มืองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยานี เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะว่า ภูตานิ และ ภูมมานิ

คำว่า อิธ เป็นบทวิเสสนะของ ปเทเส (โยคเข้ามา)

คำว่า ภูตานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุณพากย์ คือ สภาคตานิ

คำว่า ภูมมานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุณพากย์ คือ สภาคตานิ

คำว่า วา ศัพท์ เป็นบทวิภักติปะตะ (อรรถไม่แน่นอน) วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์

คือ ภูตานิ และ ภูมมานิ

คำว่า อนตลิกฺเข เป็นบทอาธาร ใน นิพพตตานิ (โยคเข้ามา)

คำว่า ตถาคตฺ, เทวมนุสฺสปุชิตํ เป็นวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ พุทฺธํ

คำว่า พุทฺธํ เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กันคือ นมสฺสาม

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มธฺรตาคณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในพระคานานี้เป็นปทาสัตติมธฺรตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ มีครุ ๖ ตัว คือ ยา, นี, ภู, ตา, มา, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๗ ตัว คือ นี, ธ, ตา, นิ, ส, ตา, นิ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกฺเข มีครุ ๗ ตัว คือ ภู, มา, วา, ยา, อน, ลิก, เข อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ นิ, นิ, น, ต, ลี อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า ตถาคตฺ เทวมนุสฺสปุชิตํ มีครุ ๖ ตัว คือ ถา, ตํ, เท, นุส, ปุ, ตํ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ ต, ถา, ตํ, เท, นุ, ส, ส, ตํ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า พุทฺธํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ มีครุ ๖ ตัว คือ พุ, ธ, มส, สา, วต, โห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๖ ตัว คือ ท, ธ, น, ส, สา, สุ อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคูณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ก. เกวลมทุสมตาคูณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สลิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ข. เกวลมทุสมตาคูณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
 - ค. มิสสกกสมตาคูณ มีพยัญชนะสลิลและธนิตผสมกัน
- บาทที่ ๑ ว่า ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ เป็นมิสสกกสมตาคูณ
- บาทที่ ๒ ว่า ภูมมานิ วา ยานิ ว อนุตลิกเข เป็นมิสสกกสมตาคูณ
- บาทที่ ๓ ว่า ตถาคคํ เทวมนุสสุพิชิตํ เป็นมิสสกกสมตาคูณ
- บาทที่ ๔ ว่า พุทฺธํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โทสุ เป็นมิสสกกสมตาคูณ

คานานี้จัดเป็นมิสสกกสมตาคูณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๗ พยางค์ มี ธ ใน ยานีธ, ภู ใน ภูตา ในบาทที่ ๑, มี ภู ใน ภูมมานิ, เข ใน อนุตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ถา ใน ตถาคคํ ในบาทที่ ๓, มี ธ ใน พุทฺธํ, ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๔ และผสมอยู่กับสลิลอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนตฐาน อันได้แก่ นิ, ตานิ, ส, ตานิ, นิ, นิ, นต, ต, ตํ เท, นุสฺส, ตํ ท, สฺสาม, สุ, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) สุขุมาลตาคูณ ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททสุขุมาลตาคูณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสลิลจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิสมาส และ สันโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถฐสุขุมาลตาคูณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัททสุขุมาลตาคูณ ในคานานี้ มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากโดยมีธนิตอักษรอยู่ ๗ พยางค์ มี ธ ใน ยานีธ, ภู ใน ภูตา ในบาทที่ ๑, มี ภู ใน ภูมมานิ, เข ใน อนุตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ถา ใน ตถาคคํ ในบาทที่ ๓, มี ธ ใน พุทฺธํ, ถิ ใน สุวตฺถิ ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสันโยคที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ยานีธ (ยานิ + อิธ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคูณ

(๕) อัถฐพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

- ก. สัททอัถฐพยัตติคุณ อัถฐพยัตติคุณโดยศัพท์
- ข. อัถฐอัถฐพยัตติคุณ อัถฐพยัตติคุณโดยเนื้อความ

ในคานานี้เป็น สัททอัถฐพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๗ รตนสูตร คาถาที่ ๑๗

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
 ตถาคคํ เทวมนุสฺสปุชิตํ
 ธมมํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยานี เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะว่า ภูตานิ และ ภูมมานิ

คำว่า อิธ เป็นบทวิเสสนะของ ปเทเส (โยคเข้ามา)

คำว่า ภูตานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ สภาคตานิ

คำว่า ภูมมานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ สภาคตานิ

คำว่า วา ศัพท์ เป็นบทวิภักติปัดละ (อรรถไม่แน่นอน) วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์

คือ ภูตานิ และ ภูมมานิ

คำว่า อนตลิกเข เป็นบทอาธาร ใน นิพพตตานิ (โยคเข้ามา)

คำว่า ตถาคคํ, เทวมนุสฺสปุชิตํ เป็นวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ ธมมํ

คำว่า ธมมํ เป็นบทอุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กันคือ นมสฺสาม

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มธฺรตาคคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในพระคาถานี้เป็นปทาสดติมธฺรตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ มีครุ ๖ ตัว คือ ยา, นี, ภู, ตา, มา, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๗ ตัว คือ นี, ธ, ตา, นิ, ส, ตา, นิ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข มีครุ ๗ ตัว คือ ภู, มา, วา, ยา, อน, ลิก, เข อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ นิ, นิ, น, ต, ลิ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า ตถาคคํ เทวมนุสฺสปุชิตํ มีครุ ๖ ตัว คือ ถา, ค, เต, นุ, ส, ปุ, ค อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ ต, ถา, ค, เต, นุ, ส, ส, ค อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า ธมมํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ มีครุ ๖ ตัว คือ ธ, ม, ม, ส, ส, ว, ต, โ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ ธ, น, ส, ส, ส อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตาค มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สิถิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลพญูสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสกสมตา มีพยัญชนะสติดและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๒ ว่า ภูมmani วา ยานิ ว อนตลิกเข เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๓ ว่า ตถาคคั เทวมนุสสุชิตั เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า ธมมัม นมสสาม สุตติ โหตุ เป็นมิสกสมตา

คาถานี้จัดเป็นมิสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีฉนิตอักษรอยู่ ๗ พยางค์ มี ธ ใน ยานีธ, ภู ใน ภูตา ในบาทที่ ๑, มี ภู ใน ภูมmani, เข ใน อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ถา ใน ตถาคคั ในบาทที่ ๓, มี ธ ใน ธมมัม, ถิ ใน สุตติ ในบาทที่ ๔ และผสมอยู่กับสติดอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนตฐาน อันได้แก่ นิ, ตานิ, ส, ตานิ, นิ, นิ, นต, ต, ตั เท, นุสส, ตั, สสา, สุ, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลด้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลด้อย เพราะมีพยัญชนะสติดจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีฉนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาว คือสนธิสมาส และ สังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตตสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลด้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคุณ ในคาถานี้ มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากโดยมีฉนิตอักษรอยู่ ๗ พยางค์ มี ธ ใน ยานีธ, ภู ใน ภูตา ในบาทที่ ๑, มี ภู ใน ภูมmani, เข ใน อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ถา ใน ตถาคคั ในบาทที่ ๓, มี ธ ใน ธมมัม, ถิ ใน สุตติ ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาว คือบทสนธิในรูปว่า ยานีธ (ยานิ + อธิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) อัตตพัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กณโฑที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัตตพัตติคุณ อัตตพัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัตตอัตตพัตติคุณ อัตตพัตติคุณโดยเนื้อความ

ในคาถานี้เป็น สัทอัตตพัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๑.๑๘ รตนสูตร คาถาที่ ๑๘

ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ
 ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
 ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ
 สํขํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยานี เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะว่า ภูตานิ และ ภูมมานิ

คำว่า อิธ เป็นบทวิเสสนะของ ปเทเส (โยคเข้ามา)

คำว่า ภูตานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุณพากย์ คือ สภาคตานิ

คำว่า ภูมมานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุณพากย์ คือ สภาคตานิ

คำว่า วา ศัพท์ เป็นบทวิภักติปัฏณะ (อรรถไม่แน่นอน) วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์

คือ ภูตานิ และ ภูมมานิ

คำว่า อนตลิกเข เป็นบทอาธาร ใน นิพพุตตานิ (โยคเข้ามา)

คำว่า ตถาคตํ, เทวมนุสฺสปุชิตํ เป็นวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ สํขํ

คำว่า สํขํ เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กันคือ นมสฺสาม

คำว่า สุวตฺถิ เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ โหตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มธฺรตาคคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในพระคาถานี้เป็นปทาสดติมธฺรตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า ยานีธ ภูตานิ สภาคตานิ มีครุ ๖ ตัว คือ ยา, นี, ภู, ตา, มา, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๗ ตัว คือ นี, ธ, ตา, นิ, ส, ตา, นิ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข มีครุ ๗ ตัว คือ ภู, มา, วา, ยา, อน, ลิก, เข อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ นิ, นิ, น, ต, ลิ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ มีครุ ๖ ตัว คือ ถา, ตํ, เท, นุส, ปุ, ตํ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๘ ตัว คือ ต, ถา, ตํ, เท, นุ, ส, ส, ตํ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า สํขํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ มีครุ ๖ ตัว คือ สํ, ขํ, มส, สา, วต, โห อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นตฐาน ๕ ตัว คือ สํ, น, ส, สา, สุ อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺหุสมตาค มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สิถิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลพญูสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ฉนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสกสมตา มีพยัญชนะสถิลและฉนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๒ ว่า ภูมmani วา ยานิ ว อนตลิกเข เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๓ ว่า ตถาคตํ เทวมนุสสุชิตํ เป็นมิสกสมตา

บาทที่ ๔ ว่า สํขํ นมสสาม สุวตถิ โหตุ เป็นมิสกสมตา

คาถานี้จัดเป็นมิสกสมตา เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีฉนิตอักษรอยู่ ๗ พยางค์ มี ธ ใน ยานีธ, ภู ใน ภูตานิ ในบาทที่ ๑, มี ภู ใน ภูมmani, เข ใน อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ถา ใน ตถาคตํ ในบาทที่ ๓, มี สํ ใน สํขํ, ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๔ และผสมอยู่กับสถิลอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนตฐาน อันได้แก่ นิ, ตานิ, ส, ตานิ, นิ, นิ, นต, ต, ตํ, เท, นุสส, ตํ, สํ, สสาม, สุ, ต, ตุ เป็นต้น

(๔) สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลด้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลด้อย เพราะมีพยัญชนะสถิลจำนวนมาก ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีฉนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาว คือสนธิสมาส และ สังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัตตสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลด้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคาถานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคุณ ในคาถานี้ มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากโดยมีฉนิตอักษรอยู่ ๗ พยางค์ มี ธ ใน ยานีธ, ภู ใน ภูตานิ ในบาทที่ ๑, มี ภู ใน ภูมmani, เข ใน อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ถา ใน ตถาคตํ ในบาทที่ ๓, มี สํ ใน สํขํ, ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาว คือบทสนธิในรูปว่า ยานีธ (ยานิ + อธิ) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

(๕) อัตตพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กณโฑที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัตตพยัตติคุณ อัตตพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัตตอัตตพยัตติคุณ อัตตพยัตติคุณโดยเนื้อความ

ในคาถานี้เป็น สัทอัตตพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๕.๒ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านอสังการ ผู้เขียนสรุปได้ดังนี้ คือ

ด้านอสังการ เฉพาะที่นำเสนอ มีปรากฏสหทวิเสสด้านอสังการ ๕ อย่าง ประกอบด้วย

๑. **ปสาทคุณ** รสคำกระจำจชัดเจน มี ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้อีก

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

๒. **มธรรตาคคุณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในกาลานี้เป็น ปทาสดติมธรรตาค คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตราเหมือน กันไว้อีก

๓. **สมตาคคุณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับมี ๓ อย่าง คือ

ก. เกวลมทุสมตาค มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สัท) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมทุสมตาค มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสกสมตาค มีพยัญชนะสัทและธนิตผสมกัน

๔. **สุขุมลตาคคุณ** ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ อย่าง คือ

ก. สัทสุขุมลตาคคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสัทจำนวนมาก, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ, สมาส และสัจโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัธสุขุมลตาคคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

๕. **อรรถพัตติคุณ** รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดข้อสงสัย ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ อย่าง คือ

ก. สัทอรรถพัตติคุณ อรรถพัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัธอรรถพัตติคุณ อรรถพัตติคุณโดยอรรถ

บทที่ ๖

พระรัตนตรัยที่พึ่งอันเป็นหลักชัยในการดำรงชีวิต

๖.๑ พระรัตนตรัยในพระพุทธศาสนา

พระรัตนตรัยเป็นบาทฐานในการระลึกเพื่อให้เกิดความเชื่อความเลื่อมใสชวนใจอยาก รับพระธรรมมาปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏเป็นเหตุให้เข้าถึงนิพพาน พระรัตนตรัย จึงหมายถึงเครื่องนำทางที่ประเสริฐ ๓ ประการหรือแก้ว ๓ ประการ เป็นสิ่งที่นับถือเคารพบูชาอัน ประเสริฐสูงสุด ๓ ประการของพุทธศาสนิกชน ซึ่งประกอบ ด้วยพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และ พระสังฆเจ้า ต่างอิงอาศัยกันเหมือนไม้ ๓ อย่างอันตั้งพิงกันจะขาดเสียอันหนึ่งไม่ได้^๑ โดยหมายความว่า เป็นผู้จัดภัยของสัตว์ทั้งหลายโดยทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นไปในประโยชน์เกื้อกูลและถอย กลับจากสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพราะช่วยทำสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากกันดารคือภพและ เพราะให้ความเบาใจแก่สัตว์ทั้งหลาย และเพราะทำสักการะทั้งหลายแม้จะเป็นของน้อยค่า แต่ผล ที่ได้รับกลับไปบุญด้วยอานิสงส์

พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า คือองค์ประกอบของพระรัตนตรัย แม้มี ๓ แต่ ก็เนื่องเป็นอันเดียวกันโดยเนื้อความ คือ พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์เอง แล้วทรงแสดงพระธรรม พระธรรมอันพระสงฆ์ได้ฟังได้ปฏิบัติตามแล้วดำรงรักษาไว้ พระสงฆ์ก็เป็น สาวกของพระพุทธเจ้า ทั้ง ๓ นี้ จึงรวมเรียกว่า พระรัตนตรัย แปลว่า หมวด ๓ แห่งพระรัตนะ

คนทั่วไปคงมีความยินดีปลาบปลื้มใจ เมื่อได้รับของที่ถูกต้องหรือเมื่อได้รับความสำเร็จ สิ่งที่ทำให้ยินดีปลาบปลื้มใจนี้แหละเป็นเหตุทำให้เกิดคำว่า รัตนะ ที่แปลว่า สิ่งที่ทำให้ยินดีปลาบ ปลื้มใจนั่นเอง แต่นิยมใช้เรียกของดีของวิเศษบางอย่าง สัตว์พิเศษบางจำพวก ตลอดถึงคนดีพิเศษ บางคน ก็เรียกว่า รัตนะ เพราะเป็นที่ยินดีปลาบปลื้มใจได้เป็นอย่างมาก ฉะนั้น รัตนะจึงเป็นสิ่งที่ นิยมชมชอบ เป็นสิ่งมีค่ามาก ไม่มีสิ่งอื่นที่มีไครรัตนะเสมอ อยากที่จะเห็นได้ เป็นของที่มีใช้คนด้อยต่ำ จะใช้สอย ใครได้รัตนะมาจึงยินดีปลาบปลื้มใจ

ในภาษาไทย มีคำแปลรัตนะที่เหมาะสมอย่างมากกว่าแก้ว เรียกว่า นพรัตน์ (แก้ว ๙) เหมือนสำนวนที่คล้องจองกันว่า เพชรดี (เพชรที่ ๑) มณีแดง (ทับทิม) เขียวใสแสงมรกต เหลืองใส สดบุษราคัม แดงแก่กำโกเมนเอก สีมอกเมฆนิลกาฬ มุกดาหารหมอกมัว แดงสลับเพทาย สัງวาล สายไพฑูรย์ ถึงไม่ใช่เครื่องประดับ แต่เป็นแค่เพียงส่วนยอดของสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็มีค่ามาก

^๑ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความหมายแห่งพระ รัตนตรัย, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๙.

ในโลกนี้รตนะทั้งหลายมีมาก ตามแต่จะนิยมเรียกกันในจำพวกสิ่งที่มีค่าสูงดังกล่าว ตั้งแต่ชนิดที่มีทั่ว ๆ ไปได้จนถึงสิ่งที่เป็นของดีของวิเศษอย่างสูงสุดในโลกก็คือ จักรพรรดิรตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ประการ^๒ คือ

๑. จกกรตน-จักรแก้ว
๒. หตถิรตน-ช้างแก้ว
๓. อสสรตน-ม้าแก้ว
๔. มณิรตน-มณีแก้ว
๕. อิตถิรตน-นางแก้ว
๖. คหปติรตน-คหบดีแก้ว
๗. ปริณายกรตน-ปรีชาญาณแก้ว

รตนะ ๗ ประการนี้ เป็นเครื่องที่ให้ท่านผู้ครอบครองอยู่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และเป็นเครื่องบำรุงรักษาพระเจ้าจักรพรรดิให้เพียบพร้อมด้วยความสุขสบาย จึงเป็นยอดรตนะของทางโลก แม้ในปัจจุบันตลอดถึงโลกอนาคต ใครจะเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในโลกได้แต่ผู้เดียวก็ต้องมีองค์อำนาจที่เป็นวัตถุเป็นพาหนะ เป็นบุคคลที่พิเศษอย่างยิ่งจนคนทั้งโลกพากันยินยอม ถ้ามีก็พอนับว่าเป็นจักรพรรดิรตนะได้

ดังนั้น รตนะทั่ว ๆ ไปทุกอย่างจะมีประโยชน์เป็นที่ยินดีพอใจก็เฉพาะผู้รู้จักคุณค่าเท่านั้น ถ้าไม่รู้คุณค่า จะเป็นรตนะชนิดไหนก็ไร้คุณค่าเหมือนอย่างอื่นแก้วให้วนร โยนไข่มุกให้แก่สุกร ประดับอาภรณ์ให้แก่ตุ่น หรืออย่างไก่ได้พลอย ซึ่งสู้ได้ข้าวสารเม็ดเดียวไม่ได้ บางทีคนเราประดับอาภรณ์ให้แก่สัตว์เลี้ยงที่น่ารัก ก็เพื่อให้เราเองเห็นว่างาม มิใช่เพื่อให้สัตว์เลี้ยงเห็นตัวเองว่างาม จึงเท่ากับประดับอาภรณ์เข้าที่ตัวเจ้าของเอง ฉะนั้น ความสำคัญของรตนะทั้งปวง จึงอยู่ที่ปัญหาที่รู้จักคุณค่าของรตนะ ปัญหาจึงเป็นรตนะเองด้วย เป็นเหตุให้รู้จักรตนะอื่น ๆ ด้วย จึงมีพุทธภาษิตกล่าวไว้ว่า **ปญญา นรานํ รตนํ**^๓ ปัญญาเป็นรตนะของคนทั้งหลาย

คนเราเป็นสัตว์โลก ชนิดที่มีปัญญาสูงกว่าสัตว์โลกด้วยกันชนิดอื่น จึงรู้จักว่าอะไรเป็นรตนะและรู้จักใช้รตนะ เช่นรู้จักใช้เป็นอาภรณ์สำหรับประดับกายให้งดงาม และรู้จักรตนะที่ยิ่งไปกว่าอาภรณ์ประดับกาย คือรตนะที่อำนวยความสะดวกและความสุขที่ยิ่งกว่า เมื่อรู้จักรตนะที่มีคุณค่าสูงขึ้นไปกว่า ก็อาจสละรตนะที่ต่ำกว่าได้ ทั้งนี้ก็สุดแต่ใครจะมีปัญญารู้จักว่าอะไรเป็นรตนะที่อุดมคือสูงสุดของตน

๖.๑.๑ พระพุทธรตนะ

พระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ตรัสรู้พระธรรม ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้รักความรู้ใฝ่หาความรู้ แม้จะได้ทรงรับการทำนายว่าถ้าอยู่ครองเพศฆราวาสจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและทรงบริบูรณ์ด้วยรตนะของฆราวาส ก็ทรงมีพระปัญญาเห็นว่ายังมีรตนะที่ดีพิเศษกว่าคือพระธรรม ซึ่งเป็นเครื่อง

^๒ ที.สี. (บาลี) ๙/๒๕๘/๘๙, (ไทย) ๙/๒๕๘/๘๙.

^๓ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๒/๔๒, (ไทย) ๑๕/๕๒/๖๘.

ปลดปล่อยทุกข์ของพระองค์เองและของสังคมโลกอันจะให้ประสบสุขอย่างยิ่ง จึงทรงสละรตนะอื่น ๆ ทั้งหมด ตลอดถึงจักรพรรดิรตนะที่ทรงได้รับ ทรงแสวงหาพระธรรมรตนะจนทรงได้พบด้วยพระปัญญาแล้วทรงจำแนกพระธรรมรตนะแก่สังคมโลกด้วยมีพระกรุณาเพื่อให้สังคมโลกได้หลุดพ้นจากทุกข์ประสบสุขอย่างยิ่งที่พระพุทธองค์ได้ประสบนั้น ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเป็นรตนะคือแก้วดวงที่ ๑ ของสังคมโลก^๔

สังคมโลกซึ่งมีส่วนได้รับพระธรรมรตนะพากันนิยมนับถือพระพุทธองค์ว่าเป็นรตนะ ทั้งในส่วนพระกาย ทั้งในส่วนพระจิต ในส่วนพระกายนั้น ปรากฏว่ามีคนเป็นอันมากนิยมในพระรูปลักษณะมหาบุรุษของพระพุทธองค์จนถึงกล่าวทำนายไว้ บางคนหลงใหลจนถึงออกบวชเพื่อจะได้ติดตามไปคอยเฝ้าดูอยู่อย่างใกล้ชิดเสมอ จนพระพุทธเจ้าต้องตรัสตอบว่า “ก็ เต วกฺกฺลฺล อิมินา ปุติกาเยน ทิฏฺฐเณ โย โข วกฺกฺลฺล ธมฺมํ ปสฺสตี โส มํ ปสฺสตี โย มํ ปสฺสตี โส ธมฺมํ ปสฺสตี”^๕ ประโยชน์อะไรด้วยกายอันเน่านี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” แม้เมื่อเสด็จปรินิพพานแล้วพระบรมสารีริกธาตุ พระสรีรังคารก็เป็นพระธาตุเจดีย์ที่เคารพบูชาอย่างสูง สถานที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระพุทธองค์เป็นต้นว่า ที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ทรงแสดงปฐมเทศนา ที่เสด็จปรินิพพาน ตลอดจนเครื่องบริขารที่ทรงใช้สอยก็เป็นบริโศกเจดีย์ที่เคารพอย่างสูงเหมือนกัน และยังพากันสร้างพระพุทธปฏิมาเป็นอุเทสิกเจดีย์เป็นที่เคารพบูชากันอีกมากมาย ด้วยเหตุเช่นนี้ พระกายจึงเป็นรตนะ แต่เหตุที่สำคัญก็คือ เพราะพระกายเป็นที่อาศัยของพระจิตอันบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวง กล่าวโดยย่อคือพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ด้วยเหตุเช่นนี้ พระจิตจึงเป็นรตนะ พระพุทธเจ้าทรงมีพระกายและพระจิตบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวงในส่วนพระองค์เองแล้วทรงแผ่พระคุณเหล่านี้ออกไปแก่สังคมโลกพร้อมด้วยพระธรรมที่ทรงสั่งสอน ยังสังคมโลกให้ยินดีปลาบปลื้มในพระธรรมและพากันได้รับประโยชน์สุข จึงทรงเป็นพระพุทธรตนะของสังคมโลกดวงที่ ๑^๖

ความหมายของคำว่า พุทธ ที่แปลว่า พระพุทธเจ้า

พุทฺโธติ เกนตฺเถน พุทฺโธ^๗ ถาถามว่า คำว่า “พุทฺโธ” พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าพุทฺธะ เพราะมีความหมายว่าอย่างไร, ตอบว่า ทรงพระนามว่าพุทฺธะ เพราะประกอบรูปวิเคราะห์ว่า

๑. พุขฺฉิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงตรัสรู้สัจธรรม
๒. โโพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงให้หมู่สัตว์รู้ตาม
๓. สพุพฺพณฺตุตตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง
๔. สพุพฺพสฺสาวิตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงเห็นแจ้งธรรมทั้งปวง
๕. อภิญฺเญยตตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงรู้ยิ่ง

^๔ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความหมายของพระรัตนตรัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๒.

^๕ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๘๗/๙๖.

^๖ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความหมายของพระรัตนตรัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๗.

^๗ พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๒/๓๘๘, พุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๙๗/๒๐๗, พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๒/๑๘๕-๑๘๖.

๖. วิสวิตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงทำพระนิพพานให้แจ้ง
 ๗. ชินาสวสฺสาเตน พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงสิ้นอาสวะ
 ๘. นิรุปกฺกิลสสฺสาเตน พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากอุปฺกิลส
 ๙. เอกนตฺวิตราคคิตฺติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากราคะเนนนอน
 ๑๐. เอกนตฺวิทโทสิตฺติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากโทสะเนนนอน
 ๑๑. เอกนตฺวิทโมหิตฺติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากโมหะเนนนอน
 ๑๒. เอกนตฺนิกฺกิลสิตฺติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงสิ้นกิเลสเนนนอน
 ๑๓. เอกายนมนคฺคํ คโตติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะเสด็จไปสู่ทางอันเอก
 ๑๔. เอโก อนุตฺตรํ สมมาสมโพธิ อภิสมพุทฺโธติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณได้เพียงพระองค์เดียว

๑๕. อพุทฺธิวิทตฺตา พุทฺธิปฏิลาภตฺตา พุทฺโธ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงกำจัดอวิชชาแล้วตรัสรู้วิชชา

๑๖. พุชฺฌตฺติติ พุทฺโธ ผู้ตรัสรู้ พระนามว่าพุทฺธะ (พุธ อวคฺมเน=ตรัสรู้-รู้-บรรลู่ + ต)
 ในพระพุทฺธศาสนา พุทฺธะมีความหมายหลากหลาย โดยสรุปคือ "ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน" หมายถึงพระพุทฺธองค์ผู้ตรัสรู้วยัยสัจ ๔ แล้วอย่างถ่องแท้ ในชั้นนอร์รถกถาจำแนกพุทฺธะออกเป็น ๓ จำพวกด้วยกันได้แก่

๑. พระพุทฺธเจ้า คือพระองค์ที่ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองและทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม ตามคัมภีร์พระพุทฺธศาสนา พระพุทฺธเจ้าที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ (พระโคตมพุทฺธเจ้า) ทรงเป็นพระพุทฺธเจ้าพระองค์หนึ่งบรรดาพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย

๒. พระปัจเจกพุทฺธเจ้า คือ พระองค์ที่ตรัสรู้ด้วยตนเอง แต่มิได้สอนให้ผู้อื่นรู้ตาม

๓. อนุพุทฺธะ คือบุคคลที่ตรัสรู้เนื่องด้วยคำสอนของพระพุทฺธเจ้า ไม่ว่าจะโดยทางตรงหรือทางอ้อม ผู้ที่ตรัสรู้ด้วยเหตุนี้เรียกว่า พระสาวก

พระพุทฺธเจ้าทรงเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งของสังคมโลก เสด็จอุบัติขึ้นเมื่อ ๘๐ ปีก่อน พุทฺธศักราชในตระกูลกษัตริย์ ทรงต้องการพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิงและช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย จึงเสด็จออกผนวชแสวงหาพระธรรมเมื่อพระชนม์ ๒๙ พรรษา และทรงค้นพบพระธรรมเมื่อพระชนม์ได้ ๓๕ พรรษา

หลังจากนั้น ได้ทรงประกาศพระธรรมที่พระองค์ได้ค้นพบแก่สังคมโลก โปรดเวไนยสัตว์ให้ดื่มน้ำอัมฤตคือพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้วด้วยพระปัญญาที่ยอดเยี่ยม ทรงเผยแผ่พระธรรมเป็นเวลา ๔๕ พรรษา เมื่อเห็นว่าพระธรรมวินัยของพระองค์แพร่หลายและตั้งมั่นแล้วจึงเสด็จดับขันธปรินิพพานเมื่อพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระพุทฺธเจ้าในฐานะที่ทรงเป็นอัจฉริยบุคคล หากพิจารณาถึงบุคคลเท่าที่ประวัติศาสตร์ยอมรับว่าเคยเป็นบุคคลมีตัวอยู่จริงและเคยตายไปจริง ตั้งแต่สมัยเริ่มประวัติศาสตร์ถึงปัจจุบัน ซึ่งกินเวลาประมาณหลายพันปีมานี้ เราจะมองไม่เห็นกษัตริย์พระองค์ใดในโลกที่ยอมสละความสุขส่วนพระองค์ เพื่อประโยชน์สุขของสังคมโลกอย่างเช่นพระพุทฺธเจ้า

หากมองให้สั้นเข้ามาอีก คือ ตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้ามาถึงปัจจุบันประมาณ ๒๕๐๐ กว่าปี ก็ยังไม่เคยมีกษัตริย์พระองค์ใดในโลกทรงกระทำได้อย่างพระพุทธเจ้า ที่ยอมสละความสุขแบบโลก ๆ เพื่อทรงแสวงหาพระธรรมและนำมาเป็นประโยชน์แก่สังคมโลก ไม่ว่าจะมองในด้านบริสุทธิ์ส่วนพระองค์หรือในด้านการบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคมโลก ในด้านสติปัญญา พระพุทธเจ้าก็ทรงเป็นอัจฉริยะในด้านนั้น ๆ ทุกประการ ไม่มีใครเสมอเหมือน ในด้านความบริสุทธิ์พระพุทธองค์ก็ปราศจากกิเลสที่ทำให้เศร้าหมองทุกประการ

อัจฉริยภาพด้านการบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคมโลกนั้น เราจะเห็นได้ต่อเมื่อได้พิจารณาผลงานของพระพุทธองค์ว่าผลงานของพระพุทธองค์แผ่ไพศาลมากเพียงใด ผลงานที่ยิ่งใหญ่มาจากความคิดที่ยิ่งใหญ่และจิตที่ยิ่งใหญ่ พระธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นประโยชน์แก่สังคมโลกเป็นจำนวนมาก ถ้าเราลองนึกดูว่าบุคคลที่ได้รับคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วละเว้นจากความชั่ว รักษาตนไว้ไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่ว แล้วก้าวขึ้นสู่ทางที่ดีมีประมาณเพียงใด ก็จะทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคมโลกเพียงใด

พระพุทธเจ้า คือ ผู้ใช้ความเพียรพยายามค้นคว้าแสวงหาทางตรัสรู้ด้วยความเหนื่อยยากลำบากและทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้คือค้นพบความจริงอันเป็นทางแห่งความพ้นทุกข์แล้ว เป็นการปฏิบัติที่ทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ด้วยอำนาจกิเลสจนถึงความสิ้นทุกข์ในสังสารวัฏ เข้าถึงความสุขที่สมบูรณ์ด้วยพระองค์เองแล้ว ถ้าหากว่าพระพุทธองค์จะหยุดอยู่เพียงแค่นั้นโดยไม่ต้องไปเตือนคนอื่นอยากในการสอนคนอื่น ก็ชื่อว่าได้กระทำคุณความดีส่วนพระองค์ให้เกิดขึ้น

เนื่องจากพระพุทธองค์ไม่หยุดอยู่เพียงนั้น ได้ใช้เวลาอันยาวนานถึง ๔๕ ปี เสด็จเที่ยวจาริกสั่งสอนสังคมโลก โดยไม่คำนึงถึงความเหนื่อยยากส่วนพระองค์ พยายามชี้แจงแสดงเหตุแสดงผลให้สังคมโลกได้มีหลักชัยในการดำรงชีวิต เทียบสอนคนพาลให้กลายเป็นคนดี สอนคนดีให้เป็นพระอริยะ สอนพระอริยะให้เข้าถึงชีวิตที่สมบูรณ์ที่สุด

การเสด็จไปแสดงพระธรรมของพระพุทธเจ้านั้น บางครั้งต้องเผชิญกับอันตราย คำกล่าวให้ร้ายของบุคคลต่าง ๆ แต่เนื่องจากทรงมีพระกรุณาต่อสังคมโลก จึงได้ทรงทำงานนั้นด้วยความเอ็นดูอนุเคราะห์ต่อสังคมโลกจนสามารถประดิษฐานพระพุทธศาสนาสืบต่อกันมาเป็นเวลานานจนถึงปัจจุบัน พระพุทธเจ้าจึงมีพระคุณต่อสังคมโลกในฐานะที่ทรงตรัสรู้ดี ทรงรู้ชอบด้วยพระองค์เองก่อน แล้วทรงสอนบุคคลอื่นให้รู้ตาม ให้ประพฤติตาม ให้ได้ความสุขความเจริญตามควรแก่การปฏิบัติ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างของบุคคลผู้มีความเพียรพยายามและมุ่งมั่นในการฝึกพัฒนาตนเองจนประสบความสำเร็จในชีวิต และถ่ายทอดประสบการณ์ชีวิตสู่สังคม ทรงเป็นอัจฉริยบุคคลผู้มีความเสียสละอันยิ่งยวด ด้วยการยอมสละความสุขส่วนพระองค์เพื่อประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่สังคมโลก

พระพุทธเจ้าในฐานะที่ทรงเป็นบุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์ คือ บุคคลผู้มีความเพียรพยายามและเต็มเปี่ยมไปด้วยความมุ่งมั่น ในอันที่จะพ้นจากความทุกข์และช่วยสังคมโลกให้

พันตามไปด้วย และในฐานะที่ทรงเป็นพระศาสดาของพระพุทธศาสนา คือ ผู้แสวงหาความจริงอันเป็นกฎธรรมชาติและนำมาเผยแผ่สั่งสอนแก่สังคมโลกและก่อตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นเพื่อเป็นสังคมในอุดมคติ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดพระธรรมวินัยคือพระพุทธศาสนาต่อมา ภารกิจการก่อตั้งและประดิษฐานพระพุทธศาสนาเพื่อให้เป็นมรดกแก่สังคมโลก จึงเป็นภารกิจที่ยิ่งใหญ่ เป็นการสร้างประโยชน์ให้แก่สังคมโลก สามารถสรุปภารกิจของพระองค์ในฐานะที่เป็นพุทธศตจรรย์ได้ดังนี้

๑. ภารกิจด้านการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ตามปณิธานที่ทรงตั้งไว้ตลอดเวลาอันยาวนานที่ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ เมื่อทรงข้ามพ้นทุกข์ด้วยพระองค์เองแล้ว ก็ทรงมีพระมหากรุณาช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นตามไปด้วย โดยทรงชี้แนะแนวทางให้ฝึกฝนอบรมตนเองตามพระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงไว้

๒. ภารกิจด้านการวางรากฐานแห่งกุศลธรรมคือการสร้างอุปนิสัยปรับพฤติกรรมให้ดีขึ้น ในกรณีคนที่ทรงแนะนำหรือฝึกไม่ได้ เป็นคนที่หยาบซำด้วยโมหะอวิชชาเกินกว่าที่จะเข้าถึงพระธรรมได้ในปัจจุบัน พระพุทธองค์ทรงเมตตาเปิดโอกาสให้เขาได้ประพฤติปฏิบัติตามอัธยาศัยของเขาดังเช่นกรณีของพระเทวทัต ซึ่งพระพุทธองค์ทรงทราบด้วยพระญาณก่อนแล้วว่าพระเทวทัตจะมุ่งทำลายพระองค์และกระทำความสังฆเภท แต่ก็ทรงบวชให้ด้วยทรงเห็นว่าการบวชประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา เป็นความดีงามพอที่จะขัดเกลาและปลูกฝังอุปนิสัยสันดานให้แก่พระเทวทัตได้ในเบื้องต้น

๓. ภารกิจด้านการบริหารงานพระพุทธศาสนา เพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงก่อตั้งคณะสงฆ์ขึ้นเป็นตัวอย่างแก่สังคม รวมทั้งทรงตั้งสถาบันพุทธบริษัทอื่นอีก คือ ภิกขุณี อุบาสก อุบาสิกา ทรงเตรียมการพัฒนาศาสนาพุทธศาสนาให้มีความพร้อมที่จะสืบทอดเจตนารมณ์ของพระองค์ในการสร้างประโยชน์แก่มวลมนุษย์และสังคมโลกและเป็นแบบอย่างชีวิตที่ได้สัมผัสความสะอาด สว่าง และสงบอย่างแท้จริง

นอกจากนั้น หากศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาโดยการวิเคราะห์ให้ดีแล้วเราจะพบเห็นร่องรอยการบริหารงานพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า ดังนี้^๔

๑. ด้านนิติบัญญัติ ทรงบัญญัติพระวินัยบนพื้นฐานจากชาวบ้าน ความเชื่อถือ คตินิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี และการยอมรับจากสงฆ์ว่าการบัญญัติเช่นนั้นเป็นการดี พระวินัยของพระองค์จึงบัญญัติในท่ามกลางสงฆ์ พระสงฆ์ยอมรับเป็นมติเอกฉันท์ โดยอาศัยเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเหตุประกอบในการบัญญัติพระวินัย

๒. ด้านการบริหาร ทรงกำหนดหน้าที่ผู้รับผิดชอบในการปกครองลดหลั่นกันลงไปจากการว่ากล่าวตักเตือนกันเองไปจนถึงอาจารย์ อุปัชฌาย์ เจ้าอาวาส พระมหาเถระต่าง ๆ พระองค์เองทรงอยู่ในฐานะสังฆบิดา คือ เป็นเหมือนพระบิดาของพระสงฆ์ทั้งปวง ทรงกอบปรีย์พระมหากรุณาอย่างสูงต่อพระสาวกและทรงเปลี่ยนพระองค์ไปตามความเหมาะสมแก่บุคคลนั้น ๆ

^๔ พระอาจารย์สิงห์ ขนดยาคโม, พระไตรสรณคมน์, (สมุทรปราการ : ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๘), หน้า

คือ ทรงเป็นกัลยาณมิตร พ่อ สหาย ครู ศาสดา โดยทรงยึดหลักยกย่องคนที่ควรยกย่องในเรื่องที่ควรยกย่อง ตาหนิคนที่ควรตำหนิในเรื่องที่ควรตำหนิ

๓. ด้านตุลาการ ทรงกำหนดขึ้นเป็นคณะวินัยธรสำหรับทำหน้าที่พิจารณา สอบสวน ตัดสินปัญหาทางพระวินัย โดยท่านผู้รับตำแหน่งนี้จะต้องประกอบด้วยความรู้ ความประพฤติ ความเข้าใจงานอันเป็นหน้าที่ของคนดี ไม่มีอคติต่อใคร ๆ ต้องให้ความสำคัญต่อการกระทำมากกว่าผู้กระทำ บางเรื่องก็ทรงวินิจฉัยปัญหาด้วยพระองค์เอง

การบริหารปกครองคณะสงฆ์ของพระพุทธเจ้า ทรงใช้ระบบธรรมาธิปไตย คือ ทุกอย่างจะมีจุดนัดพบกันที่ความถูกต้องตามพระธรรม ถึงแม้จะฟังเสียงชาวบ้านด้วย สังคมด้วย แต่จะฟังและยอมรับเฉพาะเสียงที่เป็นธรรมเท่านั้น ไม่ได้ทำไปตามกระแสของใคร ๆ

พระพุทธเจ้าทรงมีพระคุณซึ่งตามปกติแล้วสามัญชนไม่อาจพรรณนาได้หมดสิ้น เพราะเป็นสิ่งที่คนจะต้องสามารถสัมผัสพระคุณด้วยใจของตนเอง จึงจะสามารถรู้เห็นพระคุณของพระพุทธเจ้าชัดเจนตามความเป็นจริงได้

พระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลผู้มีศักยภาพในการพัฒนาสูงสุด และเป็นแบบอย่างของบุคคลทั่วไปในการใช้ความเพียรพยายาม มีความมุ่งมั่นในการพัฒนาพระองค์เอง และทรงมีพัฒนาการสูงสุดในความเป็นคน ประกอบด้วยพระคุณดังนี้คือ

๑. พระคุณของพระพุทธเจ้า ๙ ประการ^๙

อานุภาพของพระพุทธเจ้าซึ่งเผยอานุภาพผ่านพุทธคุณ ๙ ประการ ได้แก่บทสวดพุทธคุณที่พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่รู้จักกันดีในนามว่า บทอิติปิโส ซึ่งเป็นบทสรรเสริญพระคุณของพระพุทธเจ้า คือ อิติปิ โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทโธ วิชาจณสมปนโน สุโคโต โลกวิทู อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ สตถา เทวมนุสสานํ พุทโธ ภควาติ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาคเจ้า^{๑๐} โดยแยกเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. อรหํ ทรงเป็นพระอรหันต์ ไกลจากกิเลส
๒. สมมาสมพุทโธ ทรงเป็นผู้ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง
๓. วิชาจณสมปนโน ทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ
๔. สุโคโต ทรงเป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว
๕. โลกวิทู ทรงเป็นผู้รู้แจ้งโลก
๖. อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ ทรงเป็นนายสารถีผู้ฝึกบุรุษได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า
๗. สตถา เทวมนุสสานํ ทรงเป็นพระบรมครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
๘. พุทโธ ทรงเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานด้วยธรรม

^๙ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความหมายแห่งพระรัตนตรัย, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๗.

^{๑๐} วิ.มทา. (บาลี) ๑/๑/๑. (ไทย) ๑/๑/๑.

๙. ภควา ทรงเป็นผู้มีความจำเริญ จำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์/ทรงเป็นผู้มีโชคดี^{๑๑}
พุทธคุณทั้ง ๙ บท มีความหมายดังต่อไปนี้

พุทธคุณบทที่ ๑ อรหิ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะมีคุณสมบัติ ๕ ประการ^{๑๒} คือ

๑. อารกตตา เพราะทรงเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส ทำลายกิเลสที่เป็นส่วนบุญและบาปได้หมดสิ้น คือทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากกิเลสทั้งหมด เพราะได้กำจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินด้วยอริยมรรค ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส

๒. อรินิ หตตตา เพราะทรงจัดศัตรูคือกิเลสด้วยอริยมรรค

๓. อรานิ หตตตา เพราะทรงทำลายชีก้าของสังสารวัฏ^{๑๓} คือการเวียนว่ายตายเกิด โดยทรงประทับยืนบนพื้นปฐพีคือศีลด้วยพระบาททั้งสองคือวิริยะ ใช้พระหัตถ์แห่งศรัทธาจับขวานคือปัญญาอันทำให้กรรมหมดสิ้นไป ณ โพธิบัลลังก์ ได้ทำลายชีก้าทั้งหมดของสังสารวัฏที่หมุนไปไม่มีเบื้องต้น ซึ่งถูกใส่ไว้ในรถคือภพสาม ประกอบด้วย ดุม คือ อวิชชาและภวตัณหา ชีก้าคือ อภิสังขารมีปัญญากิสังขารเป็นต้น กงล้อ คือ ขราและมรณะ และ เพลา คือ อาสวสมุทัย (เหตุเกิดคืออาสวะ) ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะทำลายชีก้าของสังสารวัฏ

๔. ปจยยาทีนํ อรหตตตา เพราะทรงเป็นผู้ควรรับปัจจัยที่ผู้ศรัทธานำมาถวาย ดังปรากฏคาถาว่า

บุชาวิเสสํ สห ปจยเยหิ

ยสฺมา อโย อรหติ โลกนาโถ

อตถานุรูปํ อรหติ โลเก

ตสฺมา ชิโน อรหติ นามเมตํ^{๑๔}

พระโลกนาถ ควรรับการบูชาพิเศษกับปัจจัย ๔ ดังนั้น พระชินเจ้า

จึงควรได้รับสมญานามว่า พระอรหันต์ อันสอดคล้องกับความหมายในโลก

๕. ปาปกรณ รหากาวา เพราะไม่มีที่ลับในการทำบาป พระองค์ไม่ทรงกระทำเหมือนคนเขลาทุกคนที่สำคัญตนว่ามีปัญญาในโลกมักทำบาปในที่ลับเพราะกลัวเสียเกียรติ ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะไม่มีที่ลับในการทำบาป ดังปรากฏคาถาว่า

ยสฺมา นตฺถิ รโห นาม

รหภาเวน เตเนส

ปาปกมฺเมสุ ตาติโน

อรหํ อิติ วิสฺสุโต^{๑๕}

^{๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๒๒๙.

^{๑๒} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๓.

^{๑๓} สังสารวัฏ แปลว่า การท่องเที่ยวเกิดในภพต่าง ๆ ของสัตว์โลก ซึ่งการเวียนในสังสารวัฏนี้ มีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม เป็นต้นเหตุ.

^{๑๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๗.

^{๑๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๗.

ขึ้นชื่อว่าที่ลับในการทำบาปไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้คงที่ ดังนั้น
พระองค์จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะไม่มีที่ลับดังกล่าว
คุณสมบัติเหล่านี้แสดงถึงพระบริสุทธิคุณของพระพุทธเจ้า การได้กราบไหว้ เคารพ
บูชาผู้บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ย่อมทำให้เป็นผู้มีความสุขความเจริญ
ในพระพุทธคุณบทว่า อรหํ นี้ มีคาถาสรุปรความว่า

อารกตตา หตตตา จ	กิเลสารีน โส มุนิ
หตสสารจกกาโร	ปจจยาทีน จารโห
น รโห โกโรติ ปาปานิ	อรหํ เตน วุจจติ

เพราะพระองค์ทรงเป็นผู้ไกล ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลสได้ ทรงหักก้ำ
แห่งสังสารจักรได้ ทรงเป็นผู้ควรแก่สมณบริขารมีปัจจัยเป็นต้น และไม่
ทรงทำบาปในที่ลับ ดังนั้น สมเด็จพระมุนิพระองค์นั้น บัณฑิตจึงถวาย
พระนามว่าพระอรหันต์”

พุทธคุณบทที่ ๒ สมมาสมพุทโธ

พระพุทธเจ้าทรงได้พระนามว่า สมมาสมพุทโธ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบ
และด้วยพระองค์เอง ทรงค้นพบพระธรรมด้วยพระองค์เอง มิได้อาศัยใครอื่นเป็นครูบาอาจารย์
พระองค์จึงกล้าประกาศต่อสังคมโลกกว่าเป็นผู้ตรัสรู้เอง “โดยชอบ” คือถูกต้องและครบถ้วน ดังมี
ข้อความว่า พระญาณของพระองค์เปรียบได้กับอากาศที่ไร้ขอบเขต แต่ปัญญาของพระปัจเจก
พุทธเจ้าและพระอรหันต์สามารถหยั่งเห็นธรรมได้เพียงบางส่วนเหมือนอากาศในอุ้งมือที่มีจำนวน
น้อยเมื่อเปรียบเทียบกับอากาศในท้องฟ้า เพราะท่านนั้นไม่สามารถหยั่งรู้ธรรมมีผัสสะเป็นต้น แต่
พระสัพพัญญูทรงรู้แจ้งญาณธรรมทุกอย่างเพราะพระองค์ทรงหยั่งเห็นธรรมอันเป็นไปในกาล ๓
และพ้นจากกาล (นิพพานและบัญญัติ) ในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นและในโลกธาตุอันหา
ที่สุดมิได้ ทรงทราบถ้วนทั้งหมดดังแก้วมณีในพระหัตถ์ ดังปรากฏข้อความว่า สพเพ ธมมา
สพพากาเรน พุทฺธสส ภควโต ญาณมุขเ อาปาถิ อากจฺจนติ^{๑๖} ธรรมทั้งปวงย่อมมาปรากฏใน
ข่ายพระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงรู้เห็นโดยสิ้นเชิง ตถา หิ ปเทสฺวาณเ จิตา ปจฺเจก
พุทฺธาทโย อตฺตโน วิสเย เอว อวิปริตํ พุชฺชนฺติ อวิสเย ปน อนฺธกาเร ปวิฏฺฐา วีย โหนฺติ^{๑๗} พระ
ปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ดำรงอยู่ในญาณบางส่วนแล้ว ย่อมรู้แจ้งโดยชอบในวิสัยของตน ส่วนใน
อารมณ์อันมิใช่วิสัยก็เหมือนเข้าไปในที่มืด

ส่วนข้อความว่า “ด้วยพระองค์เอง” แสดงถึงทรงรู้แจ้งธรรมโดยปราศจากครู ดัง
ปรากฏคาถาว่า

น เม อจฺริโย อตฺถิ	สทิสฺโส เม น วิชฺชติ
สทฺเวกสฺมึ โลกสฺมึ	นตฺถิ เม ปฏฺิปุคฺคโล ^{๑๘}

^{๑๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๔๐๘.

^{๑๗} องฺ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๑/๒๓๓.

^{๑๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๑/๑๑., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๘๕/๒๔๖.

เราไม่มีอาจารย์ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน เราไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกและ
เทวโลก

เมื่อรูปาวจรสมบัติที่ ๓ และ ๔ ของพระพุทธองค์เป็นสิ่งที่ได้ทรงเรียนรู้จากอาหาร-
ดาบสและอุทกดาบส แต่สมบัติเหล่านั้นมิใช่เหตุทำให้ตรัสรู้ในภายหลัง เพราะมิได้ทรงกระทำ
ฉนทานให้เป็นองค์ประกอบแห่งการตรัสรู้ เพียงแต่บรรลุแล้วสละไป สมบัติเหล่านั้นจึงมิได้เป็นทาง
ปฏิบัติสู่การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ดังปรากฏข้อความว่า ตตถ กตโม จ ปุคฺคโล สมมาสมพุทฺโธ
อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล ปุพฺเพ อนนุสฺสฺเตสฺส ธมฺเมสฺส สามิ สจฺจานิ อภิสมพุชฺฌิ ตตถ จ สพฺพญญฺติ
ปาปฺปณฺาติ พฺเลสฺส จ วสฺสึภาวํ อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล สมมาสมพุทฺโธ^{๑๙} ในข้อนี้ บุคคลใดคือพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า บางคนในโลกนี้ ย่อมรู้แจ้งสัจธรรมเอง ในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความ
เป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง และความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ตรัสรู้ด้วยวิปัสสนาปัญญาในเบื้องต้น ด้วย
มรรคปัญญาในขณะบรรลุธรรม และด้วยสัพพัญญุตญาณเป็นต้นในภายหลังต่อมา^{๒๐} ดังนั้น จึงทรง
พระนามว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง
ปรากฏคาถาว่า

อภิญฺเญยฺย อภิญฺเญตา

ภาเวตพฺพญฺจ ภาวิทํ

ปหาตพฺพํ ปทีนํ เม

ตสฺมา พุทฺโธสมิ พฺราหฺมณ

พราหมณ์ เราได้รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ได้เจริญธรรมที่ควรให้เจริญ ได้ละ
ธรรมที่ควรละได้แล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงเป็นพุทธะ^{๒๑}

พุทธคุณบทที่ ๓ วิชชาจรณสมปนโน

พระพุทธเจ้าทรงเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คำว่า “วิชา” ในที่นี้มีได้
หมายถึงวิชาความรู้ทั่ว ๆ ไปตามความเข้าใจของสามัญชน แต่หมายถึงคุณวิเศษที่เกิดจากการตรัส
รู้ พระองค์จึงเพียบพร้อมด้วยวิชา ๓ และวิชา ๘ ประการ คือ

วิชา ๓^{๒๒} ประกอบด้วย

๑. **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** = ความรู้ที่ให้ระลึกชาติได้ว่ามีชื่อ ตระกูล วรรณะ
อาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุช้อย่างนั้น ๆ ในชาตินั้น ๆ

๒. **จุตูปปาตญาณ** = ความรู้จัดและอุบัติของสัตว์ คือสามารถเห็นรูปอันละเอียด
ที่อยู่ไกลได้แม้กระทั่งรูปของเทวดา และสามารถเห็นเหล่าสัตว์ที่เสียชีวิตไปเกิดในภพใหม่ตาม
กรรมของตนได้

^{๑๙} อภ.ป. (บาลี) ๓๖/๒๒/๑๒๑.

^{๒๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๑๓๑/๒๗๐.

^{๒๑} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๙๙/๓๘๕., (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๗., ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๕๖๔/๔๘๘., (ไทย) ๒๕/
๕๖๔/๖๓๗.

^{๒๒} ที.ปา (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๗.

๓. **อาสวกุชยญาณ** = ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ คือ อรหัตตมรรคญาณที่ขจัดกิเลสทั้งหมดได้

วิชา ^{๒๓} ประกอบด้วย

๑. **วิปัสสนาญาณ** = ญาณที่เป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง

๒. **มนโณยทิธญาณ** = มีฤทธิ์ทางใจ คือ การเนรมิตกายอื่นที่เหมือนกับกายนี้ ดูจักษุได้จากหน้าปัดอง ชัดตาบจากฝัก หรือดึงงูออกจากคราบ

๓. **อิทธิวิธีญาณ** = แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ

๔. **ทิพพโสตราตญาณ** = หูทิพย์ สามารถได้ยินเสียงที่อยู่ไกลได้ แม้กระทั่งเสียงที่ละเอียดเหมือนเสียงพูดของเทวดา

๕. **เจโตปริยญาณ** = รู้ใจของผู้อื่น

๖. **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** = ความรู้ที่ให้ระลึกชาติได้

๗. **ทิพพจักขุญาณ** = ตาทิพย์ (= จุตูปปาตญาณ)

๘. **อาสวกุชยญาณ** = ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

ด้วยอานุภาพแห่งวิชาของพระพุทธเจ้าทำให้พระองค์ยังรู้กรรมของสัตว์ นำไปสู่การแก้ปัญหของสรรพสัตว์ได้

พระพุทธเจ้านอกจากจะทรงเพียบพร้อมด้วยวิชาดังกล่าวแล้ว ยังเพียบพร้อมด้วยจรณะ ๑๕ ประการ^{๒๔} คือ

๑. **สีลสัวร** = สำรวมในศีล

๒. **อินทริเยสุ คุตตทวารตา** = ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทริย์ทั้งหลาย

๓. **โภชน มตตณฺณตา** = ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค

๔. **ชาครยานุโยโค** = ความหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตั้ง

๕. **สทฺโธ** = มีศรัทธา

๖. **หิริมา** = มีหิริ

๗. **โอตตปปี** = มีโอตตปปะ

๘. **พหุสสุโต** = เป็นพหุสูต

๙. **อารทวิริโย** = ปราศจากความเพียร

๑๐. **อุปฺภุจิตสฺสติ** = มีสติมั่นคง

๑๑. **ปญฺญา** = มีปัญญา

๑๒. **ปจฺมชฺฌานํ** = ปฐมฌาน

๑๓. **ทุติยชฺฌานํ** = ทุติยฌาน

๑๔. **ตติยชฺฌานํ** = ตติยฌาน

^{๒๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๐-๑๐๑.

^{๒๔} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๗, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๙๔.

๑๕. จตุตถชฎานี = จตุตถฌาน

ธรรม ๑๕ ประการนี้ชื่อว่า จรณะ เพราะทำให้ोरियสาวกไปสู่ทิศอมตะ ดังปรากฏข้อความว่า **อิธ มหานาม อริยสาวโก สีลวา โหติ**^{๒๕} มหานามะ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มศีลด้วยอานุภาพแห่งจรณะเหล่านี้จึงทำให้ผู้ที่เห็นพระองค์เกิดความเชื่อความเลื่อมใสเคารพยำเกรง เกิดปีติสุข และเป็นตบะ เป็นเดชะ เพราะทรงทราบประโยชน์และโทษของสัตว์โลกด้วยพระสัพพัญญุตญาณ จึงทรงแนะนำให้หลีกเลี่ยงโทษบำเพ็ญประโยชน์ เปลี่ยนศัตรูเป็นมิตร เปลี่ยนจากร้ายกลายเป็นดี

พุทธคุณบทที่ ๔ สุขโต

พระพุทธเจ้าทรงได้พระนามว่า “สุขโต” เพราะคุณสมบัติ ๔ ประการ ดังต่อไปนี้

๑. **โสภณคมนตฺตา** = เพราะมีการเสด็จไปงาม คือ ทางเสด็จที่ว้านคืออริยมรรค ๘ ประการ โดยสรุปได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะเสด็จไปงาม
๒. **สุนฺทรํ ฌานํ คตตฺตา** = เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ดี คือที่อันสะอาด สว่าง สงบ กล่าวคือพระนิพพานอันปราศจากความตาย จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ดี
๓. **สมฺมา คตตฺตา** = เพราะเสด็จไปโดยชอบ คือ ชีวิตของพระพุทธองค์ดำเนินไปสู่ความบริสุทธิ์ ไม่ย้อนกลับสู่กองกิเลส ไม่เสด็จกลับมาสู่กิเลสที่ถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้น ๆ อีก
๔. **สมฺมา คทตฺตา** = เพราะตรัสไว้โดยชอบ หมายถึงว่าพระพุทธเจ้าไม่ตรัสวาทาเหลวไหล ไม่ตรัสคำเท็จ ตรัสแต่ความจริงที่สมควรในฐานะอันสมควร จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะตรัสไว้โดยชอบ

ด้วยอานุภาพแห่งความเป็น สุขโต ของพระพุทธเจ้า ทุกแห่งที่พระพุทธองค์เสด็จไปจะบังเกิดความสุข ความสวัสดิมงคลอย่างมหัศจรรย์

พุทธคุณบทที่ ๕ โลกวิทู

พระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก วิธีปฏิบัติให้ลุถึงความดับโลก ซึ่งหมายถึงอริยสัจ ๔ มีข้อความปรากฏว่า **โลกนติ ทุกขสจฺจํ โลกสมุทฺยนติ สมุทฺยสจฺจํ โลกนิโรธนติ นิโรธสจฺจํ ปฏิปทฺนติ มคฺคสจฺจํ อิติ นาหํ อาวูโส อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ ติณฺณภูชาทีสุ ปณฺณเปมิ อิมสฺมี ปน จาตุมหากฺขติเก กายสฺมีเยว ปณฺณเปมิติ**^{๒๖} คำว่า โลก (โลก) คือ ทุกขสัจ คำว่า โลกสมุทฺย (เหตุเกิดโลก) คือ สมุทฺยสัจ คำว่า โลกนิโรธ (ความดับโลก) คือ นิโรธสัจ คำว่า ปฏิปท (ปฏิบัติ) คือ มรรคสัจ โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ตถาคตมิได้บัญญัติสัจจะ ๔ เหล่านี้ไว้ในอารมณ์ภายนอกมีหยาและพื้นเป็นต้น แต่บัญญัติไว้ในอรรถภาพที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เท่านั้น

สรุปคือ พระพุทธเจ้าตรัสถึงการเห็นสัจจะ ๔ ภายในร่างกายที่กว้างศอก ยาววา หนา คืบ กล่าวคือทุกขสัจคือรูปนามของแต่ละคนจัดเป็นอารมณ์หลักของการกำหนดรู้ด้วยปรัญญาอีก

^{๒๕} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔/๑๘.

^{๒๖} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๐๗/๑๑๒., อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

มีอุทาหรณ์มากมายที่ระบุถึงอารมณ์ภายในว่าเป็นอารมณ์หลักของการปฏิบัติ ดังปรากฏข้อความว่า อากงเขยย เจ ภิกขเว ภิกขุ สพรหมจารีณ ปิโย จ อสฺสึ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จาติ สีเสสเวสส ปรีปฺปรการี อชฺมตฺตํ เจโตสมณฺณยุตฺโต อนิรากตชฌาโน วิปสฺสนาย สมณฺณาคโต พฺรุเหตา สุลฺลาการาน^{๒๗} หากภิกษุหวังว่า เราจะเป็นที่รักชอบใจ เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อน พรหมจารี เธอพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบความสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฉนวน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง

และทรงรู้แจ้งโลก ๓ อย่าง คือ

๑. **สังขารโลโก** = สังขารโลก คือ ทรงรู้สภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งทุกชนิดที่ปรากฏ ในพิภพ อันเป็นสิ่งมีชีวิตเนื่องด้วยอินทรีย์และที่ไม่มีชีวิตไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ตัวอย่าง เช่น ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ โลกธรรม ๘ และ ชาติ ๑๘

๒. **สত্তวโลโก** = สัตว์โลก คือ ทรงรู้สภาพอริยาศัยของหมู่สัตว์ทุกประเภทว่าคน นั้นมีนิสัย อย่างนั้นมีประวัติในอดีตอย่างนี้เป็นต้น อันเป็นกองและกระแสของสิ่งที่มีชีวิตเนื่องด้วย อินทรีย์

๓. **โอกาสโลโก** = โอกาสโลก คือ ทรงรู้สถานที่เป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งปวง อัน เป็นกองและกระแสของสิ่งที่มีชีวิตไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ซึ่งมีอยู่ ๓๑ ภูมิคือ อบาย ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖ ชั้น รูปพรหม ๑๖ ชั้น และอรุปรหม ๔ ชั้น

เพราะเหตุที่พระพุทธรองค์ทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ จึงทรงทราบความเป็นไปและความทุกข์ ของสรรพสัตว์ ตลอดจนความคุ้นเคยของจิต อนุสัย จริต และความพอใจของสรรพสัตว์ และทรง ทราบสัตว์ผู้มีกิเลสจตุสสีในจักขุน้อยบ้างมากบ้าง มีอินทรีย์แก่กล้าบ้างอ่อนบ้าง มีศรัทธาเป็นต้นดี บ้างทรามบ้าง สอนให้รู้ได้ง่ายบ้างยากบ้าง ควรบรรลุธรรมบ้างไม่ควรบรรลุบ้าง ดังนั้น จึงทรงพระ นามว่า ทรงรู้แจ้งโลก แล้วทรงแผ่พระมหากรุณาธิคุณไปยังหมู่สัตว์ทั้ง ๓ โลก ทั้งแก่ มนุษย์ อมนุษย์ แม้แต่สัตว์เดรัจฉาน ด้วยเหตุนี้ พุทธานุภาพจึงแผ่ไพศาลไปสู่โลกทั้ง ๓ เพื่อเป็นที่พึ่งของ สรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์

พุทธคุณบทที่ ๖ อนุตตรโร ปริสทम्मสารถิ

พระพุทธเจ้าได้พระนามว่าเป็นสารถิณีผู้สมควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะทรง ครอบงำโลกทั้งหมด ด้วยคุณคือศีล สมာธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ดังปรากฏ ข้อความว่า น โข ปนาหิ สมฺนุปลสฺสามิ สเทวเก โลเก สมารเก ฯ เป ฯ สเทวมฺนุสาย ปชาย อตฺตนา สีลสมฺปนฺนตริ^{๒๘} เราไม่เห็นภิกษุหรือสัตว์บุรุษอื่นที่สมบูรณ์ด้วยศีลยิ่งกว่าเราตถาคต ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ สมมุติเทพและ มนุษย์ และทรงฝึกฝนผู้ที่ควรฝึกฝน หมายถึงทั้งฝึกทั้งแนะนำ เพราะทรงฝึกฝนคนที่ควรฝึกฝน ทั้ง เทวดา มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ดิรัจฉาน ด้วยอุบายต่าง ๆ ทรงเป็นผู้มีศิลปะในการสอนคนให้ยอมเชื่อ พึ่ง และยอมปฏิบัติตามพระธรรมได้อย่างยอดเยี่ยม พระพุทธรองค์ยังเป็นยอดแห่งกัลยาณมิตรหาผู้

^{๒๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๖๕/๔๓.

^{๒๘} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๓/๑๖๗., อ.จ.ต.ก. (บาลี) ๒๑/๒๑/๒๔.

เสมอเหมือนได้ยาก แม้แต่คนนั้นจะดุร้าย พระพุทธเจ้าก็สามารถที่จะใช้วิธีการแยบคายปราบให้สิ้นพยศจนได้ เช่น การปราบโจรองคุลิมาล การปราบสังกนิครนถ์ อัมพภูมมาณพ โปกขรชาติ พราหมณ์ โสณทัตพราหมณ์ แม้สัตว์เดรัจฉาน เช่น อปลาลนาคราช จูโฬพธนาคราช มโหธรนาคราช อัคคิสิขนาคราช ฐุมสิขนาคราช อรวาฬนาคราช และชังนาพาครีก็สามารถปราบให้หมดพยศร้ายได้เช่นกัน พร้อมทั้งอมนุษย์ เช่น อาฬวกยักษ์ สุจิตโถมยักษ์ ขรโถมยักษ์ และท้าวสักกเทวราช ในการฝึกนั้น พระพุทธองค์ทรงใช้ทั้งพระเดชสำหรับข่มผู้ที่ควรข่มด้วยพุทธานุภาพ และใช้พระคุณยกย่องผู้ควรยกย่องด้วยพุทธานุภาพ ดังปรากฏข้อความว่า **อหิ โข เกสิ ปุริสทมเม สณฺเฑนปี วิเนมิ ผรุสเณปี วิเนมิ สณฺหผรุสเณปี วิเนมิ**^{๒๙} เกสิ เราแนะนำบุคคลที่ควรฝึกฝนด้วยวิธีนุ่มนวลบ้าง วิธีหยาบบ้าง วิธีนุ่มนวลและหยาบบ้าง ซึ่งวิธีการสั่งสอนโดยแสดงผลของสุจริต เป็นการฝึกฝนด้วยวิธีการนุ่มนวล ส่วนการสั่งสอนโดยแสดงผลของทุจริต เป็นการฝึกฝนด้วยวิธีหยาบ ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า เป็นสารถิฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะเหตุนี้ จึงทำให้พระพุทธองค์สามารถพลิกสถานการณ์ที่เลวร้ายกลายเป็นดี ทำให้คนชั่วกลายเป็นกัลยาณชนและเป็นอริยชน และเปลี่ยนแปลงความทุกข์ความเดือดร้อนของสัตว์ให้เป็นความสุขสงบได้อย่างมหัศจรรย์

พุทธคุณบทที่ ๗ สดถา เทวมนุสฺसानิ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน ตามสมควรแก่ประโยชน์ที่เทวดาและมนุษย์จะพึงได้รับ และเพราะทรงช่วยพาหมู่สัตว์ให้พ้นความกัณดารคือความเกิด ดุจผู้นำกองเกวียนพาบริวารข้ามทางกัณดารเพราะโจร เพราะสัตว์ร้าย เพราะอดอยาก และเพราะขาดน้ำ และมีได้ทรงสอนให้รู้จักเฉพาะประโยชน์เท่านั้น ยังทรงสอนให้รู้จักแนวทางที่จะได้รับประโยชน์เหล่านั้น ดังปรากฏข้อความว่า **ยถา สดถวาโห สดถะกนฺตาริ ตาเรติ โจรกนฺตาริ ตาเรติ วาฬกนฺตาริ ตาเรติ ทุพฺภิกขกนฺตาริ ตาเรติ นิรุทกนฺตาริ ตาเรติ อุตฺตาเรติ นิตฺตาเรติ ปตาเรติ เขมฺนตฺถุมิ สมฺปาเปติ เอวเมว ภควา สดถวาโห สดถะกนฺตาริ ตาเรติ ขาติกนฺตาริ ตาเรติ**^{๓๐} ผู้นำกองเกวียน ย่อมนำหมู่เกวียนให้ข้ามไป ให้ข้ามพ้น ให้ข้ามออก ให้พ้นไป ให้ถึงแดนเกษมจากทางกัณดาร คือ ทางกัณดารที่มีโจร มีสัตว์ร้าย อดอยาก ขาดน้ำ ฉันทิ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้นำทางเหมือนผู้นำกองเกวียน นำหมู่สัตว์ให้ข้ามทางกัณดารคือทางกัณดารอันได้แก่ ความเกิด (ความแก่ ความเจ็บ ความตาย) ฉันทิ

นอกจากนั้น พระพุทธเจ้ายังเป็นครูของพวกทิพยและทรงเป็นครูของสัตว์ดิรัจฉานอีกด้วย เพราะประทานคำสั่งสอน ดังจะเห็นได้ว่า แม้สัตว์เหล่านั้นได้รับอุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว จึงได้บรรลุผลในอภิปภาพที่สองหรือสามด้วยอุปนิสัยสมบัตินั้น ซึ่งมีฉันทุกเทพบุตรเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ว่า

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดชาวเมืองจัมปาอยู่ที่ริมฝั่งสระคัคครา มีกบตัวหนึ่งรับเอาเสียง(แสดงธรรม)ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นอารมณ์ คนเลี้ยงโคคนหนึ่งได้ยืนกด

^{๒๙} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑๑/๑๒๘.

^{๓๐} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๐/๓๗๗.

ห้วงนั้นในขณะยืนค้ำไม้เท้า มันตายทันทีแล้วได้ไปเกิดในวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ในภพดาวดึงส์ และเขาเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้นเห็นตนเองมีหมูนางฟ้าห้อมล้อมในวิมานนั้น จึงนึกว่า แหม แม้กับ เช่นกับเรายังมาเกิดในวิมานทองนี้ เราทำกรรมอะไรหรือ เขามีได้เห็นกรรมอะไรอื่นนอกจากการ ปราบเสียดของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นอารมณ์ ดังนั้น จึงมาพร้อมกับวิมานปรากฏตัวถวายบังคม พระบาทยุคลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งที่ทรงทราบอยู่ก็ตรัสถาม ว่า

โก เม วรุตติ ปาทานิ

อิทธิยา ยสสา ชล

อภิกกนฺเตน วณฺเณน

สพฺพา โภภาสยํ ทิสา^{๓๑}

ผู้ที่รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์และบริวาร มีผิวพรรณงามยิ่ง เปล่งรัศมี สว่างไสว

ทั่วทุกทิศ กราบเท้าเราอยู่ เป็นใครเล่า

มณฺฑุโกหํ ปุเร อาสี

อุทเท วาริโคจโร

ตว ธมฺมํ สุนฺนตสฺส

อวธิ วจฺจปาลโก^{๓๒}

ในชาติก่อน ข้าพระองค์ได้เกิดเป็นกบเหี่ยวหากินอยู่ในน้ำ ถูกคน

เลี้ยงโคฆ่าในขณะพึงธรรมของพระองค์อยู่

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดเทพบุตรนั้น การตรัสรู้ธรรมได้มีแก่เหล่าสัตว์ ๘๔,๐๐๐ แม้เทพบุตรก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ได้ยิ้มแย้มกราบลาแล้วกลับขึ้นสวรรค์

การเป็นบรมครูผู้ประเสริฐสั่งสอนเทวดาและมนุษย์รวมถึงสัตว์ดิรัจฉานนั้น ทรงใช้ทั้ง วิชา ๓ และวิชา ๘ เป็นเครื่องมือและในกระบวนการสอน ทรงใช้พุทธานุภาพอันเปี่ยมล้นด้วย พระมหาเมตตา พระมหากรุณาด้วยอาศัยพุทธานุภาพข้อนี้ พระพุทธองค์จึงทรงกำหนดพุททกิจ เพื่อโปรดสรรพสัตว์ในแต่ละวันไว้อย่างชัดเจน สมดังที่ได้พระนามว่าเป็นบรมครูผู้ประเสริฐของ เหล่าเทพเทวาและมนุษย์

พุททคุณบทที่ ๘ พุทโธ

พระพุทธเจ้าทรงได้พระนามว่า พุทธะ เพราะทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยพระองค์ เองและทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม คือ ทรงเป็นผู้ตื่นจากการถูกครอบงำด้วยอวิชชา ทรงเป็นผู้ค้นพบ สัจจะทั้งปวงในสากลพิภพ และยังสั่งสอนสาวกให้รู้สัจจะที่ทรงค้นพบนั้นอีกด้วย คำว่า พุทธะ นี้ เป็นคำที่แสดงการตรัสรู้ญาณยธรรมที่กล่าวถึงอานุภาพของเทศนาญาณคือปัญญาแสดงธรรม มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ อันได้แก่ จิต เจตสิก ๕๒ นิปผันนรูป ๑๘
๒. วิการ คือ วิการรูป ๕ อันได้แก่ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตตา มุทฺตตา กัมมัณฺญุตตา
๓. ลักษณะ คือ ลักษณะรูป ๔ อันได้แก่ อุปจยะ สันตติ ชรตา อนิจจตา
๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์
๕. บัญญัติ คือ สมมุติที่สังคมโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น

^{๓๑} พุ.วิ. (บาลี) ๒๖/๘๕๗/๘๗.

^{๓๒} พุ.วิ. (บาลี) ๒๖/๘๕๘/๘๗.

ด้วยอานุภาพข้อนี้ หากเราท่านเปล่งอุทานออกมาหรือภาวนาด้วยความเคารพ ศรัทธา และมีจิตใจที่แน่วแน่ที่บริสุทธิ์ ย่อมสามารถป้องกันภัยอันจะเกิดจากการเบียดเบียนของอมนุษย์ได้

พุทธคุณบทที่ ๙ ภควา

พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า ภควา เพราะ

๑. ภาคยวา = ทรงมีโชค-ทรงมีบารมี คือผู้มีบุญที่ทรงกระทำไว้อย่าง

๒. ภคควา = ทรงทำลายกิเลส

๓. ฉหิ ภเคหิ ยุตโต = ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ ประการ

๓.๑ อีสสรียํ = ความเป็นใหญ่ในจิตหรือรูปกาย

๓.๒ โลกุตตโร ธมโม = โลกุตตรธรรม ๙

๓.๓ ยโส = เกียรติยศ

๓.๔ สิริ = ความสง่างาม

๓.๕ นิปตติสยณโต กาโม = ความสำเร็จประโยชน์ตามประสงค์

๓.๖ สมมาวายามสงขาโต ปยตโต = ความเพียร

๔. วิกตตวา = ทรงจำแนกแจกแจงธรรม คือทรงทรงแจก เปิดเผย แสดงธรรม

๕. ภตตวา = ทรงช่องเสพอริยธรรม คือทรงคบ เพิ่มพูนธรรม

๖. ภเวสุ วนตคฺคโม = ทรงคล้ายการไปในภพทั้งสาม

๗. ครุการวยุตโต = ทรงเป็นผู้ควรเคารพของชาวโลก โดยฐานะเป็นครู

๘. สุภาวิตตโน = ทรงอบรมพระองค์ดีแล้ว

๙. ภาคี ทรงมีส่วนแห่งปัจจัย ๔ เป็นต้น^{๓๓}

และเพราะทรงเป็นผู้กำจัดกิเลส ที่จะนำไปเกิดในภพทั้งสาม คือ กามภพ รูปภพ และ อรูปภพ ทรงจำแนกพระธรรมในการสั่งสอนที่งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในเบื้องปลาย เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงอยู่ในฐานะเป็นผู้ให้ความสว่างแก่ผู้อื่น จึงได้พระนามว่า “ภควา” พุทธศาสนิกชนมีความเชื่อว่า พุทธอานุภาพแผ่ด้วยตบะและเดชที่ช่วยปกป้องคุ้มครองให้รอดพ้นจากภัยต่าง ๆ และเพราะพุทธอานุภาพที่เปี่ยมด้วยพระมหาเมตตา พระมหากรุณาจะเกื้อหนุนให้ประสบกับความสุขความเจริญเหมือนอายุวัฒนกุมาร

๒. พระคุณของพระพุทธเจ้า ๓ ประการ^{๓๔}

๒.๑ พระปัญญาคุณ

พระปัญญาคุณ คือ พระพุทธคุณบทว่า สมมาสมพุทฺโธ, โลกวิทู และ พุทฺโธ อันหมายถึงพระปัญญาของพระพุทธองค์ ปัญญาคือความรู้ เป็นปัญญาที่ผ่านการปฏิบัติพัฒนามาจนสามารถจัดสรรพกิเลสต่าง ๆ ให้จางไป คลายไป บรรเทาไป จนถึงสามารถดับได้โดยสิ้นเชิงใน

^{๓๓} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๐-๔๐๑.

^{๓๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความหมายแห่งพระรัตนตรัย, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๓.

ที่สุด พระปัญญาคุณจึงหมายเอาพระปัญญาอันยอดเยี่ยม สามารถช่วยชี้ทางให้สัตว์ทั้งหลายพ้นทุกข์ได้จริง

๒.๒ พระบริสุทธิคุณ พระวิสุทธิคุณ คือ พระพุทธคุณบพว่า **อรหํ, วิชชาจรม-สมปนโน** และ **ภควา** อันหมายถึงความบริสุทธิ์หมดจดของพระพุทธองค์ เป็นความบริสุทธิ์ที่เป็นผลต่อเนื่องมาจากปัญญาที่ทำหน้าที่ขจัดอวิชชา ทำให้ภายในใจของพระพุทธองค์ทรงตื่นจากอำนาจของความหลง ความเขลา ที่เรียกกันว่าการหลับไหล หลงไหล เลื่อนไหลไปตามกระแสของกิเลสที่เป็นอาการของอวิชชา เป็นการตื่นจากกิเลสสินทรา ความหลับเพราะอำนาจของกิเลส ซึ่งเป็นการตื่นในขณะที่ยังตื่นอยู่ นอกจากนั้นแล้ว พระวิสุทธิคุณหรือพระบริสุทธิคุณ ยังหมายรวมถึงการที่ทรงบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งหลาย ไม่มีสิ่งเศร้าหมองในพระทัยเลย

๒.๓ พระมหากรุณาธิคุณ

พระมหากรุณาธิคุณ คือ พระพุทธคุณบพว่า **อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ, สดธา เทวมนุสสานํ** และ **สุคโต** อันหมายถึงพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีต่อสรรพสัตว์ในโลก

กรุณา คือ ความแช่มชื่นเบิกบาน เป็นอาการของจิตที่กำลังของปัญญามากพอต่อการขจัดกิเลสออกไป ทำให้โลกทัศน์ของพระพุทธองค์นั้นมีปัญญารู้เท่าทันความจริงของชีวิต หรือรู้ตามความเป็นจริง พร้อมจะยอมรับและพัฒนาปัญญาขึ้นจนใจบริสุทธิ์จากความรู้สึกว่าเป็นเราเป็นเขา ทำให้มีความเห็นว่า โลกทั้งผองเป็นพี่น้องกัน ชีวิตทุกชีวิตเป็นพวกพ้องเดียวกัน คือ เป็นเพื่อนร่วมโลก ร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกัน ทำให้มีจิตใจเมตตาเอ็นดูต่อคนสัตว์ทั้งหลาย พร้อมทั้งจะทำสิ่งอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลและอำนวยความสุขให้แก่เพื่อนร่วมโลกอย่างเต็มกำลังความสามารถ

๒.๑.๒ พระธรรมรตนะ

พระธรรม คือ คำสอนของพระพุทธเจ้า รวมถึงคุณงามความดี บ่อเกิดแห่งคุณความดี เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมแล้ว ได้มีพระกรุณาแสดงพระธรรมสั่งสอนแก่สังคมโลก พระธรรมจึงเป็นสมบัติอันเลิศล้ำที่พระพุทธเจ้าทรงประทานแก่สังคมโลก^{๓๕}

พระธรรม แปลว่าทรงไว้ หมายถึงทรงตัวเอง คงตัวอยู่เสมอ และรักษาคนที่มิพระธรรมไว้ให้เป็นไปตามพระธรรม พระธรรมจึงเป็นกฎธรรมดาที่คงตัวอยู่เสมอ พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมก็คือได้ทรงค้นพบกฎธรรมดาของโลกที่นำไปพ้นไปจากความทุกข์ทั้งปวง

เอตถ ปน อธิคตมคเค สจจิกตนิโรธะ ยถาณุสสิฏฺฐํ ปฏิปชขมาเนว จตุสสุ อปาเยสสุ อปตมานะ ธาเรตติ ธมฺโม, โส อตถโต อริยมคโค เจว นิพพานญจ. วุตตํ เหตุ “ยาวตา ภิกขเว ธมมา สงขตา, อริโย อฏฺฐงคิกโก มคโค เตสํ อคคมกขายตี”ติ^{๓๖} วิตถาโร. น เกวลญจ อริยมคโค เจว นิพพานญจ, อปิจ โข อริยผลเหติ สทฺธิ ปริยตติธมฺโมปิ. วุตตญเหตุ ฉตตมานวภิวิมานะ :-

^{๓๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความหมายแห่งพระรัตนตรัย, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๔.

^{๓๖} อย.จตุกก. ๒๑/๓๔/๓๔.

“ราควิราคมเนชมโสภ”^{๓๗}

มธุรมิมิ ปุณฺณ สุวิคตํ

ธมฺมสงฺขตมปปฏิภูลํ

ธมฺมมิมิ สรณตถมฺเพหิ^{๓๘}

บัณฑิตพึงทราบความพิสดารดังนี้ว่า สภาวะใดทรงไว้ซึ่งบุคคลผู้บรรลุมรรคแล้ว ผู้ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ผู้กำลังปฏิบัติตามคำสั่งสอนอยู่นั้นไม่ให้ตกไปในอบายทั้ง ๔ เหตุนั้น สภาวะนั้นชื่อว่าพระธรรม พระธรรมนั้นโดยความหมายได้แก่อริยมรรคและพระนิพพานนั้นแล สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด อริยมรรคมองค์ ๘ เรากล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”^{๓๙} แต่ไม่ใช่อริยมรรคและพระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้นที่ชื่อว่าพระธรรม โดยที่แท้ แม้ปริยัติธรรมกับอริยผลทั้งหลาย ก็ชื่อว่าพระธรรม สมจริงดังคำที่เทพบุตรกล่าวไว้ในฉัตตมาณวกวิมานวัตถุว่า

“เธอจงถึงพระธรรมอันเป็นเหตุสํารอกราคะ

มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก

เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง

ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน นำปรารภนา ละเอียดอ่อน

ซึ่งพระตถาคตทรงจำแนกไว้แจ่มแจ้งแล้วนี้

เพื่อเป็นที่พึ่งที่ระลึกเกิด”^{๔๐}

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เป็นกฎธรรมดาที่คงตัวอยู่เสมอใครจะค้นพบหรือไม่ พระธรรมก็ยังมีเป็นพระธรรม คือเป็นกฎธรรมดาอยู่นั่นเอง แต่เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบพระธรรมก่อนใคร ๆ แล้วทรงนำพระธรรมออกมาแสดงเปิดเผย สังคมโลกจึงได้รู้พระธรรมตามพระพุทธเจ้า จึงนับพระธรรมเป็นรัตนะดวงที่ ๒ ของสังคมโลก

พระธรรมเป็นรัตนะ เพราะมีสาระล้วน ๆ ไม่มีส่วนใดที่มีอยู่ในพระธรรมที่ไร้สาระ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมดังกล่าวในรูปศาสนา คือคำสอนเป็นสูตรปฏิบัติอย่างมีระเบียบเป็น การประมวลระบบของชีวิตทั้งหมด เป็นประทีปส่องให้เห็นความจริงทุกแง่มุมของชีวิตของตนเอง เป็นคำสอนที่เพียงพอกับเรื่องชีวิตของคนทุก ๆ คนอย่างครบถ้วน ถูกต้องและทุก ๆ บทของตัวพระธรรมเปี่ยมไปด้วยพระกรุณาของพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเมื่อใด ก็ได้รับพระกรุณาของพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ในพระธรรมเมื่อนั้นทุกครั้งไป เพราะเหตุดังกล่าวนี้นี้ พระธรรมจึงเกี่ยวข้องกับตัวเราเองโดยตรง เพราะเรื่องของตัวเราเองนี้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเป็นพระธรรมสอนกลับไปให้แก่ตัวเราทุก ๆ คน เหมือนทรงประทานกระจกเงาให้ส่องดูตัวเพื่อจะให้เห็นภาพตัวแล้วแก้ไขตกแต่งตัว หรือเหมือนทรงประทานประทีปโคมไฟสำหรับส่องให้มองเห็นทาง จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าเหมือนได้ทรงมีพระเนตรมองเห็นตลอดหมด ใครจะทำ พุติ คิด อย่างไร ทรงเห็นตลอด และทรงสอนว่า อย่างนี้ไม่ดีอย่าทำนะ อย่างนี้ดีให้ทำเถิด ดังนี้ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ใคร

^{๓๗} ปาลี. มเนญชมโสภ...

^{๓๘} พุ.วิ. (บาลี) ๒๖/๘๘๗/๙๑.

^{๓๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓.

^{๔๐} พุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๘๗/๑๐๕.

ประพฤติตามพระธรรมที่ทรงสอนจึงไม่มีที่จะเสียและไม่ตกต่ำ มีแต่จะดีขึ้นเจริญขึ้นโดยส่วนเดียว พระธรรมล้วนมีสาระอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทุก ๆ ด้าน ไม่มีเลยที่จะไร้สาระ จึงเป็นที่ยินดีปลาบปลื้มใจสำหรับคนที่ได้ฟังพระธรรม ได้ปฏิบัติพระธรรม ได้ประสบสาระในพระธรรม พระธรรมจึงเป็นรัตนดวงที่ ๒

พระธรรม คือสภาพที่ทรงไว้ เป็นพระธรรมจะทรงผู้ปฏิบัติไว้ไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่ว “พระธรรมย่อมรักษาผู้ปฏิบัติไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่วหรือโลกที่ชั่ว นำความมีต้อออกไป”

พระธรรมเป็นสมบัติสำหรับประดับใจให้งดงาม บำรุงใจให้เจริญ ทำให้เป็นคนโดยสมบูรณ์ ให้เป็นกัลยาณชน ให้เป็นอารยชนและให้อยู่เป็นสุขสงบ เปรียบเหมือนโรคสมบัติเครื่องบำรุงร่างกายและชีวิตให้เจริญเติบโต ให้ดำรงอยู่ และอาการสมบัติเครื่องประดับตกแต่งร่างกายให้งดงาม แต่พระธรรมเป็นเครื่องบำรุงจิตใจและประดับใจให้งดงาม พระธรรมที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า รวมถึงคุณงามความดี บ่อเกิดแห่งคุณความดี คือสมบัติอันล้ำค่าที่พระพุทธเจ้าทรงประทานแก่สังคมโลก

พระธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้าที่บุคคลได้ประพฤติปฏิบัติตามข้อที่ทรงแสดงไว้ คืออะไรที่ทรงสอนให้รู้ไว้เขาก็ได้รู้สิ่งนั้น อะไรที่ทรงสอนให้ละเว้นไม่กระทำเขาก็ละเว้น อะไรที่ทรงสอนให้ลงมือประพฤติปฏิบัติเขาก็ได้ประพฤติปฏิบัติตาม และด้วยการประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้นี้เอง พระธรรมก็จะทำหน้าที่คุ้มครองป้องกันรักษาบุคคลเหล่านั้นไว้เหมือนกับร่มใหญ่ที่ป้องกันคนไม่ให้เปียกฝนในเวลาที่ฝนตก พระธรรมที่บุคคลประพฤติปฏิบัติดี ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือ ย่อมคุ้มครองป้องกันบุคคลนั้นเอาไว้ไม่ให้มีเวรภัย และไม่เบียดเบียนกัน ให้มีความสุขกายสบายใจ จนถึงหลุดพ้นจากความทุกข์ในที่สุด คุณของพระธรรม คือ รักษาผู้ปฏิบัติเอาไว้ไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว

ผู้นับถือพระพุทธศาสนานับว่าเป็นผู้มีอิสระและโชคดีที่สุด เพราะพระพุทธศาสนาให้เสรีภาพในการค้นหาเหตุผลเต็มที่ ไม่ต้องการให้ใครเชื่ออย่างงมงาย และหลักการของพระพุทธศาสนาถือว่า พระธรรมซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้ด้วยตนเอง เพราะเชื่อมั่นว่าพระธรรมเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว

ศาสดาผู้ประกาศศาสนาจะเป็นผู้เด่นได้รับความนิยมนับถือของประชาชนทุกกาลสมัยก็ต้องอาศัยที่คำสอนนั้นมีเหตุผล ทนต่อการเพ่งพินิจและการสอบสวนของผู้มีปัญญา ทั้งอาจอำนวยความสะดวกแก่ผู้ปฏิบัติตามด้วย ถ้ามีแต่เพียงประวัติว่าศาสดาจารย์ผู้นั้นมีฤทธิ์เดชเป็นอัศจรรย์ต่าง ๆ แต่คำสอนไม่สมเหตุผลผลก็ยากที่จะมีใครเชื่อถือได้

การจะเป็นคนดีหรือมีความสุขนั้น ประการสำคัญอยู่ที่การกระทำหรือความประพฤติของบุคคลนั้น ๆ ผู้นั้นจะทำดีหรือประพฤติดีย่อมเป็นผลแห่งการสอนดี มีเหตุผลเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงยกย่องคำสอนที่ดีว่าประเสริฐกว่าฤทธิ์เดช และผู้นับถือพระพุทธศาสนาที่แท้จริง หาได้นับถือพระพุทธเจ้าเพราะเหตุฤทธิ์เดชไม่ หากแต่นับถือเพราะได้พิจารณาเห็นว่าพระธรรมของพระพุทธองค์ดีเลิศจริง มีเหตุผลจริงและพระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญเป็นตัวอย่างในทางที่ดีจริงมาแล้ว

สาระสำคัญของพระพุทธศาสนาอยู่ที่การแสดงผล สั่งสอนคนให้ดับทุกข์ได้เป็นประมาณ ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติชอบว่า ชื่อว่าบูชาพระพุทธองค์ด้วยบูชาอันเลิศกว่าการบูชาด้วยอามิส มีรูป เทียน ดอกไม้ เป็นต้น อันแสดงว่าพระพุทธเจ้ามุ่งให้ผู้นั้นปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์มากกว่าการดีแต่กราบไหว้ ไม่ฝึกตนให้ดีขึ้น เพราะผลที่มุ่งหมายนั้นมีโชยอยู่ที่การกราบไหว้อ่อนน้อม แต่ขึ้นอยู่กับประพฤติปฏิบัติหรือการกระทำด้วยตนเอง การบูชาผู้ที่ควรบูชาจัดว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุของการเข้าถึงสุคติและนิพพาน แม้เราจะบูชาพระพุทธเจ้าด้วยวิหาร อุโบสถ เจดีย์ แต่ถ้ามีผู้มีบรรลุนิพพานไม่ว่าจะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ บุคคลนั้นถือว่าได้ประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง เพราะเป็นพยานในการบรรลุนิพพานของพระพุทธเจ้า การปฏิบัติธรรมแล้วได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ นับว่าเป็นการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติบูชาอย่างแท้จริงเป็นสิ่งที่ตรงตามพระพุทธประสงค์ในมงคลข้อการบูชาผู้ที่ควรบูชา

พระธรรมย่อมจะทรงไว้ คือ รักษาผู้ปฏิบัติตามไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว หมายความว่าเมื่อบุคคลประพฤติปฏิบัติตามคำสอนที่เรียกว่าพระธรรมแล้ว พระธรรมจะเป็นเครื่องมือหรือเป็นกลไกสำหรับการดำรงชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ในความหมายนี้ พระธรรมจึงมีลักษณะเป็นเครื่องช่วยป้องกันผู้ปฏิบัติไม่ให้กลายเป็นคนชั่ว นำมาซึ่งประโยชน์และความสุขแก่ผู้ประพฤติปฏิบัติตาม

ข้อความที่ว่าพระธรรมย่อมรักษาผู้ปฏิบัติตามนี้ ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง ตามพระพุทธภาษิตว่า ธมโม สจฺจนฺโณ สุขมาวหาตี^{๔๑} ธรรม (บุญ) ที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้วย่อมจะนำความสุขมาให้ กล่าวคือ ต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรม และการประพฤติพระธรรมถูกต้องแล้วได้รับผลจากการปฏิบัตินี้ เป็นอาการที่ผู้ประพฤติปฏิบัติและตั้งมั่นอยู่ในพระธรรมจะเห็นได้ด้วยตนเอง เหมือนการกินยาที่ถูกกับโรคที่เราเป็นก็จะได้เห็นคุณค่าของยา เห็นคุณค่าของพระธรรม แต่ทั้งนี้ต้องตระหนักว่าต้องประพฤติดี ปฏิบัติถูกต้อง หากปฏิบัติไม่ถูกต้องก็เหมือนกินยาผิด กินยาผิดมีโทษฉันทใด การปฏิบัติผิดพระธรรมก็มีโทษฉันทนั้นเหมือนกัน

คำสอนของพระพุทธเจ้าชื่อว่า สวากขาตธรรม แปลว่า พระธรรมอันพระพุทธองค์ตรัสดีแล้ว โดยอธิบายว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมด้วยความรู้ มิได้ทรงแสดงด้วยความเดาหรือ ความคาดคะเน กล่าวคือ

๑. ทรงค้นคว้าทดลองจนรู้แจ้งชัดด้วยพระองค์เอง แล้วจึงได้แสดงแก่พุทธบริษัท
๒. ทรงแสดงพระธรรมมีเหตุผลที่ผู้ฟังตรองตามเห็นจริงได้โดยไม่ต้องอาศัยเทวดาหรือสิ่งลึกลับ
๓. ทรงแสดงพระธรรมเป็นอัสจรรย ที่ผู้ฟังนำไปประพฤติปฏิบัติตามแล้วได้รับผลควรแก่การปฏิบัติ

โดยนัยดังกล่าวนี้จึงปรากฏว่าพระธรรมของพระพุทธองค์คงทนต่อการเพ่งพิสูจน์ของผู้มีปัญหา และพระพุทธองค์ได้ทรงปฏิบัติเป็นตัวอย่างมาแล้ว ทั้งสาวกของพระองค์ก็ประพฤติตาม

^{๔๑} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๐๓/๓๑๘, พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖.

ได้โดยไม่ใช่ของเหลือวิสัย การที่บางคนใจร้อนประพุดเพียงเวลาเล็กน้อย จะให้ได้ผลมากดังปรารถนานั้นจึงเป็นการเข้าใจผิด เพราะหากมองตามความเป็นจริงแล้วการปฏิบัติบ่อยย่อมได้ผลน้อย การปฏิบัติเพียงเวลาอันสั้นก็เป็นธรรมดาที่จะไม่เห็นผล ไม่ประสบความสำเร็จ เปรียบเหมือนการทำอาหาร พอนำภาชนะตั้งไฟไม่ทันเดือดก็ด่วนยกลง อาหารจะสุกได้อย่างไร การทำความดีนั้นต้องให้มีความดีมากพอที่จะปราบความชั่วได้ คือ ต้องมีดียิ่งกว่าชั่วจึงจะปราบกันลง เหมือนน้ำที่จะดับไฟ ถ้าน้ำน้อยไม่สมส่วนกับไฟก็ดับไฟไม่ได้

คนที่ใจร้อนอยากเห็นผลแต่ไม่สร้างความดีให้เพียงพอ นั้น เมื่อปรารถนาจะได้โดยง่าย และสะดวกสบายมากขึ้นก็ต้องใช้วิธีอื่น มีการอ่อนน้อมเช่นสรวงให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์อำนวยให้บ้าง เทียวหาหมอดูแร่โชคชะตาบ้าง เป็นต้น ดังนั้น ผู้ตั้งอยู่ในเหตุผลย่อมรู้จักพิจารณาและพากเพียรกระทำตนให้บรรลุผลที่มุ่งหมาย ไม่ใช่มัวคิดฝันแต่จะให้ได้ดีอย่างลอย ๆ

คุณของพระธรรมนั้นท่านจำแนกไว้ ๖ ประการ^{๔๒} คือ

ธรรมคุณบทที่ ๑ สวากขาโต

พระธรรมอันดับแรกคือปริยัติธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่ สุด และเพราะแสดงพรหมจรรย์ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะอันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง หมายความว่าถูกต้องแล้ว ไม่ต้องเขียนขึ้นมาใหม่ พุทธบริษัทผู้ศึกษาเป็นแต่เพียงอธิบายขยายความ หรือพูดให้ตรงตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้ ก็เพียงพอกับการที่จะระงับดับทุกข์ เพราะพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว

ความงาม ๓ ของปริยัติธรรม กล่าวโดยละเอียดว่า คาถาบทหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง :-

๑. งามในเบื้องต้นด้วยบาทต้น
๒. งามในท่ามกลางด้วยบาทที่สองและที่สาม
๓. งามในที่สุดด้วยบาทหลัง เพราะเป็นคำสอนที่งามรอบด้าน เนื่องจากคำสอนทั้งหมดมุ่งถึงศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ

สูตรที่มีอนุสนธิเดียว :-

๑. งามในเบื้องต้นด้วยคำเริ่ม คือคำเป็นต้นว่า **เอว เม สุตฺ** (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้) ซึ่งกล่าวถึงเวลา สถานที่ ผู้แสดง และผู้ฟังเป็นต้น
๒. งามในที่สุดด้วยคำลงท้าย คือคำเป็นต้นว่า **อิทมโวจ** (พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้) หรือคำว่า **อิติ ยํ ตํ วุตตํ, อิทเมตํ ปฏิจจ วุตตํ** (คำที่กล่าวแล้วนี้เป็นคำกล่าวอาศัยเนื้อความนั้นอย่างนี้)
๓. งามในท่ามกลางด้วยคำส่วนกลางที่เหลือ

^{๔๒} เมธี เมธีสถิตนันท, “ศึกษาวิเคราะห์การเข้าถึงพระรัตนตรัยในปฐมสมณานิสกาสสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๖.

สูตรที่มีอนุสนธิต่างกัน :-

๑. งามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก งามในที่สุดด้วยอนุสนธิหลัง งามในท่ามกลางด้วยอนุสนธิ[ส่วนกลาง]ที่เหลือ

๒. งามในเบื้องต้น เพราะมีทั้งคำเริ่มและเรื่องที่เกิดขึ้น งามในท่ามกลาง เพราะมีเนื้อความ[อันมีศีลเป็นต้นที่ทรงแสดง]ไม่ผิด และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์ตามสมควร แก่เวไนยชน ดังคำว่า **ตํ กิสส เหตุ** (ข้อนั้นเพราะอะไร), **เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว** (ภิกษุทั้งหลาย อุปมาว่า) และงามในที่สุดด้วยการก่อให้เกิดศรัทธาแก่ผู้ฟังและด้วยคำลงท้าย

ข้อ ๑. หมายถึง พระสูตรเท่านั้น ส่วนข้อ ๒. หมายถึง พระสูตรและพระวินัย โดยพระสูตรมีคำเริ่ม ส่วนพระวินัยมีเรื่องที่เกิดขึ้น

ข้อความว่า “ตามสมควรแก่เวไนยชน” หมายความว่า พระสูตรที่ทรงแสดงและพระวินัยที่บัญญัติไว้สมควรแก่เวไนยชนผู้ฟังพระสูตรและปฏิบัติตามพระวินัย

ศาสนธรรมทั้งหมด คือ พระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม :-

๑. งามในเบื้องต้น ด้วยศีลอันเป็นเนื้อความของตน เพราะคำสอนมีศีลเป็นพื้นฐาน งามในท่ามกลาง ด้วยสมณะ วิปัสสนา มรรค และผลเพราะสมณะเป็นต้นนั้นเป็นท่ามกลางแห่งศาสนสมบัติ งามในที่สุดด้วยพระนิพพาน เพราะไม่มีกิจที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไปจากการบรรลุพระนิพพานนั้น

๒. งามในเบื้องต้น ด้วยศีลและสมาธิ เพราะการปฏิบัติชอบในพระศาสนามีได้ด้วยปัญญา อีกทั้งศีลและสมาธิก็เป็นพื้นฐานของปัญญานั้น งามในท่ามกลาง ด้วยวิปัสสนาและมรรค เพราะปัญญามีสองประการ คือ อนุโพธิปัญญา (ปัญญารู้ตาม) และปฏิเวธปัญญา (ปัญญาแทงตลอด) งามในที่สุด ด้วยผลและพระนิพพาน เพราะความสำเร็จของมรรคนั้นคือผล และการทำให้แจ้งพระนิพพานก็เป็นหน้าที่หรือเพราะผลคือสุภาทิเสสนิพพานและพระนิพพานคืออนุภาทิเสสนิพพานเป็นที่สุดของศาสนสมบัติ

๓. งามในเบื้องต้น ด้วยการตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า เพราะมีพระพุทธเจ้าเป็นแดนเกิด งามในท่ามกลาง ด้วยความดีเลิศของพระธรรม คือ การขจัดสังกิเลส ความหมดจด และความบริบูรณ์ เพราะมีพระธรรมเป็นสรณะ งามในที่สุดด้วยการปฏิบัติดีของพระสงฆ์ เพราะคำสอนดำรงมั่นในโลกได้ด้วยการปฏิบัติดีของพระสงฆ์นั้น

๔. งามในเบื้องต้น ด้วยสัมมาสัมโพธิญาณที่บุคคลบรรลุได้ด้วยการฟังแล้วปฏิบัติตามอย่างนั้น เพราะเป็นเลิศกว่าคุณทั้งปวง และเป็นมูลเหตุของโพธิญาณทั้งสองอื่น งามในท่ามกลาง ด้วยปัจเจกโพธิญาณ เพราะเป็นญาณท่ามกลางด้วยคุณธรรม งามในที่สุด ด้วยสาวกโพธิญาณ เพราะต่ำกว่าและเป็นที่สุดโพธิญาณทั้งสองนั้น

๕. งามในเบื้องต้น เพราะนำความงามมาให้แม้ด้วยการฟังเนื่องจากข่มนิวรณ์ได้ในขณะฟัง งามในท่ามกลาง เพราะนำความงามมาให้แม้ด้วยการปฏิบัติเนื่องจากก่อให้เกิดสุขในสมณะและวิปัสสนาในขณะปฏิบัติ งามในที่สุด เพราะนำความงามมาให้แม้ด้วยผลการปฏิบัติเนื่องจากทำให้เป็นผู้คงที่ในโลกธรรมเมื่อผลของการปฏิบัติสำเร็จแล้ว

นอกจากนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมประกาศศาสนพรมจรรย์ (ไตรสิกขา และเทศนา) และมรรคพรมจรรย์ (อริยมรรคที่เป็นแก่นแท้ของไตรสิกขา) และแสดงด้วยนัยต่าง ๆ โดยอ้อมต่อมา

พรมจรรย์ทั้งสองนั้น :-

๑. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ (ความหมาย) เพราะมีความหมายครบถ้วนตามสมควร และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ (ศัพท์) เพราะมีศัพท์ครบถ้วน คือ พยัญชนพุทธิ ๑๐

พยัญชนพุทธิ คือ พยัญชนะเครื่องแสดงอรรถ คำว่า พยัญชน ในที่นี้หมายรวมทั้งสระ พยัญชนะที่มีสระและบท มีทั้งหมด ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. สิลิเสียงหย่อน มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฎ ต ป, ค ช ฑ ท พ
๒. ธนิตเสียงแข็ง มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฝ ฒ ฒ ฐ ภ
๓. ทีฆะเสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อุ เอ โอ
๔. รัสสะเสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ
๕. ครุเสียงหนัก เช่น ยสส นกขมติ
๖. ลหุเสียงเบา เช่น ยสส น ขมติ
๗. สัมพันธะบทติดกัน เช่น ตณฺหิสส
๘. วัตถิตะบทแยกกัน เช่น ตณฺหี อสส
๙. นิคคหิตพยัญชนะที่เปล่งเสียงออกทางนาสิกประกอบกับรัสสะสระ ๓

เสียง เช่น ก กิ ฏ

๑๐. วิมุตตะเสียงทั่วไปที่ไม่เปล่งออกทางนาสิกเหมือนนิคคหิต

สิลิล ธนิตลจ ทีฆรส

ครุก ลหุญเจว นิคคหิต

สมพนธวตถิต วิมุตต

ทสรา พยัญชนพุทธิยา ปภาโท.^{๔๓}

ประเภทของพยัญชนพุทธิมี ๑๐ ประการ คือ สิลิล ธนิต ทีฆะ

รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ วัตถิตะ นิคคหิต และวิมุตตะ

๒. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะประกอบด้วยกลุ่มอรรถ คือ อรรถแสดงโดยสังเขป (สงกาสน), อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ (ปกาสน), อรรถอธิบาย (วิวรรณ), อรรถจำแนก คือ แจกแจงอรรถที่แสดงไว้แล้ว (วิภชน), อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มเติมโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา (อุตตานีกถณ) และอรรถแจกแจงโดยพิสดารด้วยประการต่าง ๆ เพื่อทำผู้สดับให้เข้าใจยินดีด้วยธรรมเทศนา (ปญฺญตฺติ) และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยพยางค์ (อักษร) บท (ปท) พากย์ (พยญฺชน) การจำแนกพากย์ (อาการ) รูปวิเคราะห์ (นิจฺจตฺติ) และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ (นิจฺจเทส)

^{๔๓} วิ.อ. (บาลี) ๓/๔๘๕/๕๕๒.

๓. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะลึกล้ำซึ่งโดยอรรถและปัญญาแทงตลอด และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะลึกล้ำซึ่งโดยธรรม (พระบาลี) และการแสดง

๔. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะเป็นวิสัยของอรรถปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกอรรถ/ผล) และปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกญาณรู้เห็นอรรถปฏิสัมภิทาเป็นต้น) และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะเป็นวิสัยของธัมมปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกธรรม/เหตุ) และนิรุตติปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวตามสมควรแก่เหตุและผล)

๕. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะทำให้บัณฑิตชนเลื่อมใส เนื่องจากผู้มีปัญญาควราเข้าใจ และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะทำให้ชาวโลกทั่วไปเลื่อมใส เนื่องจากน่าเชื่อถือ

๖. ชื่อว่าเพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะมีคำอธิบายลึกล้ำ และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะมีบทชัดเจน

อรรถที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ ชื่อว่า อรรถปทะ คือ กลุ่มอรรถ ๖ ประการ กล่าวไว้ในเนติปกรณ์ (ข้อ ๒๔ หน้า ๖) คือ

๑. สงกาสนา อรรถแสดงโดยสังเขป เช่น อุปาติยมาโน โข ภิกขุ พทโธ มารสส. อนุปาติยมาโน มุตโต ปาปิโมโต^{๔๔} ภิกษุผู้ยึดมั่นย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้

๒. ปากาสนา อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ เช่น สพฺพ ภิกฺขเว อาทิตตํ^{๔๕} ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่

๓. วิวรรณ อรรถอธิบาย เช่น รูปิ โข ภิกขุ อุปาติยมาโน พทโธ มารสส อนุปาติยมาโน มุตโต ปาปิโมโต. เวทนี ... สณฺณ ... สงฺขาร ... วิญฺญาณํ อุปาติยมาโน พทโธ มารสส อนุปาติยมาโน มุตโต ปาปิโมโต^{๔๖} ภิกษุ ผู้ยึดมั่นรูปย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้ ผู้ยึดมั่นเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญานย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้, กิณฺจ ภิกฺขเว สพฺพ อาทิตตํ. จกฺขุ ภิกฺขเว อาทิตตํ. รูปา อาทิตตา^{๔๗} ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่คืออะไร จักขุถูกเผาอยู่ รูปถูกเผาอยู่

๔. วิภังษา อรรถจำแนก คือ แจกแจงอรรถที่แสดงไว้แล้ว เช่น กตมณฺจ ภิกฺขเว รูปิ. จตฺตาริ จ มหาภูตา จตฺตุนณฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปิ. อิหํ วุจฺจติ ภิกฺขเว รูปิ^{๔๘} ภิกษุทั้งหลาย รูปมีอะไรบ้าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น ทั้งหมดนี้เรียกว่า รูป, เกณ อาทิตตํ. ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา ซาติยา ชราย มรณฺณ โสภเทสิ ปรีเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทมนสฺสเอหิ อุปายาสเอหิ อาทิตตํ^{๔๙} ธรรมทั้งปวงถูกอะไรเผาอยู่ ถูกไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟ

^{๔๔} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๖๓/๖๑.

^{๔๕} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๘/๑๗.

^{๔๖} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๖๓/๖๑.

^{๔๗} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๘/๑๗.

^{๔๘} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๖/๔๘.

^{๔๙} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๘/๑๗.

โมหะ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจผาอยู่

๕. **อุตตานิกมม** อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา เช่น **กตมํ ตํ รูปํ อุปาทา. จกขายตณํ โสตายตณํ ... กพพีกาโร อาหาโร**^{๕๐} อุปาทายรูปนั้นคืออะไร คือ จักขายตณะ โสตายตณะ ... กพพีการาหาร

๖. **ปณฺณตติ** อรรถแจกแจงโดยพิสดารด้วยประการต่าง ๆ เพื่อทำผู้สดับให้รำเรงยินดีด้วยธรรมเทศนา หมายถึง สูตรหนึ่ง ๆ ในพระสูตรแต่ละสูตร หรือเนื้อหาตอนหนึ่ง ๆ ในพระวินัยและพระอภิธรรม

ในกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้ อรรถ ๒ ประการแรกแสดงแก่อุคฆฏิตัญญบุคคล อรรถ ๒ ประการต่อมาแสดงแก่วิปัญจิตัญญบุคคล ส่วนอรรถ ๒ ประการสุดท้ายแสดงแก่นายบุคคล ดังนั้น กิริยาแสดงธรรมแก่บุคคลเหล่านั้นจึงเป็นไปโดยสังเขป ปานกลาง และพิสดาร ตามสมควรแก่บุคคลเหล่านั้น

ศัพท์ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ ชื่อว่า พยัญชนปะทะ คือ กลุ่มศัพท์ ๖ ประการ กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์ (ข้อ ๒๓ หน้า ๖) คือ

๑. **อกฺขร** พยางค์ คือ ส่วนหนึ่งของบท มีตั้งแต่ ๑ พยางค์ขึ้นไป เช่น **ทุ, ส, น, โส** ในคาถาเป็นต้นว่า **ทุชชีวิตมชีวมห**^{๕๑} พวกเราไม่ให้ ของที่มีอยู่ จึงเป็นอยู่ลำบาก เมื่อไทยธรรมมีอยู่ พวกเรามีได้ทำที่พึงแก้ตน

๒. **ปะท** บท คือ ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย เช่น บทว่า **สีเล** ในคาถาว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลโย**^{๕๒} ขนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชันนี้ได้

๓. **พยัญชน** พากย์ คือ กลุ่มบทที่มีกริยาคุมพากย์ที่เป็นบทอาขยาตหรือกิตก์ เช่น **จตฺตาโรเม ภิกฺขเว สติปฺปญฺจนา ภาวิตา พหุลิกฺตา เอกนตนิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺจาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตุนตี**^{๕๓} ภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานสี่นี้ เมื่อเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ดับกิเลส สงบ ระงับ รู้ยิ่ง รู้แจ้ง และพ้นไปจากตัณหา

๔. **อาการ** การจำแนกพากย์ เช่น **กตเม จตฺตาโร. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายา-นุปลสี วิหริตฺวา อาตปฺปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌมาโทมนสฺส**^{๕๔} สติปัฏฐานสี่คืออะไร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส รู้จริง มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่

^{๕๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๙๕/๑๘๑.

^{๕๑} พุ.เปต. (บาลี) ๒๖/๘๐๔/๒๕๕.

^{๕๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓/๑๖. ๑๙๒/๑๙๘.

^{๕๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๙๘/๑๕๖.

^{๕๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๗/๗๗.

๕. นิรุติ รูปวิเคราะห์ เช่น สงฆ์ อภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราดิ
วฺจจนฺตี^{๕๕} ภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งผลจึงเรียกว่า สังขาร

๖. นิพฺพเทส การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ เช่น สุขยติติ สุขา. ทุกฺขยติติ
ทุกฺขา. น ทุกฺขา จ น สุขา จาติ อทุกฺขมสุขา^{๕๖} เวทนาอันเป็นสุข ชื่อว่า สุขเวทนา เวทนาอันเป็น
ทุกข์ ชื่อว่า ทุกฺขเวทนา เวทนาที่มีใช้สุขและทุกข์ ชื่อว่า อทุกฺขมสุขเวทนา, นิพฺพทานํ มคฺเคติ,
นิพฺพตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ, กิเลเส มาเรณโต คจฺฉตฺติติ วา มคฺโค^{๕๗} สภาวะแสวงหาพระนิพพาน
หรือสภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา หรือสภาวะกำจัดกิเลสไป ชื่อว่า มรรค

สารธรรมในพระพุทธศาสนามีข้อความอันหมดจด คือ ศีล สมาธิ ปัญญา สมบูรณ์
ครบถ้วนแล้ว ไม่มีแนวปฏิบัติอื่นนอกจากนี้เพื่อความหมดจด เพราะธรรมเหล่านั้นกำจัดกิเลสใน
ระดับต่างกัน คือ

๑. ศีล กำจัดวิติกมกิเลส คือ กิเลสที่ล่วงละเมิดทางกายและวาจา
๒. สมาธิ กำจัดปรัญฐานกิเลส คือ กิเลสที่พัวพันมาในใจ
๓. ปัญญา กำจัดอนุสัยกิเลส คือ กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต

ฉะนั้น พระธรรมที่พระองค์ทรงสอนนั้น เป็นสัจธรรมความจริงแท้ไม่คลาดเคลื่อน อีก
นัยหนึ่ง โลกุตตรธรรมชื่อว่าสวากขาตธรรมเพราะตรัสปฏิบัติพาเหมาะแก่พระนิพพาน และตรัสพระ
นิพพานเหมาะแก่ปฏิบัติ โลกุตตรธรรมในที่นี้ได้แก่มรรค ๔ ผล ๔ และพระนิพพาน ๑ รวม
เรียกว่า โลกุตตรธรรม ๙ ผู้เข้าสู่กระแสแห่งโลกุตตรธรรม ๙ นี้ ย่อมได้สัมผัสอานุภาพแห่งพระ
ธรรม แม้ผู้ยังไม่สามารถเข้าถึง เพียงแต่สาธยายให้เกิดธัมมานุสสติก็ก่อให้เกิดผล คือ ความสุขสงบ
ได้ เพราะความเชื่อในธัมมานุภาพข้อนี้

ธรรมคุณบทที่ ๒ สนฺทิฎฺฐิโก

บุคคลผู้ปฏิบัติจะเห็นได้ด้วยตนเอง หมายความว่าพระธรรมที่ทรงสอน สามารถตรง
ตามให้เห็นจริงได้ ไม่ต้องเชื่อตาม ๆ กัน แสดงถึงคุณลักษณะเริ่มแรกที่ใครจะสนใจระดับศึกษา
อาจสอบสวนตนเห็นดีเห็นชอบด้วยตนเองก่อน สำหรับธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเองนั้น มีคำอธิบาย
ดังต่อไปนี้ :-

๑. อริยมรรค เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เพราะพระอริยะผู้กำลังขจัดราคะเป็น
ต้นในกระแสจิตของตนพึงเห็นได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า รตฺโต โข พฺราหฺมณ ราเคน อภฺภูโต ปรี-
ยาทิณฺณจิตฺโต อตฺตพฺยาพาทายปิ เจเตติ, ปฺรพฺยาพาทายปิ เจเตติ, อุภยพฺยาพาทายปิ เจเตติ.
เจตสิกํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏฺฐิสฺสเวเตติ. ราเค ปทีเน เนว อตฺตพฺยาพาทาย เจเตติ, น ปฺรพฺยาพาทาย
เจเตติ, น อุภยพฺยาพาทาย เจเตติ, น เจตสิกํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏฺฐิสฺสเวเตติ. เอวเมปิ โข พฺราหฺมณ
สนฺทิฎฺฐิโก ธมฺโม โหติ.^{๕๘} พราหมณ์ บุคคลผู้กำหนดถูกราคะครอบงำ มีจิตถูกราคะชักนำ ย่อม

^{๕๕} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๗๙/๗๑.

^{๕๖} อภ.สง.อ. (บาลี) ๒/๘๙.

^{๕๗} ปรมตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๑๘๕.

^{๕๘} อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๕๔/๑๕๒.

ตั้งใจเบียดเบียนตน ผู้อื่น หรือทั้งสองฝ่าย เขาย่อมเสวยทุกข์โศกนันททางใจ แต่เมื่อราคะถูกขจัดได้แล้ว เขาย่อมไม่ตั้งใจเบียดเบียนตน ผู้อื่น หรือทั้งสองฝ่าย ไม่เสวยทุกข์โศกนันททางใจ พราหมณ์ธรรมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติเห็นได้ด้วยตนเองอย่างนี้

๒. โลกุตตรธรรม ๙ เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เพราะพระอริยะผู้บรรลุนิพพานแล้วทุกท่านเห็นได้เองด้วยปัจเจกญาณ ไม่เชื่อคนอื่น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สันทิฏฐิ คือ ความเห็นที่ติงาม คำว่า สันทิฏฐิกะ คือ ธรรมที่ชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ติงาม กล่าวคือ ในโลกุตตรธรรม ๙ เหล่านี้ อริยมรรคชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ติงามคือมรรคญาณอันประกอบพร้อมกัน อริยมรรคชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ติงามคือมรรคญาณอันเป็นเหตุ ส่วนพระนิพพานชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ติงามคือมรรคญาณอันปรารภตนเป็นอารมณ์ ดังนั้น โลกุตตรธรรม ๙ จึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เพราะชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ติงามคือมรรคญาณ เหมือนทหารผู้ที่ชนะด้วยรถได้ชื่อว่า รถิกะ ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ทิฏฐะ คือ ความเห็น คำว่า สันทิฏฐะ คือ ความเห็นนั้นแหละ ความหมายคือ ความเห็น คำว่า สันทิฏฐิกะ คือ ธรรมที่ควรเห็น กล่าวคือ โลกุตตรธรรมที่บุคคลเห็นด้วยการหยั่งรู้คือการเจริญมรรคและการเห็นประจักษ์ คือผลและพระนิพพาน จึงห้ามวิญญูภัยได้ ดังนั้น โลกุตตรธรรม ๙ จึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เพราะเป็นธรรมที่ควรเห็น เหมือนผู้ควรรับผ้า ชื่อว่า วัตถุิกะ ฉะนั้น

คำว่า สันทิฏฐิก มี ความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง = สามิ ทฏฐพโพติ สันทิฏฺโง (ส + ทิส = เห็น + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ อรรถอรหะ), สันทิฏฺโง เอว สันทิฏฺฐิโก (สันทิฏฺฐ + ฦก ปัจจัยในสกัตตัตถิต)

๒. ธรรมที่ชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ติงาม (นำสรรเสริญ) = ปสตถา ทิฏฺฐิ สันทิฏฺฐิ, สันทิฏฺฐิยา ชยตติ สันทิฏฺฐิโก (สันทิฏฺฐิ + ฦก ปัจจัยในชยตัตถิต)

๓. ธรรมที่ควรเห็น = ทิฏฺฐเมว สันทิฏฺฐํ, สันทิฏฺฐํ อรหตติ สันทิฏฺฐิโก (สันทิฏฺฐิ + ฦก ปัจจัยในอรหตัตถิต)

คำว่า รถิก ลง ฦก ปัจจัยใน ชยตัตถิตท้าย รถ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า รเณน ชยตติ รถิก (ผู้ชนะศัตรูด้วยรถ ชื่อว่า รถิกะ คือ ทหารประจำรถ) ดังข้อความว่า

รถจาริ ตู สุโต จ

ปาชิตา เจว สารถิ

รถาโรโห จ รถิก

รถิ โยโธ ตู โย ภโฏ.^{๕๙}

คนขับรถ, นายสารถิ (๔ ศัพท์) : รถจาริ, สุต, ปาชิต, สารถิ

ทหารประจำรถ (๓ ศัพท์) : รถาโร, รถิก, รถิ

ทหาร (๒ ศัพท์) : โยธ, ภโฏ เป็นบุคลิกละ

^{๕๙} อภิธาน. คาถา ๓๗๖.

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ผู้รู้จะเห็นได้เอง มีความหมาย ๔ นัย คือ

๑. พระอริยบุคคลผู้กำจัดกิเลสแล้วเท่านั้นจึงจะทราบว่ามีกิเลสส่วนไหนละได้แล้ว ส่วนไหนยังเหลืออยู่ ผู้อื่นจะไม่ทราบการกำจัดกิเลสของผู้อื่น
๒. พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุโลกุตตรธรรมทั้ง ๔ แล้ว ย่อมพ้นจากการเชื่อผู้อื่น สามารถเห็นได้ด้วยตัวเอง
๓. พระอริยบุคคลทั้งหลายชนะกิเลสทั้งหมดได้ด้วยความเห็นชอบ
๔. โลกุตตรธรรมเป็นภาวะที่ควรสนใจ^{๖๐}

นอกจากนั้นแล้วสันติภูมิธรรม หมายความว่า การเห็นได้ในปัจจุบัน กล่าวคือใคร ปฏิบัติตามจะเห็นผลได้เองในปัจจุบัน ไม่ต้องรอคอยถึงชาติหน้า

คำว่า เห็นได้ด้วยตนเอง หมายความว่า พระธรรมของพระพุทธเจ้าที่แสดงแก่ผู้ฟัง อันผู้ฟังย่อมเห็นได้ เข้าใจได้ด้วยตนเอง เพราะมีเหตุผลที่คิดใคร่ครวญพิจารณาตามได้ และผู้ใดเมื่อได้ตรองตามจนเห็นจริงด้วยใจของตนเองแล้วผู้นั้นเชื่อว่าไม่เชื่อต่อผู้อื่น ผู้ที่ยังเชื่อต่อผู้อื่นก็เพราะยังไม่เห็นเอง เปรียบเหมือนคนที่ยังดูเวลาที่หน้าปัดนาฬิกาไม่เป็นก็ต้องเชื่อตามคนที่สอนให้ดู ต่อเมื่อดูเป็นเองจึงรู้ได้ด้วยตนเอง ไม่ต้องคอยเชื่อคนอื่น

เพราะเหตุที่พระพุทธศาสนาต้องการคนในลักษณะดังกล่าวนี้ จึงพยายามสอนให้รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาก่อนแล้วจึงเชื่อ เพราะเมื่อใช้ปัญญาพิจารณาแล้ว ก็กล่าวได้ว่าตนเชื่อ เพราะมีเหตุผล และเชื่อเพราะเห็นจริงด้วยตนเอง ไม่ใช่เพราะพระพุทธเจ้าสอนให้เชื่อ แต่เป็นความเห็นด้วยตนเองหรือสันติภูมิขั้นปริยัติ คือ การศึกษาหาความรู้

การเห็นด้วยตนเองเกิดขึ้นได้ ๒ ทาง คือ

๑. การอาศัยความฉลาดของตน ไม่ต้องมีใครสั่งสอน
๒. ต้องอาศัยผู้อื่นชี้แจงให้ฟัง

บุคคลผู้เห็นด้วยตนเองโดยอาศัยปัญญาของตนส่วนมากเป็นการเห็นเฉพาะเรื่อง แต่ผู้ที่เห็นด้วยตนเองอย่างถ่องแท้ทุกประการ คือ พระพุทธเจ้า ส่วนผู้ที่เห็นเพราะการชี้แนะจากผู้อื่นนั้น อาจศึกษาและค้นคว้าให้รู้เห็นได้มากน้อยตามต้องการ

สันติภูมิธรรม คือ พระธรรมที่ตนเห็นด้วยตนเอง ต้องให้คนอื่นคอยว่ากล่าวอยู่เสมอ แต่บางคนยังนับว่าดี คือ เมื่อได้ฟังคำว่ากล่าวตักเตือนแล้วก็พิจารณาเห็นจริงด้วยตนเองและไม่ทำอีก การที่บิดามารดาอบรมสั่งสอนบุตรธิดา การที่ครูอาจารย์แนะนำจรรยา มารยาท แก่ศิษย์ และการที่พระพุทธเจ้าประทานพระพุทธโอวาทในเรื่องศีลธรรมแก่พุทธบริษัท ก็ด้วยมุ่งหมายว่าบุคคลนั้น ๆ แม้ไม่รู้การที่ควรและไม่ควร ตลอดจนความรู้สึกรับผิดชอบอื่น ๆ ด้วยตนเอง แต่เมื่อได้ฟังคำสั่งสอนก็จะได้พิจารณาคำสั่งสอนนั้นให้เข้าใจในเหตุผลแล้ว เว้นสิ่งที่ควรเว้น ทำสิ่งที่ควรทำ

ในทางปฏิบัติ พระพุทธเจ้าทรงสอนพุทธบริษัทให้เตือนตนด้วยตนเอง อันเป็นการสอนให้ตั้งตนเป็นโจทย์ตัวเอง พ้องตนเองเป็นจำเลยต่อผู้พิพากษาคือตนเอง ไม่ต้องรอให้ร้อนถึงคนอื่น

^{๖๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๕-๒๗๖.

มากอยดักเตือนพร้าเพรื่อ จะได้อบรมสั่งสอนตนให้ดำเนินไปในทางดีงาม คนโดยมากมักมองข้ามตนไป จึงไม่เห็นตามความเป็นจริง

ในการพิจารณาตนนั้นถ้านำพระธรรมเป็นตราพิจารณาแล้ว ตนเองดีแล้วแค่ไหน ตนนั้นแลย่อมรู้ดีกว่าคนอื่น พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมมุ่งให้คนรู้จักตนเอง แล้วแก้ไขตนเองให้ดีขึ้น นี่คือนิยามของสันติภูมิธรรม คือ พระธรรมที่รู้เห็นได้ด้วยตนเองในทางปฏิบัติ

พระธรรมที่เป็นสันติภูมิธรรมในทางปฏิบัติ คือ การได้รับผลแห่งการปฏิบัตินั้น เมื่อปฏิบัติไปได้ผลอย่างไรทางกาย วาจา ใจ ตัวเรารู้เห็นได้ด้วยตนเองอีก เคยมีพราหมณ์ปริพาชกไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่าพระธรรมที่เป็นสันติภูมิธรรม คือ เห็นได้ด้วยตนเองนั้นเป็นอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบทั้งในส่วนชั่วและในส่วนดีว่า บุคคลอันความกำหนด ความขัดเคือง ความหลงครอบงำแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนและคนอื่น ย่อมได้รับความทุกข์ใจ ย่อมประพฤติดุจจริตทางกาย วาจา ใจ และย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน ประโยชน์คนอื่นตามเป็นจริง^{๖๐}

ในทางตรงกันข้ามเมื่อละความกำหนด ความขัดเคือง ความหลงได้แล้ว ไม่ได้รับความทุกข์ใจ ไม่ประพฤติดุจจริตทางกาย วาจา ใจ และย่อมรู้ประโยชน์ตน ประโยชน์คนอื่นตามเป็นจริง แม้เมื่อขานสุสณิพราหมณ์มาทูลถามถึงเรื่องพระนิพพานที่เห็นได้ด้วยตนเองก็ตรัสตอบทำนองนี้ อันแสดงว่ากิเลสมีอยู่หรือละได้แล้ว ตลอดจนผลที่เกิดในลำดับแห่งความมีกิเลส และการละกิเลสได้เป็นอย่างไร ตนก็รู้เห็นได้ด้วยตนเองทั้งสิ้น นี่คือนิยามของสันติภูมิธรรม คือ พระธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง ทางปฏิบัติ คือการได้รับผล

ความเห็นได้ด้วยตนเองทั้งทางปริยัติ ทางปฏิบัติ ทางปฏิเวธ อันเป็นคุณลักษณะที่ดีแห่งคำสอนในพระพุทธศาสนา เป็นสวากขาตธรรม คือ พระธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้ว มีอยู่ในผู้ใด ผู้หนึ่งชื่อว่ามีความเชื่อด้วยปัญญาของตน ไม่ต้องเชื่อตามคนอื่น เป็นคนมีหลัก มีเหตุผลในการนับถือศาสนา การพิจารณาแล้วอบรมตนให้เป็นเช่นนั้น จักนำมาซึ่งความสุขสงบแห่งตนและบุคคลอื่นที่อยู่ในสังคม

พระธรรมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะเห็นได้เอง กล่าวคือเห็นได้ในปัจจุบัน หมายความว่าพระธรรมแต่ละหมวดที่ทรงแสดงว่าถ้าปฏิบัติแล้วจะเกิดผลแก่ผู้ปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง หากลองปฏิบัติทดสอบดูก็จะเห็นผลจริงตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้

ธรรมคุณบทที่ ๓ อกาลิโก

พระธรรมไม่ประกอบด้วยกาล คือ ไม่ล้าสมัย กล่าวคือพระธรรมเป็นความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ และแสดงไปตามความจริงนั้น เมื่อเป็นความจริงจึงไม่ต้องแก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามสมัยนิยม หรือความชอบใจของใคร เพราะเป็นของแท้สมัยอยู่ในตัวแล้ว ไม่ว่ากาลเวลาจะล่วงไปช้านานสักเพียงใดก็ตาม

คำว่า อกาละ (ไม่ขึ้นกับกาล) คือ ธรรมที่ไม่คอยเวลาให้ผล

^{๖๐} อก.ติก. (บาลี) ๒๐/๕๔/๑๕๒.

คำว่า อกาลิกะ คือ ธรรมที่ไม่คอยเวลาให้ผลนั้นแหละ ความหมายคือ ธรรมนั้นให้ผลต่อจากเวลาที่ตนเกิดขึ้น ไม่ให้ผลล่วงเวลา ๕ หรือ ๗ วันเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กาลิกะ คือ ธรรมที่มีกาลมาถึงไกลในการให้ผลของตนโดยเป็นอุปัชฌายะเวทนิยกรรณ คือ กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้ หรืออุปปราปยเวทนิยกรรณ คือ กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป หมายถึง กุศลธรรมฝ่ายโลกียะ แต่โลกุตตรธรรมนี้มีใช้ธรรมที่มีกาลที่ห่างไกล เพราะให้ผลต่อจากตนทันที จึงได้ชื่อว่า อกาลิกะ คำนี้หมายถึงมรรคเท่านั้น

คำว่า อกาลิกะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ธรรมที่ไม่คอยเวลาให้ผล = **นตฺถิ อสฺส กาโลติ อกาโล** (นินิบาตบุรพพทพหุพีหิสมาส), **อกาโลเยว อกาลิโก** (อกาล + อิก ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

๒. ธรรมที่มีใช้ธรรมที่มีกาลไกล, ธรรมที่ให้ผลทันที = **กาโล ปกฺกฺโข อสฺสาติ กาลิโก** (กาล + อิก ปัจจัยใน ปกฺกฺจัตถิต), **น กาลิโก อกาลิโก** (นินิบาตบุรพพทกรรณธารยสมาส)

กาล ศัพท์ตามนัยแรก คือ กาลรอคอยเพื่อให้ผล ตามนัยที่สองคือ กาลที่ห่างไกล

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ดีแล้วให้ผลไม่เลือกกาลเวลา คือ โลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๕ และพระนิพพาน ๑ ย่อมให้ผลไม่เลือกกาลเวลา ผลย่อมเกิดขึ้นจากเหตุอันสมควร เมื่อปฏิบัติสมควรแล้วอริยมรรคย่อมเกิดทันที เมื่ออริยมรรคเกิดแล้วอริยผลย่อมเกิดตามมา ด้วยเหตุนี้โลกุตตรธรรมจึงเป็นอากาลิกรรณที่เหมาะสมกับทุกกาลทุกสมัย ทุกสถานที่ซึ่งเป็นความมหัศจรรย์ประการที่ ๓ ของพระธรรม

จนบัดนี้ก็ยังไม่มีใครสามารถดัดแปลงแก้ไขพระธรรมของพระพุทธเจ้าได้ เพราะของพระพุทธองค์ทันสมัยอยู่เสมอ ข้อที่ควรสังเกตประการหนึ่ง คือ พระธรรมของพระพุทธเจ้านั้น มีคุณลักษณะอันแปลกกว่าคำสั่งสอนทั้งปวงของสังคมโลก ซึ่งต้องคอยเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้เหมาะสมแก่กาลเวลาอยู่เสมอ กล่าวคือในสมัยหนึ่งเคยสอนไว้อย่างหนึ่ง ต่อมาได้ค้นพบความรู้ใหม่ ๆ ก็ต้องแก้ไขของเดิม และเมื่อค้นได้อะไรใหม่ ๆ อีก ก็ต้องแก้ไขสั่งสอนกันใหม่อีก แม้ประเพณีนิยมต่าง ๆ ประจำชาติและภาษาที่คนทั้งหลายสั่งสอนประพาสสืบ ๆ กันมา เมื่อล่วงกาลผ่านสมัยก็หมุนเวียนเปลี่ยนไปไม่สิ้นสุด การกระทำที่ถือว่าน่าละอายในสมัยโบราณ อาจกลายเป็นของนิยมชมชอบว่าทันสมัยในกาลปัจจุบัน

หากเปรียบเทียบการเดินทาง วิทยาการทางโลกก็เป็นเหมือนการเดินทางไปยังไม่ถึงจุดหมายปลายทางที่กำหนด ต้องค้นหาหนทาง ต้องแก้ไขความเข้าใจผิดอยู่ตลอดเวลา หรือจะเปรียบเทียบการค้นหาของจริง ก็ยังค้นไม่พบของที่จริงแท้ จึงยังต้องค้นหาต่อไปไม่รู้จบ

พระพุทธเจ้าทรงค้นพบของจริงแท้อันเป็นอริยสัจจะแล้ว เมื่อทรงนำของจริงอันเป็นที่สุดแห่งการค้นคว้ามาแสดงแก่สังคมโลก พระธรรมของพระองค์จึงมีคุณลักษณะอันพิเศษ ได้สมัญญาว่า อกาลิกะ ไม่ประกอบด้วยกาลเวลา ไม่ต้องดัดแปลงแก้ไขเปลี่ยนไปมาเหมือนวิทยาการและขนบประเพณีแห่งสังคมโลก สิ่งที่ต้องแก้ไขนั้นเพราะยังไม่เป็นของจริง เมื่อเป็นของจริงแล้วก็ไม่ต้องแก้ไข การที่ยังต้องแก้ไข การที่ยังต้องเดินทางก็เพราะยังไม่ถึงที่สุด เมื่อถึงที่สุดแล้วก็หยุดได้ ไม่ต้องเดินต่อไปอีก

พระธรรมของพระพุทธเจ้ายังทันสมัยอยู่เสมอ ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งกาลเวลา ทั้งนี้ก็เพราะพระพุทธองค์ทรงนำความจริงมาสอน พระธรรมนั้นมีเหตุผลอันพิสูจน์พิจารณาได้ และเป็นของไม่ตาย ยิ่งยืนอยู่ทุกกาลสมัย แต่จะอำนวยผลได้ก็เฉพาะผู้ปฏิบัติตาม กล่าวคือพระธรรมของพระพุทธเจ้าแม้จะแสดงเรื่องความจริง แสดงเรื่องทางไปสู่ความจริง แต่ข้อสำคัญคือผู้ที่ดำเนินตามว่าจักปฏิบัติตามดังที่ทรงสอนหรือไม่ ถ้าไม่ปฏิบัติตามแล้ว เมื่อมิได้บรรลุผลที่มุ่งหมาย ก็มีใช้ความผิดของพระพุทธองค์ผู้ชี้ทาง

“พราหมณ์ สมมติว่าบุรุษคนหนึ่งมาขอให้ท่านบอกทางไปเมืองราชคฤห์ ท่านก็ได้ชี้บอกทางที่จะไปถึงเมืองราชคฤห์ได้โดยสวัสดิภาพ แต่บุรุษคนนั้นไปผิดทางจึงไม่ถึงเมืองราชคฤห์ บุรุษคนที่สองถามทางจากท่านเช่นเดียวกันและได้รับคำแนะนำนั้นจากท่าน เขาเดินไปตามที่ท่านชี้แนะและไปถึงเมืองราชคฤห์โดยสวัสดิภาพ ในทำนองเดียวกันนั้นแหละพราหมณ์ พระนิพพานก็มีอยู่ หนทางนำไปสู่พระนิพพาน ก็มีอยู่ สาวกของเราตถาคตบางจำพวกได้รับคำแนะนำและฝึกฝนจากเราแล้ว สามารถบรรลุพระนิพพานได้ แต่บางจำพวกไม่สามารถบรรลุ ตถาคตเป็นเพียงผู้ชี้บอกหนทางเท่านั้น”^{๖๒}

กล่าวโดยสรุป พระธรรมเป็น อกาลิกะ ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นพระธรรมทันสมัยอยู่เสมอ ไม่ล้าสมัย เพราะพระธรรมเป็นเรื่องของความจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบความจริงแล้วนำมาเปิดเผยแก่สังคโลก พระพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ความจริงเหล่านั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นอยู่อย่างนั้น พระธรรมที่ว่า เป็น อกาลิกะ คือทันสมัยอยู่ตลอดเวลา หมายความว่า พระธรรมเป็นความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ มิใช่เรื่องราวที่ประดิษฐ์คิดขึ้น ความจริงไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา ตัวอย่างในสังคโลก เช่น เมื่อทำให้น้ำมีอุณหภูมิถึงร้อยองศาเซลเซียส น้ำนั้นก็ป็นน้ำเดือด เมื่อลดอุณหภูมิลงถึงศูนย์องศา น้ำนั้นก็กลายเป็นน้ำแข็ง การทำให้น้ำเดือดหรือให้น้ำเป็นน้ำแข็ง ผู้ทำจะเป็นนายกรัฐมนตรียหรือเป็นคนธรรมดาที่อ่านหนังสือไม่ออก ถ้าทำถูกต้องก็ทำให้น้ำเดือดหรือเป็นน้ำแข็งได้เหมือนกันหมดไม่เลือกชั้นวรรณะ

ในทางพระธรรม พระพุทธเจ้าตรัสว่าความทะยานอยากทำให้เกิดทุกข์ ใครก็ตามพยายามลดความทะยานอยากลงมากเท่าใดก็มีทุกข์น้อยลงเท่านั้น มีความทะยานอยากมากเท่าใดก็มีทุกข์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ความจริงนี้ย่อมไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา

ธรรมคุณบทที่ ๔ เอหิพัสสโก

ควรเรียกให้มาดู คือ เมื่อมีเหตุผลดี ปฏิบัติแล้วได้ผลจริง ก็ไม่ต้องซ่อนเร้นปกปิด หรือกลัวการพิสูจน์ทดลอง ควรแก่การเรียกร้องให้มาดู เมื่อเป็นของจริงและทันสมัยอยู่เสมอแล้ว ก็ควรเปิดเผยแก่คนทุกชั้นทุกวัย เพื่อให้ผู้นั้นได้เห็นความดีงามแห่งพระธรรมอย่างใกล้ชิด

คำว่า เอหิพัสสโก (ธรรมที่ควรเรียกมาดู) คือ ธรรมที่ควรทำการเชื้อเชิญให้มาดูอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดูธรรมนี้

ถามว่า : เหตุใดธรรมนั้นจึงควรแก่การกระทำนั้น

^{๖๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๗/๖๑.

ตอบว่า : เพราะมีอยู่จริงโดยปรมาตม์และบริสุทธิ์จากมลทินคือกิเลส ดังจะเห็นได้ว่า แม้จะพูดว่าเงินหรือทองมีอยู่ในกำมือเปล่า ก็ไม่อาจบอกให้มาดูว่า ขอท่านจงมาดูสิ่งนี้ เพราะไม่มีอยู่จริง และไม่อาจบอกให้มาดูคุณหรือมูตรที่มีอยู่จริงโดยแสดงความน่าพอใจว่า ขอท่านจงมาดูสิ่งนี้เพื่อความร่าเริงใจ แต่ต้องปกปิดด้วยหญาหรือใบไม้ เพราะไม่สะอาด แต่โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ เหล่านี้มีอยู่จริงโดยสภาวะ และบริสุทธิ์ดุจพระจันทร์เพ็ญในนภากาศที่ปราศจากเมฆเปรียบเสมือนแก้วมณีแท้ที่วางไว้บนผ้ากำพลเหลือง ดังนั้น จึงชื่อว่า เอหิปัสสิกะ เพราะควรทำการเชื้อเชิญให้มาดู เนื่องจากมีอยู่จริงและบริสุทธิ์

คำว่า เอหิปัสสิกะ เป็นบทตัทธิตีที่ลง ฌิก ปัจจัยท้ายบทอาขยาตคือ เอหิปัสส ที่แสดงชื่อและใช้เหมือนบทนามได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตฺติ เอหิปัสสิโก = ธรรมที่ควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู ชื่อว่า เอหิปัสสิกะ (เอหิ ศัพท์ + ปสฺส ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน อรหตฺตัทธิต)

ดังข้อความว่า

ตทิตฺตูปตฺติ ปน อลฺิงคอาขยาตเอหิปี เอหิปัสสิโกติอาทิสฺสปี โหติเยว.^{๖๓} อนึ่ง การลงตัทธิตปัจจัยย่อมมีได้ท้ายอาขยาตที่เป็นอลิงค์ แม้ในคำว่า เอหิปัสสิโก เป็นต้น

ในเรื่องนี้ คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาแสดงความเห็นที่ต่างกันโดยเห็นว่า เอหิปัสส ในรูปนี้เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีรูปคล้ายคลึงกัน ซึ่งในที่นี้ก็คือศัพท์นามที่เหมือนอาขยาตนั่นเอง แม้ในเบื้องต้นบอกว่า เอหิ และ ปสฺส จะเป็นอาขยาตก็ตาม แต่ครั้งนำมาประกอบรวมกันเป็นบทเดียว ก็ถือว่าเป็นบทนามที่ไม่เปลี่ยนรูปเหมือนนิบาต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เอหิ จ ปสฺส จ เอหิปัสส ดังนั้น จึงลงตัทธิตปัจจัยท้ายบทนิบาตนั้นได้ ตัวอย่างอนุกรณศัพท์ที่พบในพระบาลี เช่น จิจฺจิจฺฉายติ (ย่อมส่งเสียงชี้ ๆ) จิจฺจิจฺฉายติ (ย่อมส่งเสียงจี้ด ๆ) ปฏฺฐปฏฺฐนติ (ย่อมส่งเสียงปฏฺฐปฏฺฐ) ดังข้อความว่า

อํ ปน นววิโรปี โลกุตตรธมฺโม สภาวโถว วิชฺชมานโน, วิคฺควลลทเก จ อากาเส สม-
ปฺปณฺณจณฺทมนฺทลํ วีย ปณฺทุมภพเล นิภฺชิตตชาตมณฺญี วีย จ ปริสุทฺโธ, ตสฺมา วิชฺชมานตฺตา
ปริสุทฺตตฺตา จ เอหิปัสสํ อรหตฺติ เอหิปัสสิโก. เอหิปัสสสทฺโท จายํ เอหิปสฺสาติ เอวํ ปวตฺตสฺส
ตฺยาทยนตฺตปทสมุทฺทายสฺสาณฺนโร.^{๖๔} ส่วนโลกุตตรธรรม ๙ เหล่านี้มีอยู่โดยสภาวะทีเดียว เป็นสิ่ง
ที่บริสุทธิ์เหมือนวงสมบุรณ์จันทร์บนท้องฟ้าที่ไร้เมฆ และแก้วมณีแท้ที่วางไว้บนผ้ากำพลสีเหลือง
อ่อน ดังนั้น จึงชื่อว่า เอหิปัสสิกะ เพราะควรเชิญให้มาดู เนื่องจากมีอยู่จริงและบริสุทธิ์ อนึ่ง ศัพท์
ว่า เอหิปัสส นี้เป็นอนุกรณศัพท์ของหมู่บทอาขยาตที่มี ติ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย ซึ่งดำเนินไปอย่าง
นี้ว่า เอหิปัสส (จงมาดู)”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานั้นสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๖๙) กล่าวสรุปว่า ตัทธิตปัจจัย
อาจลงท้ายบทอาขยาตได้ เพราะมีลักษณะแสดงเนื้อความได้ (อภิธานลักษณะ) ดังข้อความในคัมภีร์
มหาภาษยะว่า

^{๖๓} รุป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๓๖๑.

^{๖๔} โมค.ปญจิกา ๔/๒๘.

อธิธานลกฺขณา กิตฺตทฺธิตฺตมาสา, อนภิกฺขานา น ภวิสฺสนฺติ. (อธิธานลกฺขณาสะ กฤต-
ตฺตทฺธิตฺตมาสา. อนภิกฺขานานน ภวิสฺสยฺนฺติ).^{๖๕} โดยแท้จริงแล้ว บทกิตก์ บทตฺตทฺธิตฺต บทสมาสมิ
ลักษณะแสดงเนื้อความ บทเหล่านั้นย่อมมีไม่ได้ เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ดีแล้ว สามารถพิสูจน์ได้ มีความหมาย ๒ นัย คือ

๑. เพราะเป็นความจริงตลอดเวลา จึงควรเพื่อเรียกมาพิสูจน์ให้เห็นจริง

๒. เพราะบริสุทธิ์ผุดผ่อง ควรดูควรสนใจ ซึ่งตรงกันข้ามกับของเหม็นของไม่สะอาด
ไม่เหมาะที่จะเรียกให้ใครมาดู

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนเป็นความจริงแท้ จึงทนต่อการพิสูจน์ นี่เป็นความ
มหัศจรรย์ของพระธรรมประการที่ ๔

พระธรรมของพระพุทธเจ้ามีดีพอที่จะเปิดเผยและเรียกให้มาดูได้ ทั้งไม่หวงห้ามการ
พิจารณาเทียบเคียงกับคำสอนของศาสนาอื่น นั่นก็คือผู้ศึกษาพระพุทธศาสนามีโอกาสเต็มที่จะ
ตรวจสอบพระธรรมเทียบเคียงกับศาสนาอื่นโดยไม่ต้องกลัวถูกปรับให้ตกนรก

คำว่า ควรเรียกให้มาดู หมายความว่าทั้งการดูด้วยตาภายนอก คือ ตาเนื้อ และตา
ภายใน คือ ปัญญา การดูด้วยตาภายนอก เช่น ดูว่าผู้ไม่มีศีลธรรมเป็นผู้ทำความชั่วอย่างไร เสวย
ผลอย่างไร ส่วนผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นผู้งามในทางจรรยามารยาท เป็นผู้หา
ความสงบสุขได้อย่าง และการดูด้วยตาภายในคือปัญญานั้น ได้แก่การไตร่ตรองสอบสวนหาเหตุผล
ในพระธรรมนั้นว่า มีส่วนที่ดีอันควรประพฤติปฏิบัติอย่างไร หรือปฏิบัติตามแล้วก็ตรวจตราด้วย
ปัญญา ดูผลของการปฏิบัติ

พระธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ควรเข้ามาศึกษาเรียนรู้ ควรเรียกให้มาดู และถ้าดู
ที่คนอื่นยังไม่ถนัดก็ให้ดูที่ตนเอง จะได้สอนตนได้ด้วยว่าทุกคนรวมทั้งตนเองต้องการพระธรรม

พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้พระธรรม ทรงค้นพบความจริงอันสูงสุด และมีได้ทรงบังคับให้ผู้ใด
เชื่ออย่างมงายในคำสอนของพระองค์ ความมีเหตุมีผลของพระธรรมของพระพุทธเจ้า อยู่ทีการ
เปิดโอกาสให้มีการสอบสวนอย่างถี่ถ้วนในทุกขั้นตอนแห่งวิถีทางไปสู่การตรัสรู้ เพื่อที่จะเข้าใจ
สภาพแห่งปรากฏการณ์ทั้งปวง จำเป็นจะต้องอาศัยปัญญาญาณกำกับตลอดสาย

สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงสอนชาวกาลามะ ผู้อาศัยอยู่ในเกสปุตตนิคม ในราชอาณาจักรแคว้นโกศล ถึงทำที่อันเหมาะสมเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนา ปรากฏในกาลามสูตร

พระองค์ตรัสว่า^{๖๖}

๑. มา อนุสฺสเวน อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา

๒. มา ปรมฺปราย อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา

๓. มา อิติกิริย อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ

๔. มา ปิฏกสมฺปทาเนน อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำรา

๕. มา ตกฺกเหตุ อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ

^{๖๕} มหาปาษาย ๓/๓/๑๙.

^{๖๖} อง. ติก. (บาลี) ๒๐/๖๖/๑๘๔

๖. มา นยเหตุ อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุมาน
๗. มา อากาปริวิตกเกณ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล
๘. มา ทิฏฐินิษฌมานกษณติยา อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าใจกับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว
๙. มา ภพรูปตาย อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้
๑๐. มา สมโณ โน ครุ อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่ามีคุณ

โดยทรงสอนชาวกาลามะให้พิจารณาทุกสิ่งด้วยตนเองอย่างถี่ถ้วนว่า เมื่อใดท่านรู้ด้วยตนเองว่าสิ่งเหล่านี้ไม่ดี นักปราชญ์ดีเตียน เมื่อรับไว้และปฏิบัติแล้ว จะนำไปสู่ภัยอันตราย ก็จงสละทิ้งเสีย ในทางตรงกันข้าม เมื่อท่านทราบด้วยตนเองว่าสิ่งเหล่านี้ไม่ถูกดีเตียน นักปราชญ์สรรเสริญ เมื่อรับไว้และปฏิบัติแล้ว จะนำไปสู่ประโยชน์และความสุข ก็จงรับไว้ปฏิบัติ

โดยสรุปพระธรรมเป็นสิ่งที่ควรเรียกให้มาดู เพราะพระธรรมทนต่อการเพ่งพินิจ ทนต่อการพิสูจน์ ในลักษณะเดียวกันกับที่เรามีทองแท้ เพชรแท้ ยิ่งพิสูจน์ก็ยิ่งเห็นความเป็นทอง เป็นเพชร พระธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของความจริงในธรรมชาติ และพร้อมที่จะให้ผู้สนใจศึกษาได้ใช้ปัญญาพิจารณาสอบสวนแล้วจึงตกลงใจเชื่อ จึงเรียกให้มาดูด้วยตนเอง หากจะเชื่อและปฏิบัติตามคงไม่ใช่เพราะคนอื่นบอก แต่เชื่อโดยสนิทใจเพราะได้สัมผัสด้วยตนเอง มีตนเองเป็นพยาน

ธรรมคุณบทที่ ๕ โอปนยิโก

ควรน้อมเข้ามาในตน คือ เมื่อควรเรียกให้มาดูแล้ว ก็ควรนำมาประพฤติปฏิบัติ เพียงแต่เรียกให้มาดูเท่านั้นบางทีก็อาจไม่เกิดผล เพราะดูแล้วก็อาจผ่านไป หรือสนใจเฉพาะเวลาดูเสร็จแล้วก็สนใจอย่างอื่นต่อไป เพราะฉะนั้น ถ้าจะให้เกิดผลแท้ต้องลงมือปฏิบัติ เรียกว่าน้อมเข้ามาในตนซึ่งมีวิธีปฏิบัติได้หลายระดับ

คำว่า โอปนยิกะ (ควรน้อมมาปฏิบัติ) คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน ในบทนี้มีข้อวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อุปนยะ คือ การน้อมมา

คำว่า อุปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนด้วยภาวนา โดยวางเฉยผ้าหรือศีระที่ผูกไฟไหม้ได้

คำว่า โอปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนนั้นแหละ

ท่านจำแนกโลกุตตรธรรม ๙ ตามลักษณะที่น้อมมาปฏิบัติ ๒ นัย คือ

๑. นัยแรก = มรรคและผลที่เป็นฝ่ายสังขตธรรม ชื่อว่า โอปนยิกะ ตามความหมายว่า ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน ส่วนพระนิพพานฝ่ายอสังขตธรรม ชื่อว่า โอปนยิกะ ตามความหมายว่า ธรรมที่ควรน้อมมาด้วยจิตของตน

๒. นัยที่สอง = มรรค ชื่อว่า โอปนยิกะ ตามความหมายว่า ธรรมที่นำพระอริยะเข้าสู่พระนิพพาน ผลและพระนิพพานชื่อว่า โอปนยิกะ ตามความหมายว่า ธรรมที่บุคคลควรปฏิบัติให้รู้แจ้ง

สรุปความว่า คำว่า โอปนยิกะ มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน หมายถึง มรรคและผล = **อตตโน จิตเต อุปเนตพโพติ อุปเนโย** (อุป + นิ + เนย = นำไป + ญย ปัจจยในกรรมสาธนะ)

๒. ธรรมที่ควรน้อมมาด้วยจิตของตน หมายถึง พระนิพพาน = **อตตโน จิตเตน อุปเนตพโพติ อุปเนโย** (อุป + นิ + ญย ปัจจยในกรรมสาธนะ)

๓. ธรรมที่นำพระอริยะเข้าสู่พระนิพพาน หมายถึง มรรค = **นิพพานํ อุปเนตีติ อุปเนโย** (อุป + นิ + ญย ปัจจยในกัตตุสาธนะ)

๔. ธรรมที่บุคคลควรปฏิบัติให้รู้แจ้ง หมายถึง ผลและพระนิพพาน = **สัจฉิกาทัพพตํ อุปเนตพโพติ อุปเนโย** = (อุป + นิ + ญย ปัจจยในกรรมสาธนะ)

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ หากต้องการให้เกิดผลจริง ต้องพิสูจน์ด้วยการน้อมเข้ามาเพื่อการปฏิบัติ สัจธรรมความจริงไม่อาจจะเข้าถึงได้ด้วยการตั้งความหวังโดยไม่ได้นำตามมรรควิธีที่ถูกต้อง เมื่อต้องการพิสูจน์ผลหรือตรวจสอบผลที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ก็ต้องดำเนินตามมรรควิธีที่พระองค์ทรงชี้แนะไว้ จึงจะสามารถบรรลุผลคือความสุขสงบเย็นได้แท้จริง ธรรมะของพระพุทธเจ้าไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยการอ้อนวอน แต่เข้าถึงได้ด้วยการน้อมนำมาปฏิบัติ

พระธรรมจึงเป็นสิ่งที่ควรน้อมเข้ามาในตน หรือน้อมตนเข้าไปหาพระธรรม ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระธรรม ไม่แยกตนออกจากพระธรรมและไม่แยกพระธรรมออกจากตน ในลักษณะที่ว่าให้มีตนเป็นที่พึ่งและมีพระธรรมเป็นที่พึ่ง กล่าวคือ ตนที่จะพึ่งแก้ตนได้ต้องเป็นตนที่มีพระธรรม

ธรรมคุณบทที่ ๖ ปจจตตํ เวทิตัพโพ วิญญูหิ

อันผู้รู้พึงทราบเฉพาะตน เหมือนการกินอาหาร ผู้กินย่อมรู้สึกอิมเฉพาะตน จะกินแทนหรืออิมแทนกันไม่ได้ เป็นลักษณะของผลที่ได้รับ คือ เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้แล้วก็ได้ผล ในการได้รับผลนั้น ผู้ปฏิบัติจะรู้แจ้งด้วยตนเอง เป็นการรู้แจ้งจำเพาะตน ไม่เกิดความลังเลสงสัยในผลที่ปรากฏนั้นต่อไปอีก

คำว่า **ปจจตตํ เวทิตัพโพ วิญญูหิ** เป็นธรรมที่ผู้รู้พึงรู้ได้เฉพาะตน หมายความว่า ผู้รู้มีอุคฆฏิตัญญู (ผู้รู้แจ้งด้วยการฟังธรรมโดยย่อ) เป็นต้นพึงรู้ได้เฉพาะตนว่า เราเจริญมรรคแล้ว เราบรรลุผลแล้ว เราทำให้ประจักษ์นิโรธแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า กิเลสของสังขาริหาริกไม่อาจถูกขจัดได้ด้วยมรรคที่อุปฆาตย์เจริญแล้ว เขาไม่อาจอยู่ผาสุกด้วยผลสมบัติของท่าน ไม่อาจทำให้ประจักษ์พระนิพพานที่ท่านทำให้ประจักษ์แล้ว ดังนั้น โลกุตตรธรรมนี้ คือ มรรค ผล และพระนิพพาน จึงไม่ใช่สิ่งที่เห็นได้เหมือนเครื่องประดับบนศีรษะของผู้อื่น แต่เห็นได้ในจิตของตนเท่านั้น ความหมายคือ วิญญูชนพึงแสวงได้ อนึ่ง โลกุตตรธรรมนี้มีใช้วิสัยของคนเขา

คำว่า **วิญญูหิ** คือ ผู้รู้ หมายความว่า ผู้แสวงตลอดสัจจะ อนึ่ง บุคคลเหล่านั้นเป็นอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นอย่างแน่นอน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **อุคฆฏิตัญญาทีหิ (มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น)**^{๒๗}

^{๒๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๒/๓๓๐.

ข้อความข้างต้นหมายถึงบุคคล ๓ จำพวก คือ

๑. อุคฆัตติญญ ผู้รู้แจ้งเร็ว สามารถบรรลุมรรคผลในขณะฟังธรรมที่แสดงโดยย่อ เหมือนบัวพ้นน้ำที่พอต้องแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนี้

๒. วิปญฺจิตฺตญญ ผู้รู้แจ้งช้า สามารถบรรลุมรรคผลในขณะฟังธรรมที่แสดงโดยพิสดาร เหมือนบัวอยู่ใต้น้ำที่บานในวันรุ่งขึ้น

๓. เนยยะ ผู้พอจะแนะนำได้ สามารถบรรลุมรรคผลหลังจากฟังธรรมแล้วเพียรเจริญสมณะและวิปัสสนา เหมือนบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมามีบานในวันที่ ๓

สรุปความว่า พระธรรมที่กล่าวถึงในข้อความนี้มีลักษณะต่างกันตามคุณสมบัติ คือ

๑. พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน และปริยัติธรรม

๒. พระธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง คือ โลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และพระนิพพาน

๓. พระธรรมที่ไม่ขึ้นกับกาล คือ มรรค ๔ ที่ส่งผลเป็นผล ๔ ทันทีต่อจากมรรคโดยไม่มีระหว่างคันแถมเพียงขณะจิตเดียว

๔. พระธรรมที่ควรมาดู คือ โลกุตตรธรรม ๙

๕. พระธรรมที่ควรน้อมมาปฏิบัติ คือ โลกุตตรธรรม ๙

๖. พระธรรมที่ผู้รู้พึงรู้ได้เฉพาะตน คือ โลกุตตรธรรม ๙

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ ผู้มีปัญญาผู้รู้แจ้งเห็นผลจริงได้เฉพาะตนเป็นการยืนยันว่าผู้ใดปฏิบัติ ผู้นั้นจะได้รับผลของการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติเท่านั้นจะได้ลิ้มรสผลของการปฏิบัติ เมื่อเห็นผลจริงจากการวิจัยด้วยการปฏิบัติด้วยตนเอง ก็ย่อมคลายความสงสัยในธรรมคุณและก็จะเป็นผู้หนึ่งที่ช่วยยืนยันผลการวิจัยหรือการตรัสรู้สัจธรรมความจริงแท้ของพระพุทธเจ้า นี่เป็นความมหัศจรรย์ประการที่ ๖ ของธรรมคุณ

พระธรรมเป็นสิ่งที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน กล่าวคือผู้มีพระธรรม ตีรสแห่งพระธรรมแล้ว ย่อมจะรู้ได้เฉพาะตนว่ารสแห่งพระธรรมเป็นอย่างไร เหมือนการกินอาหาร ผู้กินย่อมรู้รสอาหารเองว่าเป็นอย่างไร

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าค้นพบนั้น คือหลักสัจธรรมความจริงแท้อันเป็นกฎเกณฑ์ความจริงแท้ของธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ค้นพบแล้วนำมาเปิดเผยต่อสังคมโลก สำหรับการปฏิบัตินั้นเป็นเรื่องของแต่ละบุคคล ผู้ใดหวังความสุขในชีวิตของตัวเองก็ต้องนำพระธรรมนั้นไปปฏิบัติ

กรณีอายุวัฒนกุมารและผู้ร่วมพิธีได้อยู่ท่ามกลางกระแสของธัมมานุภาพตลอดเวลา ๗ วัน ๗ คืน ส่งผลให้อายุวัฒนกุมารรอดพ้นจากการถูกอมุขย์เบียดเบียน ด้วยอิทธิพลคติความเชื่อนี้ พุทธศาสนิกชนจึงนิมนต์พระสงฆ์สาธยายธรรมคุณ เพื่อหวังให้เกิดความสวัสดีมงคลในพิธีมงคลต่าง ๆ ในขณะที่ประกอบพิธีมงคลต่าง ๆ นั้น ผู้ร่วมพิธีต่างก็น้อมกายน้อมใจเข้าสู่พระธรรม ไม่มีการกระทำกายทุจริต วาจาทุจริต และมโนทุจริต จึงเป็นกระบวนการประพาศศีลธรรมตามคติความ

เชื่อว่า “ธมโม หเว รกฺขติ ธมฺมจาริ”^{๖๘} ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ตามนัยคติความเชื่อตามเรื่องอายุวัฒนกุมาร

๒.๑.๓ พระสังฆรัตนะ

พระสงฆ์ คือ ท่านผู้เลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้า และปฏิบัติดีปฏิบัติชอบด้วยตนเองก่อน แล้วสอนผู้อื่นให้รู้ตามเห็นตาม ถ้าไม่ได้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบไม่ได้สอนผู้อื่นให้รู้ตามเห็นตาม ก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นพระสงฆ์แต่ไม่มีคุณสมบัติของพระสงฆ์ กล่าวคือเป็นพระสงฆ์แต่เพียงรูปแบบ คือ แต่งเครื่องแบบของพระสงฆ์เท่านั้น

ทิกฺขจิสฺสสงฺฆาเตน สํหโตติ สฺสโม, โส อตฺถโต อฏฺฐอริยบุคคลสมฺภูโต. วุตฺตณฺเหตฺ ตสฺมีเยว วิมาน :-

“ยตฺถ จ ทินฺนมหปฺผลมาหุ

จตุสฺส สฺวจิสฺส ปุริสยฺเยสฺส

อฏฺฐ จ บุคคลธมฺมทสา เต

สํฆมิมิ สรณฺตมฺมุเปหิ”^{๖๙}

ภิกฺขุณฺ สงฺโฆ ภิกฺขุสงฺโฆ.

ที่เชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะรวมกันได้โดยการรวมทิกฺขุและศีล พระสงฆ์นั้นโดยความหมายได้แก่ประชุมแห่งอริยบุคคล ๘ จำพวก สมจริงดังคำที่เทพบุตรกล่าวไว้ในวิมานวัตถุอันเองว่า

“บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงท่านที่ถวายเป็นท่านเหล่าใด

ว่ามีผลมาก ท่านเหล่านั้น คือพระอริยบุคคลผู้บริสุทธิ์ ๔ คู่

๘ ท่าน ผู้เห็นประจักษ์ในธรรม

เธอจนถึงพระอริยสงฆ์นี้เพื่อเป็นที่พึ่งที่ระลึกเกิด”^{๗๐}

หมู่แห่งภิกษุทั้งหลาย เชื่อว่าภิกษุสงฆ์

คุณของพระอริยสงฆ์อย่างนี้ว่า :-

๑. สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี

๒. อสุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติตรง

๓. ฉายาปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อพระนิพพาน

๔. สามิจิปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ

ยทิํ จตฺตาริ ปุริสยฺเยคานิ อฏฺฐ ปุริสบุคคลา ท่านเหล่านั้น คือบุรุษ ๔ คู่ กล่าวคือพระอริยบุคคล ๘ จำพวก

เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ นี้แหละ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า

^{๖๘} พ.ชา. (บาลี) ๒๗/๒๙๐/๑๔๒๐.

^{๖๙} พ.วิ. (บาลี) ๒๖/๘๘๘/๙๒.

^{๗๐} พ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๘๘/๑๐๕.

๕. อาหุเนยโย ผู้ควรรับสักการะ
๖. ปาหุเนยโย ผู้ควรแก่ของต้อนรับ
๗. ทกขิณเนยโย ผู้ควรรับทักษิณาทาน
๘. อณชลิกรณียโย ผู้ควรอัญชลีกรรม
๙. อนุตตรํ ปุณณกเขตต์ โลกุตส เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก

คำว่า สุปุณฺณนํ คือ ผู้ปฏิบัติดี ความหมายคือ ผู้ปฏิบัติปฏิบัติหน้าที่ถูกต้องคือไตรสิกขา ไม่ถอยกลับ สมควร คือ ไม่ขัดแย้ง เป็นข้อปฏิบัติธรรมคือวิปัสสนาเป็นต้นอันคล้ายตามโลกุตตรธรรมคือพระนิพพาน

ข้อความว่า “ผู้ปฏิบัติปฏิบัติหน้าที่ถูกต้อง” หมายถึง สุปุณฺณนํ เป็นผู้ปฏิบัติดี

ข้อความว่า “ไม่ถอยกลับ” หมายถึง อุกุปฺปนํ เป็นผู้ปฏิบัติตรง เพราะเมื่อมีการถอยกลับก็ไม่ใช้การปฏิบัติตรง

ข้อความว่า “สมควร ไม่ขัดแย้ง” หมายถึง ฌายปฺปนํ เป็นผู้ปฏิบัติปฏิบัติหน้าที่สมควร เพราะปฏิปทานั้นสมควรโดยคล้ายตามพระนิพพานและไม่ขัดแย้งกัน

ข้อความว่า “เป็นข้อปฏิบัติธรรมคือวิปัสสนาเป็นต้นอันคล้ายตามโลกุตตรธรรมคือพระนิพพาน” หมายถึง สามิจิปปนํ เป็นผู้ปฏิบัติปฏิบัติหน้าที่คล้ายตามโลกุตตรธรรม เพราะแสดงความคล้ายตามโลกุตตรธรรม ๙^{๗๑}

คำว่า สุปุณฺณนํ แยกบทเป็น สุ (ดี) + ปุณฺณนํ (ผู้ปฏิบัติ) หมายถึง ผู้ปฏิบัติปฏิบัติหน้าที่ถูกต้องคือไตรสิกขา

ในเรื่องนี้ แม้คนที่นับถือศาสนาอื่นก็อาจอ้างว่า ผู้ที่ปฏิบัติตามคำสอนในศาสนาของตนก็นับว่าเป็นผู้ปฏิบัติดี ในสมัยพุทธกาล ท่านพระอานนที่ได้กล่าวคำตอบของเรื่องนี้ไว้ในอังคุตตรนิกาย อาชีวกสูตร^{๗๒} สรุปความได้ว่า “ผู้ปฏิบัติเพื่อกำจัดความโลภ โกรธ หลง ที่ทำลายประโยชน์ชื่อว่า ผู้ปฏิบัติดี” ดังนั้น ความหมายอีกอย่างหนึ่งของคำนี้ซึ่งมิได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ สุปุณฺณนํ = ผู้ปฏิบัติดีเพื่อกำจัดความโลภ โกรธ หลง

คำว่า สาก คือ ผู้เชื่อฟังคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคโดยเคารพ

ขึ้นชื่อว่า การฟังโดยเคารพ คือ การฟังที่นำความเป็นพระอริยะมาให้ เพราะสำเร็จกิจได้ด้วยการปฏิบัติตามคำสอน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สกฺกจฺจํ สุนฺนตฺติ สากกา (คำว่า สาก คือ ผู้เชื่อฟังโดยเคารพ) คำนี้แสดงว่า พระอริยะเท่านั้นชื่อว่าสากของพระศาสดาโดยตรง^{๗๓}

คำว่า สากสังฆะ คือ หมู่สาก หมายความว่า หมู่สากผู้รวมเป็นกลุ่มด้วยความมีศีลและปัญญาเสมอกัน

พระอริยะมีศีลและปัญญาเสมอกัน คือ ท่านเหล่านั้นมีศีลหมดจดทั้งต่อหน้าและลับหลังเสมอกัน อีกทั้งมีปัญญาคือสัมมาทิฐิอันได้แก่ มรรค ผล และปัจจเวกขณญาณเสมอกัน

^{๗๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๕/๓๓๑

^{๗๒} อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๗๓/๒๑๑-๒๑๓.

^{๗๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๕/๓๓๑.

เพราะทั้งสองอย่างนั้นปรากฏด้วยมรรค ดังนั้น แม้ท่านเหล่านั้นจะอยู่ในที่แห่งใดแห่งหนึ่งก็เหมือนกับรวมเป็นกลุ่ม คือ เรียกว่าเป็นกลุ่มเดียวกันด้วยความเสมอกันของศีลและปัญญานั้นเอง

สงฆ์มี ๒ ประเภท คือ

๑. **ทักษิณยสงฆ์** สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา คือ กลุ่มอริยบุคคล ๘ ได้แก่ ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามีมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามีมรรค-ผล และผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค-ผล ท่านเหล่านั้นมีศีลและปัญญาเสมอกัน โดยมีปัญญาอันเกิดจากการบรรลุมรรคผล และมีศีลมั่นคงไม่ตั้งใจล่วงละเมิดศีลด้วยชีวิต ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ควรรับทักษิณา เพราะท่านสามารถขจัดกิเลสได้เป็นสมุจเฉทปหานด้วยมรรคผล ต่างจากปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสคือ สกกายทิฏฐิและวิจิกิจฉาที่เหมือนหย้าทำลายนาข้าวสาละ ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ ๓ ประการ คือ

- **ทิฏฐิสีลสามณเณ สหโตติ สงฺโฆ** = ผู้รวมเป็นกลุ่มด้วยความเสมอกันของปัญญาและศีล ชื่อว่า สงฆ์ (ส + หน = รวมกัน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ ส คล้อยตามความหมายของ หน ธาตุ)^{๗๔}

- **เตหิ เตหิ มคฺคผลหิ สมฺมเทว กิเลสฺสเร หนิตฺถาติ สงฺโฆ** = ผู้กำจัดกิเลสความเร่าร้อนโดยชอบด้วยมรรคผลนั้นๆ ชื่อว่า สงฆ์ (ส + หน = เปียดเบียน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ ส มีความหมายว่า โดยชอบ)^{๗๕}

- **สมฺมเทว กิเลสฺสเร หนิตฺติ สงฺโฆ** = ผู้กำจัดกิเลสเร่าร้อนโดยชอบ ชื่อว่า สงฆ์ (ส + หน = เปียดเบียน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ ส มีความหมายว่า โดยชอบ)^{๗๖}

๒. **สมมุติสงฆ์** สงฆ์โดยสมมติ คือ หมู่ภิกษุทั่วไปซึ่งประกอบด้วยปุถุชนและพระอริยะที่สมมติว่าเป็นสงฆ์ด้วยวินัยบัญญัติมีสงฆ์จตุรรรค (สงฆ์ ๔ รูป) เป็นต้น ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- **สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมฺปคจฺจตีติ สงฺโฆ** = ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน ชื่อว่า สงฆ์ (ส + หน = เข้าถึง + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)^{๗๗}

ดังข้อความว่า โส จ สงฺโฆ ทฺวิโร สมมุติสงฺโฆ, ทกฺขิณยสงฺโฆติ. ตตฺถ สมคฺเคน สงฺเขน กตํ อุปสมปทา กมฺมํ สมมุติ นาม. ตาย สมมุติยา อุปสมปณฺณมฺหิ ปตฺวา จิตฺโต ภิกฺขุสงฺโฆ สมมุติสงฺโฆ นาม. โส วินยกมฺเมสุ ปสิทฺโธ. ทกฺขิณยสงฺโฆ นาม อฏฺฐอริยปุคฺคสมฺภู. โส ปน ภิกฺขจาปี สมมุติสงฺเขปี อนฺโตคฺโคเยว โหติ. ตถาปี สรณคฺมนวณฺทนามานปุชาสกุการา-นุสฺสติฏฺฐาเนสุ อนฺตตรปุณฺณกฺเขตฺตวิเสสปริคฺคหตฺถํ ภควตา ตถา ตถา สํวณฺเณตฺวา โส วิสุ วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ. ปุถุชนสงฺโฆ หิ ปุณฺณกฺเขตฺตํ สมนานปี อนฺตตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ น โหติ. กสฺมา. สาลิกฺเขตฺเตติณานํ วีย เขตฺตทฏฺฐานํ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิจฺฉานุสฺยานํ สพฺภาวาทิ.^{๗๘} สงฆ์มี

^{๗๔} กงฺขา.ฎีกา (อภินว) ๑๒๙.

^{๗๕} กงฺขา.ฎีกา (อภินว) ๑๒๙.

^{๗๖} รุปสิทฺธิ. สุตฺร ๕๙๕.

^{๗๗} รุปสิทฺธิ. สุตฺร ๕๙๕.

^{๗๘} ปรมตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๑๒.

๒ ประเภท คือ สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ) และทักษิณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา) คำว่า สมมุติ คือ อุปสมบทกรรมอันสงฆ์พร้อมเพรียงกันกระทำ สมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุผู้ถึงฐานะของผู้ อุปสมบทด้วยสมมุติกรรม สมมุติสงฆ์นั้นปรากฏในวินัยกรรม ทักษิณยสงฆ์ คือ หมู่อริยบุคคล ๘ แม้ทักษิณยสงฆ์ก็จัดว่าเป็นสมมุติสงฆ์ แต่ได้รับการยกย่องโดยประการนั้นๆ แล้วกล่าวไว้เฉพาะ เพื่อกำหนดนาบุญอันประเสริฐในฐานะเป็นที่เข้าถึงสรวง กราบไหว้ เคารพบูชา สักการะ และ ระลึกถึงเป็นนิตย์ ที่จริงแล้วสงฆ์ปุถุชนแม้เป็นนาบุญก็ทำให้นาบุญอันประเสริฐไม่

ถามว่า : เหตุใดสงฆ์ปุถุชนจึงไม่ใช่นาบุญอันประเสริฐ

ตอบว่า : เพราะมีอนุสัยกิเลสคือสัkkายทิฏฐิและวิจิจจนาซึ่งเปรียบเสมือนหญ้า ในนาข้าวสาธิตที่ให้นาเสียหาย

อย่างไรก็ตาม ภิกษุผู้เป็นปุถุชนก็ได้ชื่อว่าทักษิณยสงฆ์โดยอ้อม เพราะดำรงอยู่ใน ปฏิภาะเบื้องต้นเพื่อจะเป็นทักษิณยสงฆ์ต่อไป เหมือนบุพเจตนาก่อนจะให้ทานกันนับว่าเป็นทาน กุศลโดยอ้อมเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

โปลุชชนิกสงฆสสาปิ ปุพพภาคปฏิกิปปาย จิตตดา บุริมเจตนาย วีย ทาเน เอตถเว สงคโห ทฏฐพโพ. โสปี ทิ ภิกขจาปี อริเยน ทิฏฐิสีลสามญเณน อสัหโต, นิยุยานิกปกิชิเยน ปน โปลูชชนิกเกนสัหตตดา ทกขิณเยยยปณิปาตารโห สงโฆเยวาติ.^{๗๙} พึงทราบการนับแม่สงฆ์ปุถุชน เข้าในทักษิณยสงฆ์นั้นนั่นเอง เพราะดำรงอยู่ในปฏิภาะเบื้องต้น เหมือนบุพเจตนานับเข้าในทาน กล่าวคือ แม่สงฆ์ปุถุชนนั้นมิได้รวมกันอยู่ด้วยความเสมอกันแห่งปัญญาและศีลอันประเสริฐ แต่ เป็นสงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณาและการนอบน้อมทีเดียว เพราะเป็นผู้รวมกันอยู่ด้วยความเสมอกันแห่ง ปัญญาและศีลของปุถุชนอันมีในฝ่ายพ้นไปจากวิภูฏะ

ส่วนชื่อว่าอุปัฏฐากเป็นต้น คือ ปฏิภาะที่ถูกต้องนั้นตรง เพราะกำจัดบาปธรรมมี มารยาสาไถยเป็นต้น ไม่คดเหมือนรอมูตรโค ไม่โค้งเหมือนจันทร์เสี้ยว ไม่งอเหมือนงอนไถ เป็น วิธีรู้พระนิพพานอันหมดจด และสมควร เพราะเป็นผู้ควรเพื่อพ้นจากวิภูฏทุกข์ ดังนั้น พระอริย สงฆ์ผู้ปฏิบัติปฏิภาะนั้นจึงเป็นผู้ปฏิบัติดีคือถูกต้อง เป็นผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่คด ไม่โค้ง ไม่งอทาง กาย วาจา ใจ เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อวิธีรู้แจ้งพระนิพพาน และเป็นผู้ปฏิบัติปฏิภาะที่สมควรเพื่อพ้น จากวิภูฏทุกข์

คัมภีร์อัฐสาลินี^{๘๐} กล่าวถึงบุคคลผู้คดเหมือนรอมูตรโคเป็นต้น สรุปความได้ว่า

๑. โคมุตตวงโก ผู้คดเหมือนรอมูตรโค คือ ภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจดในวัยทั้งสาม

๒. จนทเลชาวงโก ผู้โค้งเหมือนจันทร์เสี้ยว คือ ภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจดในมัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย

๓. นงคโลกิฏางโก ผู้งอเหมือนงอนไถ คือ ภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจดในปัจฉิมวัย

^{๗๙} กงขา.ฎีกา (อภินว) ๑๒๙.

^{๘๐} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๕๐-๕๑/๒๐๑-๒๐๒.

ในอริยสงฆ์เหล่านี้ พระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในมรรค เป็นผู้ปฏิบัติดีอยู่ เพราะเพียบพร้อมด้วยปฏิบัติอันถูกต้อง ส่วนพระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในผล เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว โดยมุ่งเอาปฏิบัติอันเป็นอดีต เพราะได้บรรลุธรรมวิเศษที่ควรบรรลุด้วยปฏิบัติที่ถูกต้อง

คำว่า สุปฏิปันน (ผู้ปฏิบัติดี) หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในมรรคและผล โดยพระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในมรรค เป็นผู้ปฏิบัติดีอยู่ เพราะเพียบพร้อมด้วยปฏิบัติอันถูกต้อง คือ เป็นผู้ดำเนินไปตามทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนพระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในผล เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว เพราะได้บรรลุธรรมวิเศษที่ควรบรรลุด้วยปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ เพราะได้บรรลุมรรคนั้น ๆ แล้วนั่นเอง ดังนั้น คำว่า สุปฏิปันน ที่หมายถึง พระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในมรรค จึงลง ต ปัจจุบันในปัจจุบันกาล ดังคำว่า โสตาปัตติผลสัจฉิกิริยา ปฏิปันโน (ผู้ปฏิบัติอยู่เพื่อรู้แจ้งโสตาปัตติผล) ถ้าหมายถึง พระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในผล ก็ลง ต ปัจจุบันในอดีตกาล มีรูปวิเคราะห์ว่า

- **สมมา ปฏิปชชณตติ สุปฏิปันนา** = ผู้ปฏิบัติดีอยู่ ชื่อว่า สุปฏิปันนะ (สุ + ปติ + ปท = ไป + ต ปัจจุบันในปัจจุบันกาล)
- **สมมา ปฏิปชชีสูติ สุปฏิปันนา** = ผู้ปฏิบัติดีแล้ว ชื่อว่า สุปฏิปันนะ (สุ + ปติ + ปท = ไป + ต ปัจจุบันในอดีตกาล)
- **สุปฏิปันนา จ สุปฏิปันนา จ สุปฏิปันนา** = ผู้ปฏิบัติดีอยู่ และผู้ปฏิบัติดีแล้ว ชื่อว่า สุปฏิปันนะ (เอกเสสทวันทสมาส)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สุปฏิปันน หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในมรรคและผล จัดเป็นเอกเสสนัย คือ การลบให้เหลือศัพท์เดียว โดยลบศัพท์หน้า หรือจัดเป็นสามัญญนิทเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า สุปฏิปันน ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว ดังข้อความว่า

อุกเยน จ สามัญญนิทเทศน “สุปปฏิปันนา จ สุปฏิปันนา จ สุปฏิปันนาติ เอกเสสนเยน วา คหิตานํ สมุโห สุปฏิปันโนติ วุตโตติ ทสเสติ.”^{๔๑} และคำทั้งสองแสดงว่า หมู่ภิกษุชื่อว่า สุปฏิปันนะ (ผู้ปฏิบัติดี) โดยถือเอาด้วยสามัญญนิทเทศนัยหรือเอกเสสนัยว่า สุปฏิปันนา จ สุปฏิปันนา จ สุปฏิปันนา (ผู้ปฏิบัติดีอยู่ และผู้ปฏิบัติดีแล้ว ชื่อว่า สุปฏิปันนะ)

อีกอย่างหนึ่ง พระอริยสงฆ์สาวก :-

๑. เป็นผู้ปฏิบัติดีตามพระพุทธพจน์ เพราะปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอน และปฏิบัติปฏิบัติที่ถูกต้องในธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว
๒. เป็นผู้ปฏิบัติตรงตามมัชฌิมาปฏิปทา เพราะปฏิบัติโดยหลีกเลี่ยงทางสุดโต่งทั้งสองตามมัชฌิมาปฏิปทา และปฏิบัติเพื่อกำจัดโทษคือความคด โกง และงอของกาย วาจา ใจ
๓. เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน เพราะปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพานนั้นที่ได้ชื่อว่า ญาณะ (ธรรมที่ควรรู้)

^{๔๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๕/๓๓๑-๓๓๒

๔. เป็นผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ เพราะปฏิบัติโดยทำให้ควรแก่การนับถือมีการถูกรับเป็นต้นของคฤหัสถ์

สรุปความพระสังฆคณตามทีกล่าวนมาแล้วในเรื่องนี้ คือ

คำว่า สุปฏิปันน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้แก่ ไตรสิกขา

๒. ผู้ปฏิบัติดีตามพระพุทธพจน์ เพราะปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอน และปฏิบัติปฏิบัติที่ถูกต้องในธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว

คำว่า อุชุปฏิปันน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่ถอยกลับ

๒. ผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่คด ไม่โค้ง ไม่งอทางกาย วาจา ใจ

๓. ผู้ปฏิบัติตรงตามมัชฌิมาปฏิปทา เพราะปฏิบัติโดยหลีกเลี่ยงทางสุดโต่งทั้งสองตามมัชฌิมาปฏิปทา และปฏิบัติเพื่อกำจัดโทษคือความคด โค้ง และงอของกาย วาจา ใจ

คำว่า ฉายาปฏิปันน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติปฏิบัติที่สมควรแก่โลกุตตรธรรม = ฉาย ศัพท์มีความหมายว่า สมควร

๒. ผู้ปฏิบัติเพื่อวิธีรู้พระนิพพาน = ฉาย ศัพท์มีความหมายว่า วิธี

๓. ผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน = ฉาย ศัพท์มีความหมายว่า พระนิพพาน

ความหมายแรกของ ฉาย ศัพท์ว่า “สมควร” กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยตรงว่า อนุโลมปฏิปทํ อปจณิกปฏิปทํ (ปฏิบัติที่สมควร คือ ไม่ขัดแย้ง) ส่วนความหมายที่ ๒ ว่า “วิธี” คือ วิธีรู้พระนิพพานซึ่งเป็นข้อปฏิบัติอันสมควรเหมาะสม จัดเป็นอรรถของ ฉาย ศัพท์ที่พบทั่วไปในภาษาบาลีดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อริยานุสณงปทีปิกา (คาถา ๗๖๐) นอกจากนั้น ความหมายสุดท้ายมีกล่าวไว้โดยตรงในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ฉายาโย วุจฺจติ นิพฺพานํ (พระนิพพานได้ชื่อว่า ฉายะ) ในวิสุทธิมรรคมหาภูิกากล่าวถึงความหมายสองอย่างหลังว่า

ฉายาโย นาม ยุตฺตปฺปตฺตปฏิปตฺติ นิพฺพานญฺจ. สพฺพสงฺขารสมฺมตตาย อาทิตฺตํ เจลํ สีลํ วา อชฺฌเปกฺขิตฺวาปิ ปฏิปชฺชิตฺวาปิ เมวาทิ อาห ฉายาโย วุจฺจติ นิพฺพานนฺติ.^{๔๒} ข้อปฏิบัติอันสมควรเหมาะสม และพระนิพพาน ชื่อว่า ฉายะ บุคคลควรปฏิบัติ แม้กระทั่งวางเฉยผ้าหรือศีรษะที่ถูกไฟเผาเพื่อระงับสังขารทั้งปวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฉายาโย วุจฺจติ นิพฺพานํ (พระนิพพานได้ชื่อว่า ฉายะ)

คำว่า สามิจิปฏิปันน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติปฏิบัติที่คล้อยตามโลกุตตรธรรม = สามิจิ ศัพท์มีความหมายว่า คล้อยตาม

๒. ผู้ปฏิบัติปฏิบัติที่สมควรเพื่อพ้นจากวัฏฏทุกข์ = สามิจิ ศัพท์มีความหมายว่า สมควร

^{๔๒} วิสุทธิ.มหาภูิกา ๑/๑๕๕/๓๓๒

๓. ผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ = สามิฉิ ศัพท์มีความหมายว่า การนับถือ
เนื้อความของบทว่า อาหุเนยโย เป็นต้น มีดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อาหุณะ คือ ของที่นำมาบูชา หมายความว่า วัตถุที่นำมาจากที่ไกลแล้วถวายแก่
ท่านผู้ทรงศีล คำนี้เป็นชื่อของปัจจัย ๔

คำว่า อาหุเนยยะ คือ ผู้ควรรับของที่นำมาบูชานั้น เพราะทำให้การบูชานั้นมีผลมาก

คำว่า อาหุเนย มาจาก อา (นำมา) + หุน (ของบูชา) + เอย (ผู้ควรรับ) คำนี้มีรูป
วิเคราะห์ว่า

- อาเนตวา หุนิตพพติ อาหุณ = ของที่นำมาบูชา ชื่อว่า อาหุณะ (อา + หุ = ให้,
กิน, บวงสรวง + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ เปลี่ยน ต เป็น น)

- อาหุณ อรหิตติ อาหุเนยโย = ผู้ควรรับของที่นำมาบูชา ชื่อว่า อาหุเนยยะ
(อาหุณ ศัพท์ + เอย ปัจจัยในอรหิตัตถิต)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาหวนียะ คือ ผู้ควรรับสมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาจากที่ไกลแล้ว
ถวาย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาหวนียะ คือ ผู้ควรรับทานของท้าวสักกะ เป็นต้น

ไม่เพียงเท่านั้น เหล่าพราหมณ์มีไฟชื่อว่า อาหวนียะ (ไฟที่ควรบูชา) พวกเขาเชื่อว่าการ
บูชาไฟมีผลมาก ถ้าไฟนั้นได้ชื่อว่า อาหวนียะ เพราะการบูชาไฟมีผลมาก พระสงฆ์เหล่านั้นแหละควรชื่อ
ว่า อาหวนียะ (ผู้เปรียบตั้งไฟที่ควรบูชา) เพราะการบูชาสงฆ์มีผลมาก ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

โย จ วสสสตฺ ฆนตุ

อคคิ ปริจเร วเน

เอกญจ ภาวิตตตานํ

มฺหุตตมปิ ปุชเย

สาเยว ปุชฺชา เสยโย

ยญเจ วสสสตฺ หุตํ.^{๘๓}

การบูชาท่านผู้ฝึกตนแม้เพียงครั้งเดียว มีผลมหาศาลยิ่งกว่าสละทรัพย์

บูชาไฟในป่าเป็นเวลาร้อยปี

บทว่า อาหวนียโย นั้นที่ใช้ในนิกายอื่น คือนิกายสัพพัตติกาหะ มีความหมายอย่าง
เดียวกับบทว่า อาหุเนยโย ในนิกายมหาวีรณนี้ แต่มีศัพท์ต่างกันเล็กน้อยในบทเหล่านี้ คือ อาหวนียโย และ อาหุเนยโย

โดยประการดังนี้ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า อาหุเนยยะ

คำว่า อาหวนีย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้เป็นที่บุคคลมาแล้วควรถวายสมบัติทุกอย่าง, ผู้ควรรับสมบัติทุกอย่างที่บุคคล
นำมาถวาย = อาคนตวา สพพสาปเตยฺยมปิ เอตถ หุนิตพพติ อาหวนียโย (อา + หุ = ให้, กิน,
บวงสรวง + อนีย ปัจจัยในอิทธิกสาธนะ)

๒. ผู้ควรรับทานของท้าวสักกะ เป็นต้น = สกกาทีนฺมปิ อาหวนํ อรหิตติ อาหวนียโย
(อาหวน ศัพท์ (อาหุนิตพพติ อาหวน) + อีย ปัจจัยใน อรหิตัตถิต)

^{๘๓} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๐๗/๓๖.

๓. ผู้เปรียบตั้งไฟที่ควรบูชา = **อาหวนีโย วียาติ อาหวนีโย** (อาหวนีโย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

ข้อความว่า “อาหวนีโย” นั้นที่ใช้ในนิกายอื่น มีความหมายอย่างเดียวกับบทว่า อาหุ-
เนยโย ในนิกายมหาวิหารนี้ แต่มีศัพท์ต่างกันเล็กน้อยในบทเหล่านี้” หมายความว่า แม้ อาหุเนยโย
กับ อาหวนีโย จะมีรูปศัพท์ต่างกัน ก็ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกันโดยอ้อม เพราะมีรากศัพท์มาจาก หุ
ธาตุเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า อาหุเนยโย จึงมีคำแปลเพิ่มขึ้นอีก ๓ อย่างเหมือน อาหวนีโย
ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ควรรับของที่นำมาบูชา
๒. ผู้ควรรับสมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาแล้วถวาย
๓. ผู้ควรรับทานของท้าวสักกะเป็นต้น
๔. ผู้เปรียบตั้งไฟที่ควรบูชา

นอกจากนั้น เนื้อความของบทว่า ปาหุเนยโย นี้ มีดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ปาหุณะ (ของต้อนรับ) คือ ของรับแขกที่เตรียมไว้ด้วยความนับถือเพื่อญาติมิตรผู้
เป็นที่รักสนิทสนมมาจากทิศน้อยใหญ่ ของรับแขกนั้นนอกจากญาติมิตรเช่นนั้นแล้วควรถวายพระ
อริยสงฆ์ พระอริยสงฆ์ควรรับของรับแขกดังกล่าว โดยแท้จริงแล้ว แขกที่เสมอเหมือนพระอริยสงฆ์
หาไม่มี

คำว่า ทิสาวทิสโต (จากทิศน้อยใหญ่) แปลตามศัพท์ว่า จากทิศใหญ่และทิศเฉียง โดย
ทิสา ศัพท์หมายถึง ทิศใหญ่ ๔ ทิศ ส่วน วิทิสา ศัพท์หมายถึง ทิศเฉียง ๔ ทิศ

กล่าวโดยละเอียดว่า พระอริยสงฆ์นี้ปรากฏได้เมื่อล่วงพุทธันดรหนึ่ง และเป็นผู้
เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่ก่อให้เกิดความรักสนิทสนมโดยไม่เจือปนกับธรรมฝ่าย
ตรงกันข้าม ดังนั้น ของรับแขกจึงเป็นสิ่งที่ควรถวายแก่พระอริยสงฆ์นั้น และท่านก็ควรรับของ
รับแขก จึงได้ชื่อว่า ปาหุเนยยะ (ผู้ควรแก่ของต้อนรับ)

ส่วนปาฐะที่ต่างกัน คือ ในพระไตรปิฎกของภิกษุณีกายสัพพัตติกาหะมีบาลีว่า ปาห-
วนีโย ตามความเห็นของภิกษุเหล่านั้น พระอริยสงฆ์ชื่อว่า ปาหวนีเย เพราะควรรับทานที่บุคคล
นำมาก่อนคนทั้งหมด เนื่องจากพระอริยสงฆ์ควรรับการบูชาเป็นลำดับแรก

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปาหวนีเย คือ ผู้ควรรับทานโดยประการทั้งปวง กล่าวคือ การเอา
ใจใส่ ความเคารพนับถือ และการเตรียมเครื่องไทยธรรมโดยเคารพเป็นต้น พระอริยสงฆ์ดังกล่าว
นั้นชื่อว่า ปาหุเนยยะ โดยอ้อมในคัมภีร์ของภิกษุณีกายมหาวิหารนี้ตามความหมายนั้น

คำว่า ปาหวนีโย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้เป็นที่บุคคลนำมาก่อนแล้วควรถวายทาน, ผู้ควรรับทานที่นำมาก่อนคนทั้งหมด
= **สพพปรมิ อาเนตวา เอตถ อนุตตพพนติ ปาหวนีโย** (ป (ปรม = ก่อน) + อา (อาเนตวา =
นำมา) + หุ = ให้, บริโภค และบวงสรวง + อนีย ปัจจัยในอิทธิกณสาธนะ)

๒. ผู้ควรรับทานโดยประการทั้งปวง = **สพพปกาเรน อาหวนมรหตติ ปาหวนีโย**
(ป (ปการ = ประการ) + อาหวน (การบูชา) + อีย ปัจจัยใน อรหัตตัทธิต)

ข้อความว่า “พระอริยสงฆ์ดังกล่าวนั้นชื่อว่า ปาหุเนยยะ โดยอ้อมในคัมภีร์ของภิกษุ
นิกายมหาวีหรณ์ตามความหมายนั้น” หมายความว่า แม้ ปาหุเนยยโย กับ ปาหุเนยโย จะมีรูปศัพท์
ต่างกัน ก็ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกันโดยอ้อม เพราะมีรากศัพท์มาจาก หุ ธาตุเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า
ปาหุเนยยโย จึงมีคำแปลเพิ่มขึ้นอีก ๒ อย่างเหมือน ปาหุเนยโย ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ควรแก่ของต้อนรับ
๒. ผู้ควรรับทานที่นำมาก่อนคนทั้งหมด
๓. ผู้ควรรับทานโดยประการทั้งปวง

นอกจากนั้น คำว่า ทักขิณา (ทานที่ทำให้เจริญรุ่งเรือง) คือ ทานที่ให้โดยเชื่อปรโลก
คำว่า ทักขิเนยยะ คือ ผู้ควรรับทักษิณาทานนั้น หรือผู้เกี่ยวแก่ทักษิณาทาน เพราะ
ทำทักษิณาทานนั้นให้หมดจดโดยทำให้มีผลมาก

ข้อความว่า “เพราะทำทักษิณาทานนั้นให้หมดจดโดยทำให้มีผลมาก” หมายความว่า
เงินลงทุนเป็นต้นชื่อว่าถูกทำให้หมดจดด้วยการได้รับกำไรอันมากมาย ฉะนั้น ทักขิณา ชื่อว่าถูกทำให้
ให้หมดจดด้วยความมีผลอันไพบูลย์ ฉะนั้น^{๘๔}

คำว่า ทักขิเนยย มี ความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ควรรับทักษิณาทาน = ทักขิณ อรหัตติ ทักขิเนยยโย (ทักษิณา ศัพท์ + เนยย
ปัจจัยในอรหัตตัตถิต)
๒. ผู้เกี่ยวแก่ทักษิณาทาน = ทักขินาย หิโต ทักขิเนยยโย (ทักษิณา ศัพท์ +
เนยย ปัจจัยในหิตัตถิต)

คำว่า ทักขิณา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทักขนติ เอตาย สตตะยา ยถาธิปเปตาหิ สมปตติหิ วทณนติหิ ทักขิณา = ทานที่
ทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรืองด้วยสมบัติตามที่ต้องการ ชื่อว่า ทักขิณา (ทักข = เจริญ + ฌิก ปัจจัย
+ อา อิตถิปัจจัย)

- ทักขนติ วทณนติ สตตะยา เอตาย ยถาธิปเปตาหิ สมปตติหิ อิทธา วุทธา
อุกกัสสคตา โหนตติหิ ทักขิณา, ทาทพพตถุ = ทานที่ทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง คือ บริบูรณ์
ก้าวหน้า ถึงความสูงสุดด้วยสมบัติตามที่ต้องการ ชื่อว่า ทักขิณา หมายถึง วัตถุที่บุคคลควรให้
(ทักข = เจริญ + ฌิก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)^{๘๕}

คำว่า อัญชลิกรณียะ คือ ผู้ควรอัญชลิกรรมที่ชาวโลกทั้งมวลวางมือทั้งสองข้างไว้บน
ศีรษะกระทำอยู่

คำว่า อัญชลิกรณีย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุณณตถิเกหิ อัญชลิ กรณียา เอตถาติ อัญชลิกรณียโย = ผู้เป็นที่กระทำอัญชลิ
กรรมของผู้ปรารถนาบุญ (สัตตมีพหุพพิหิสมาส)

^{๘๔} วิสุทธิมรรค ๑/๑๕๖/๓๓๔.

^{๘๕} นิติ.ธ. ๓๓.

คำว่า **อนุตตรํ ปุณณกเขตต์ โลกสฺส** เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก หมายความว่า พระอริยสงฆ์เป็นสถานที่ปลูกบุญอันไม่มีผู้เสมอเหมือนของชาวโลกทั้งมวล อุปมาว่า สถานที่เพาะปลูกข้าวสาลีหรือข้าวบาร์เลย์ของพระราชารหรืออำมาตย์ ได้ชื่อว่า นาข้าวสาลีของพระราชาร นาข้าวบาร์เลย์ของพระราชาร ฉนั้นใด พระสงฆ์ก็เป็นสถานที่ปลูกบุญของชาวโลกทั้งมวล ฉนั้นนั้น ดังจะเห็นได้ว่า ชาวโลกอาศัยพระอริยสงฆ์แล้วสั่งสมบุญที่ก่อให้เกิดสุขนานาประการ ดังนั้น พระอริยสงฆ์จึงเป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงทานที่ถวายแก่พระอริยสงฆ์ว่ามีผลมาก ดังข้อความว่า

จตตารอ จ ปฏิปนนา

จตตารอ จ ผลล จิตา

เอส สงโฆ อชุกโต

ปณณาสีลสมาหิตโต.

ยขมานานํ มนุสสานํ

ปุณณเปกขาน ปาณินํ

โกโรตํ โอปธิกํ ปุณณํ

สงฆเ ทินนํ มหปผลํ.^{๘๖}

ท่านผู้ปฏิบัติ (ผู้กำลังบรรลุมรรค) ๔ จำพวก ท่านผู้บรรลุมรรคแล้ว ๔ จำพวก

นั่นคือพระสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติตรง ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา

เมื่อเหล่าสัตว์คือมนุษย์ปรารถนาบุญบูชาอยู่ ทำบุญซึ่งให้เกิดผล ทานที่ถวาย

แก่พระอริยสงฆ์มีผลมาก

คำว่า ปุณณกเขตต์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- **จิตต์ วุตต์ พีฆ มหปผลถาวรณน ตายติ รกขตติ เขตต์** = สถานที่รักษามะล็ดพืชที่ถูกหว่านไว้โดยกระทำให้มีผลมาก ชื่อว่า เขตตะ (จิตต์ + ตา = รักษา + อ ปัจจัยกัตตุสาธนะ) หรือ

- **จิปนติ วปนติ เอตถ พิกานินิ เขตต์** = สถานที่เป็นที่หว่านเมล็ดพืช ชื่อว่า เขตตะ (จิป = ทิ้ง + อ ปัจจัยอภิกรณสาธนะ)

- **เขตต์ วีย เขตต์** = ผู้เหมือนนา ชื่อว่า เขตตะ (เขตต์ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมา ตัทธิต)

- **ปุณณานํ เขตต์ ปุณณกเขตต์** = ผู้เหมือนนาบุญ ชื่อว่า ปุณณเขตตะ (ฉฐฐี- ตปปริสสมาส)

เพราะฉะนั้น หมู่ชนที่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติตัวตามคำสอนโดยเคร่งครัดจนสามารถบรรลุถึงคุณสมบัติอันวิเศษได้ มีชื่อเรียกตามภูมิชั้นที่ละกิเลสได้ เรียกว่า พระอริยสงฆ์ มี ๔ ประเภท คือ

(๑) พระโสดาบัน

(๒) พระสกทาคามี

(๓) พระอนาคามี

(๔) พระอรหันต์

^{๘๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๖๒/๒๘๑.

พระอริยสงฆ์ คือ ผู้ที่มีศีลบริบูรณ์ มีความรู้ ความสำนึกร่วมกันเป็นผู้ปฏิบัติกาย วาจา ใจดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติเป็นธรรม ปฏิบัติสมควร และร่วมมือกับพระพุทธเจ้า ช่วยกันเผยแผ่คำสอนของพระพุทธเจ้าให้สังคมโลกได้รับทราบและปฏิบัติตาม

พระอริยสงฆ์ คือ พระสงฆ์ที่เป็นองค์ประกอบในพระรัตนตรัย หมายถึงผู้ที่มีคุณสมบัติ โดยการละกิเลสได้ตามระดับต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานั้น ก็หมายความว่าอริยสงฆ์มิได้จำกัดอยู่เฉพาะผู้ที่บวช แต่จะแผ่ขยายไปจนถึงฆราวาสที่มีคุณธรรมเป็นอริยะ คือ ฆราวาสที่ไม่เป็นฆราวาส

กล่าวโดยสรุปพระภิกษุผู้ยังไม่มีอริยคุณเรียกว่า สมมติสงฆ์ มิใช่พระสงฆ์ในพระสงฆ์ที่เป็นองค์ประกอบในพระรัตนตรัย แต่เป็นผู้ตั้งใจประพฤติคุณงามความดีตามหลักพระวินัยและพระธรรมที่ยังยวดยาวกว่าชาวบ้าน เพียงแต่การบวชตามพิธีกรรมยังไม่มีคุณสมบัติ ยังไม่ใช่ว่าในพระรัตนตรัย ส่วนพระสงฆ์ที่เป็นหนึ่งในพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า ท่านหมายถึงพระอริยสงฆ์ ไม่ใช่สมมติสงฆ์ซึ่งเป็นผู้พยายามปฏิบัติตามพระอริยสงฆ์ ทำประโยชน์อย่างอื่นแก่สังคมโลก

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นหมู่ของคนที่เป็นคนแล้วเพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้า เหมือนดอกบัวที่เบ่งบานเพราะสัมผัสแสงพระอาทิตย์ เป็นรัตนดวงที่ ๓ ของสังคมโลก เพราะเป็นหมู่ของผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติอันดีงาม มีศีล คือความประพฤติดี มีทิว คือความเห็นดี เห็นชอบถูกต้องตามพระธรรมเฉพาะตนแล้ว ยังแสดงออกซึ่งความประพฤติและความเห็นดีตามพระธรรม เพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมโลกอีกด้วยจึงมีบทสรรเสริญว่า สุปฏิปันโน ปฏิบัติดีแล้ว เป็นต้น เพราะเหตุดังกล่าวมา พระสงฆ์จึงเป็นธรรมเขต (นาบุญ) เพราะเป็นผู้สืบทอดรักษาพระธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นบุญเขต (นาบุญ) เพราะเป็นที่เพาะปลูกบุญ คือความดีต่าง ๆ ของสังคมโลก ดังเช่นพระภิกษุสงฆ์ แม้จะเป็นเพียงพระสมมติสงฆ์ก็ยังเป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตของโลก ใครจะขอศีลฟังธรรม โดยปรกติก็ขอที่ฟังในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เพราะเป็นผู้มีศีลที่จะให้มีพระธรรมที่จะจำแนกแจกแสดง ถ้ามาขอปาปาศีล มาอาราธนาให้แสดงธรรม (ไม่ใช่ธรรม) พระภิกษุสงฆ์จักไม่ให้ จักไม่แสดงแน่นอน เพราะไม่ใช่เขตของพระภิกษุสงฆ์ เขตพระภิกษุสงฆ์มีแต่พระธรรม มีแต่บุญคือคุณงามความดีเท่านั้น ส่วนพระอริยสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่ของคนดอกบัวบานแล้ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง เป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตโดยแท้ คนที่ไม่ต้องการพระธรรม ไม่ต้องการบุญ จึงไม่เข้าหาพระสงฆ์ แต่ไปเข้าหาตามที่ต้องการ ส่วนคนที่ต้องการพระธรรม ต้องการบุญ ย่อมเข้าหาพระสงฆ์ เมื่อเข้าหาแล้วขอศีลก็ได้ศีล ขอฟังพระธรรมก็ได้พระธรรม หรือไม่ขอก็ได้ปฏิสนธิ์การต้อนรับด้วยศีลธรรม ได้ความนิยมในคุณงามความดี พระสงฆ์จึงเป็นเครื่องทำให้ยินดีปลาบปลื้มใจของผู้จำนงพระธรรมจำนงบุญทั่วไป จึงเป็นพระสังฆรัตนของสังคมโลกดวงที่ ๓

พระสงฆ์นั้นทรงคุณที่เป็นคุณหลัก ๆ คือ คุณส่วนตัวของท่านและคุณส่วนเกื้อกูล ทำประโยชน์อำนวยความสุขให้แก่สังคมโลก คุณส่วนตัวของพระสงฆ์คือการศึกษาพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าไว้สืบทอดกันมาจากสมัยพุทธกาลจนถึงสมัยปัจจุบัน และต้องสืบทอดกันเรื่อย ๆ ไปประกอบด้วย

๑. **อรรถคุณ** คือ คุณส่วนตัวซึ่งพระสงฆ์จะนำเอาพระธรรมมาประพฤติปฏิบัติ โดยการปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติเพื่อขัดเกลาความประพฤติที่ไม่ดีไม่งาม และปฏิบัติเหมาะสมควรแก่สมณเพศ

๒. **ประหิตคุณ** คือ คุณส่วนเกื้อกูลแก่สังคม พระสงฆ์ต้องนำพระธรรมที่ผ่านการศึกษา และการปฏิบัติไปแนะนำอบรมชี้แจงแสดงให้สังคมโลกได้ศึกษาเรียนรู้และเข้าใจ เพื่อจะได้ประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมของพระพุทธเจ้า

พระสงฆ์ คือ ผู้ปฏิบัติถูกต้อง มีความรู้ที่ถูกต้อง ผู้ที่รู้ถูกต้อง คือ ผู้ปฏิบัติชอบ โดยการดำเนินตามพระธรรมของพระพุทธเจ้าก่อนแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตามเห็นตาม พระสงฆ์แม้เป็นเพียงสมมติสงฆ์ ผู้ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติเกื้อกูลแก่สังคมโลกจะเป็นประโยชน์แก่ประชาชนและเยาวชนเป็นอันมาก

พระสงฆ์ได้เลี้ยงเด็กไว้เป็นจำนวนมากในวัดต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ประมาณ ๓๐,๐๐๐ กว่าวัดในประเทศไทย เด็กเหล่านั้นผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาอาศัยอยู่เพื่อการศึกษาเล่าเรียน รวมทั้งเตรียมตัวบวชเป็นสามเณรเพื่อศึกษาในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์

หากนับระยะเวลาที่ยาวนานตั้งแต่มีพระพุทธศาสนาในประเทศไทย คนที่อาศัยร่มเงาของพระสงฆ์เพื่อพัฒนาระดับคุณภาพชีวิตของตนก็มีจำนวนไม่น้อย ได้ดีมีสุขด้วยการอุปถัมภ์ของพระสงฆ์เป็นจำนวนมากนับตั้งแต่คนธรรมดาสามัญจนถึงคนที่มียศถาบรรดาศักดิ์

ที่กล่าวมานี้ คือส่วนหนึ่งที่พระสงฆ์หรือสถาบันวัดอันมีวัดเป็นศาสนสถานได้ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ประชาชนชาวไทย เรียกได้ว่าได้เชื่อมเมืองกับชนบทลดช่องว่างสังคมให้สามารถเชื่อมต่อถึงกันได้

สถาบันวัดจึงมีคุณประโยชน์อย่างยิ่งต่อสังคมไทย เพราะลำพังรัฐบาลเองแม้จนถึงปัจจุบันนี้ก็ไม่สามารถจัดการการศึกษาให้กระจายแก่เยาวชนได้อย่างครอบคลุมทั้งหมด โดยเฉพาะการจัดการศึกษาแบบให้เปล่า วัดและพระสงฆ์จึงช่วยรับภาระเกื้อกูล พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ทำหน้าที่เพื่อประโยชน์และเกื้อกูลต่อสังคมโลก

พระสงฆ์จึงเป็นกัลยาณมิตรที่ดีของสังคม เพราะพระสงฆ์ประกอบด้วยบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร จึงเป็นแหล่งของกัลยาณมิตรที่คนในสังคมควรเข้าไปคบหาสมาคมด้วย แล้วได้รับประโยชน์เป็นตัวช่วยนำมนุษย์ให้ถึงพระธรรม และมาร่วมกันเป็นสมาชิกหมู่สงฆ์ต่อ ๆ ไป ความเป็นกัลยาณมิตรต่อสังคมของพระสงฆ์ เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะ ๗ ประการ^{๘๗} คือ

๑. **ปิโย** น่ารัก หมายถึงสามารถเป็นที่ไว้วางใจและสนิทสนมได้ เพราะเข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเอง ชวนให้ผู้สมาคมอยากเข้าไปปรึกษาหารือ

๒. **ครุ** น่าเคารพ หมายถึงทำให้ผู้อยู่ใกล้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เพราะมีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย

^{๘๗} อย.สส.ต.ก. (บาลี) ๒๓/๓๗/๒๙.

๓. **ภาวนีโย** น่ายกย่อง หมายถึงความเป็นผู้ทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง เพราะความเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ เป็นที่น่ายกย่องควรเอาอย่าง ทำให้ผู้คบหาเอ๋ยอ้างและ รำลึกถึงด้วยความซาบซึ้งใจและภาคภูมิใจ

๔. **วตฺตา** รู้จักพูด หมายถึงการที่คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เพราะการเป็นที่ปรึกษาที่ดี พูดเป็น คือรู้จักชี้แจงแสดงพระธรรมให้เข้าใจ รู้ค่าว่าควรพูดอย่างไร พูดเมื่อใด คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน

๕. **วณฺขโม** อุดทนต่อถ้อยคำ หมายถึงพร้อมที่จะรับฟังคำซักถามต่าง ๆ อยู่เสมอ และสามารถรับฟังได้ด้วยความอดทนไม่เบื่อหน่าย แม้จุกจิก ตลอดจนคำล่วงเกินและคำตักเตือน วิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ โดยไม่เสียอารมณ์

๖. **คมภิรณฺจ กถํ กตฺตา** กล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งได้ หมายถึงความสามารถในการอธิบายเรื่องราวที่สำคัญลึกซึ้งซับซ้อนให้เข้าใจได้ และนำประชาชนให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกยิ่งขึ้นไป

๗. **โน จฺจุจฺจาเน นิโยชเย** ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อม กล่าวคือไม่ชักชวนให้ทำในสิ่งที่ผิด รวมทั้งเรื่องที่ไม่เหมาะสม ไม่สมควรกระทำ

พระสงฆ์ ซึ่งเป็นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา มีหน้าที่ศึกษาประพฤติปฏิบัติพระธรรมเผยแผ่พระธรรมสืบต่อพระพุทธศาสนา มีคุณธรรมและหลักประพฤติที่ต้องปฏิบัติมากมาย โดยเฉพาะหน้าที่ที่สัมพันธ์กับคฤหัสถ์ คือ

๑. **อนุเคราะห์ชาวบ้าน** พระสงฆ์อนุเคราะห์คฤหัสถ์ตามหลักปฏิบัติในฐานะที่ตนเป็นเสมือนทิศเบื้องบน^{๘๘} ดังนี้

๑.๑ **ปาปา นิวาเรณฺติ** ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว คือ ชี้ให้เห็นว่าความชั่วเป็นอย่างไร โทษของความชั่วเป็นอย่างไร และพยายามชักจูงให้เขาละเว้นจากความชั่วนั้น ๆ

๑.๒ **กลยาณฺ เนเวเสนฺติ** แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี หมายความว่าเพียงการละเว้นจากความชั่ว อย่างเดียวยังไม่นับว่าเป็นคนดีสมบูรณ์และยังไม่ปลอดภัยเพียงพอ เพราะอาจขาดสติ อาจหันเข้าหาความชั่วอีกได้ เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ต้องทำหน้าที่ประการที่สองคือ แนะนำให้ทำความดีเพิ่มขึ้น

๑.๓ **กลยาณฺเนน มนสา อนุกมฺปณฺติ** อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม กล่าวคือ แนะนำสั่งสอนด้วยความปรารถนาดี มุ่ง ประโยชน์ที่เขาจะพึงได้รับเป็นสำคัญ ไม่หวังอามิส ลาภยศ หรือชื่อเสียงใด ๆ เป็นการตอบแทน

๑.๔ **อสฺสตุํ สาเวณฺติ** ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง คือสอนประชาชนในสิ่งที่เขาไม่เคยสดับตรับฟังมาก่อน เพราะชาวบ้านส่วนมากมักยุ่งอยู่กับการประกอบอาชีพ ไม่ค่อยมีเวลาศึกษาและสดับพระธรรม พระสงฆ์ผู้ได้มีโอกาสศึกษาและปฏิบัติมากกว่าชาวบ้าน จึงต้องนำเอาสิ่งที่ตนได้เรียนรู้มาถ่ายทอดให้ชาวบ้านได้รับรู้ด้วยเช่นกัน

^{๘๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๗๒/๑๖๖.

๑.๕ **สุตัม ปริโยทเพนติ** ชี้แจงอธิบายทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง บางเรื่องที่เข่าฟังมาแล้วเกิดความสงสัยไม่แน่ใจ ก็ต้องชี้แจงให้เขาเข้าใจแจ่มแจ้งจนหายสงสัย โดยรู้จักอธิบายยกเยื้องหลายแง่มุม จับประเด็นสำคัญมาขยายความชี้แจงให้ชัดเจน

๑.๖ **สคคสส มคัม อาจิกขนติ** บอกทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ สุขความเจริญ อันหมายถึง การทำหน้าที่เป็นมรรคนายก คือผู้นำทาง แนะนำทางดำเนินชีวิตที่ติงามและเป็นประโยชน์แก่ประชาชน

๒. **หมั่นพิจารณาตนเอง** คือ พิจารณาเตือนใจตนเองอยู่เสมอตามหลักปัพพชิต อภินิพิจจเวกขณะ (ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ) ๑๐ ประการ^{๘๙} คือ

๒.๑ **เวณณนิมมิ อชฌุคโต** เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์ สลัดแล้วซึ่งฐานะ ควรเป็นอยู่อย่างง่าย จะจู้จี้ถือตัวเอาแต่ใจไม่ได้

๒.๒ **ปรปฏูปทธา เม ชีวิกา** ความเป็นอยู่ของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ต้องอาศัยเขาเลี้ยงชีพ ควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย และบริโภคปัจจัย ๔ โดยพิจารณา ไม่บริโภคด้วยตัณหา

๒.๓ **อณโณ เม อากปโป กรณีย** เรามีอากัปิริยาที่พึงทำต่างจากคฤหัสถ์ อากักริยาใด ๆ ของสมณะเราต้องทำอากักริยานั้น ๆ และยังจะต้องปรับปรุงตนให้ดียิ่งขึ้นไปกว่านี้

๒.๔ **กจจิ นุ โข เม อตตะ สีสโต น อุปวทติ** ตัวเราเองยังติเตียนตัวเราเองโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่

๒.๕ **กจจิ นุ โข มํ อนุวิจจ วิณญู สพฺรหมจารี สีสโต น อุปวทติ** เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ผู้เป็นวิญญูชนพิจารณาแล้วยังติเตียนเราโดยศีล ไม่ได้อยู่หรือไม่

๒.๖ **สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว** เราจักต้องถึงความพลัดพรากจากของรักของชอบใจไปทั้งสิ้น

๒.๗ **กมฺมสฺสโกมฺหิ กมฺมทายาโท กมฺมโยนิ กมฺมพณฺธุ กมฺมปฏิสฺสโร ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ กลฺยาณํ วา ปาปํ วา ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ** เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องเป็นทายาทของกรรมนั้น

๒.๘ **กถมฺภูตสฺส เม รตฺติณทิวา วิติปตฺตติ** วันคืนล่วงไป ๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่

๒.๙ **กจจิ นุ โข หิ สฺสยวาทาเร อภิรมามิ** เรายินดีในที่สงัดอยู่หรือไม่

๒.๑๐ **อตฺถิ นุ โจ เม อุตฺตริมฺนุสฺสธมฺมา อลฺมรียวณทสฺสนวิเสโส อธิคโต โสหํ ปจฺฉิเม กาเล สพฺรหมจารีหิ ปุณฺณโร น มํ ภวิสฺสามิ** คุณวิเศษยิ่งกว่ามนุษย์สามัญที่เราบรรลุลแล้วมีอยู่หรือไม่ที่จะให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขิน เมื่อถูกเพื่อนบรรพชิตถามในกาลภายหลัง

พระสงฆ์ที่จะเป็นหลักแก่สังคมโลกได้ หรือมีอุปการะที่ดีต่อสังคมโลก หมายถึง พระสงฆ์ที่มีคุณสมบัติของพระสงฆ์ กล่าวคือ เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตรง ถ้าวางกันข้าม

^{๘๙} อก.ทสก. (บาลี) ๒๔/๔๘/๖๙.

คือ ปฏิบัติไม่ดี ปฏิบัติไม่ชอบ ปฏิบัติไม่ตรง ก็ไม่มีคุณสมบัติของพระสงฆ์ พระสงฆ์ที่ไม่มีคุณสมบัติของพระสงฆ์ ย่อมจะสู้ฆราวาสที่ดีไม่ได้

พระพุทธดำรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราพ้นแล้วจากบ่วง ทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ แม้ท่านทั้งหลายก็พ้นแล้วจากบ่วงที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ ท่านทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อเกื้อกูลแก่คนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่คนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^{๙๐}

พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป มีความเคารพศรัทธา เชื่อมั่นในสังฆรัตนะ จะสังเกตเห็นได้จากการใช้สรรพนามเรียกขานพระสงฆ์ว่า “พระคุณเจ้า” บ้าง “พระอาจารย์” บ้าง ซึ่งเป็นคำเรียกขานด้วยความเคารพศรัทธาในคุณของพระสงฆ์ทั้งสิ้น และยิ่งกว่านั้น พุทธศาสนิกชนก็มีความศรัทธาเชื่อมั่นในสังฆคุณ ๙ ประการดังที่กล่าวมาแล้ว

๖.๒ อานุภาพของพระรัตนตรัย^{๙๑}

อานุภาพของพระรัตนตรัย หมายถึง ความยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า มีอำนาจและฤทธิ์เดชหาประมาณมิได้ ดังในพุทธวรรคว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอจินไตย พระธรรมของพระพุทธเจ้าก็เป็นอจินไตย สำหรับผู้ที่เลื่อมใสในอจินไตย ย่อมมีวิบากเป็นอจินไตย^{๙๒}

อานุภาพของพระรัตนตรัย อรรถกถาจารย์ท่านกล่าวไว้ในรัตนสูตรนี้เมื่อครั้งกรุงเวสาลี ถูกภัย ๓ อย่างคือ ทุพภิกขภัย อดนุสสภัย และโรคภัยเบียดเบียน พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนท์ทำพระปริตร ด้วยอานุภาพของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ภัยพิบัติต่าง ๆ ก็หายไป^{๙๓} นับตั้งแต่นั้นมา พุทธศาสนิกชนจึงมีการสืบทอดการทำน้ามนต์กันมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงลำดับการสวดพระปริตร เพื่อรักษาคนที่ถูกอมนุษย์เข้าสิงไว้ในอรรถกถาอานาปิยสูตรว่า

อิธ ปน จตฺวา ปรีตตสฺส ปริกมฺมํ กเถตพฺพํ. ปจฺมเมว ทิ อานานาปิยสูตรํ น ภณิตพฺพํ เมตตสฺส ตํ ธชคฺคสฺส ตํ รตนสฺส ตณฺตี อิมานิ สตฺตาหํ ภณิตพฺพานิ. สเจ มุญฺจติ สุนฺทโร. โน เจ มุญฺจติ อานานาปิยสูตรํ ภณิตพฺพํ ตํ ภณนฺเตน ภิกฺขุนา ปิณฺณํ วา มํสํ วา น ขาติตพฺพํ สฺสาเน น วสิตพฺพํ. กสฺมา ? อดนุสฺสา โอภาสํ ภณนฺติ. ปรีตตกรณญฺจํ หริตฺตฺพลิตํ กาเรตฺวา ตตถ ปรีสุทฺธํ อาสนํ ปณฺณเปตฺวา นิสีทิตพฺพํ ฯลฯ^{๙๔} แต่ว่าพึงยืนอยู่ ณ ที่นี้แล้ว กล่าวบริกรรม

^{๙๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๒๗.

^{๙๑} เมธี เมธีสถิตนันท, “ศึกษาวิเคราะห์การเข้าถึงพระรัตนตรัยในปฐมสมณานิสกสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนดรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๕๐.

^{๙๒} ดุราลัยเถียรใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๒/๑๒.

^{๙๓} ดุราลัยเถียรใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๒๓๐-๓๒๙.

^{๙๔} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๒๘๒/๑๖๑.

พระปริตร แต่ไม่ควรสวดอาถรรพณ์ก่อน ควรสวดเมตตสูตร ธัมมสูตร รัตนสูตร ตลอด ๗ วัน หากพ้นไปได้เป็นการดี หากไม่พ้น ควรสวดอาถรรพณ์สูตร ภิกษุผู้สวดอาถรรพณ์สูตรนั้น ไม่ควรฉนบ่งหรือเนื้อ ไม่ควรอยู่ในป่าช้า เพราะพวกอมนุษย์จะได้โอกาส สถานที่ที่จะสวดพระปริตร ควรทำให้มีหญ้าเขียวชอุ่ม ปูอาสนะให้เรียบร้อย แล้วนั่งสวด

สำหรับอาถรรพณ์สูตร ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการเรียกร้องขอความเป็นธรรมต่อท้าว มหาราชทั้ง ๔ ว่าบริวารของท่าน เช่นยักษ์ คนธรรพ์ กุมภัณฑ์ นาค และอมนุษย์ต่าง ๆ มาก่อกวน มนุษย์ ขอให้ท่านส่งเสนาบดีหรือเจ้าหน้าที่จับตัวไปลงโทษ พุทธบริษัทควรเรียนบทพระปริตรไว้ เพื่อป้องกันภัยพิบัติ ตามที่ท้าว มหาราชทั้ง ๔ ได้มาบอกมนต์เครื่องรักษาชื่ออาถรรพณ์ เพื่อ คุ่มครอง เพื่อรักษา เพื่อไม่เบียดเบียน เพื่ออยู่สำราญของภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย^{๙๕}

สำหรับอานุภาพของพระรัตนตรัย ที่ใช้ในการดำรงชีวิตอยู่ พระพุทธเจ้าทรงแนะวิธีทำ ไว้ให้เป็นแบบอย่างแก่พุทธศาสนิกชนเพื่อให้เห็นความสำคัญของอานุภาพในพระรัตนตรัยอันหา ประมาณมิได้ ดังในอายุวัฒนกุมาร พระพุทธเจ้าทรงแนะนำพราหมณ์ผู้เป็นพ่อให้นิมนต์พระมา เจริญพระพุทธรูปให้กับอายุวัฒนกุมารซึ่งเหลือเวลาอายุขัยในความเป็นมนุษย์ได้อีก ๗ วัน ครั้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้สวดพระปริตรให้กับอายุวัฒนกุมารจึงมีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปี

อานุภาพแห่งพระรัตนตรัยนี้มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกมากมายดังเช่นลูกนกค่อมในวัฏฏก โปตกจริยา พระโพธิสัตว์เกิดเป็นลูกนกค่อม ไฟป่าเกิดไหม้ขึ้น ตนเองไม่สามารถที่จะบินหนีไฟที่ กำลังไหม้ไปได้ จึงทำสัจจะอธิษฐานระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้พิชิตมารระลึกถึงกำลังของพระธรรม ไฟที่กำลังไหม้อยู่ดับลงเหมือนจุ่มน้ำ

ในคัมภีร์อุปทานกล่าวประวัติในอดีตชาติของพระเถระต่าง ๆ ไว้หลายท่านที่ระลึกถึง คุณพระรัตนตรัย ด้วยอานุภาพของพระรัตนตรัยทำให้สามารถพ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาตได้มากมายหลายท่านเช่น

พระพุทธสัพพัญญูเถระ ได้ยินว่าพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลกเกิดความศรัทธาจึงออก เดินทางไปหาพระพุทธเจ้าพร้อมกับลูกศิษย์ ระหว่างทางเกิดเจ็บป่วยขึ้นจึงได้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า แล้วสิ้นชีวิต ณ ที่นั้น ด้วยอานุภาพของการระลึกถึงพระพุทธเจ้าในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย^{๙๖}

พระภิกษุทายกเถระ ได้ถวายน้ำหวานไหลออกจากเหง้าบัว น้ำนมและเนยใสไหลออก จากก้านบัวแต่พระพุทธเจ้าแล้วระลึกถึงท่านที่ได้ทำไว้ ขณะนั้น ไฟผ่าลงตรงที่ท่านนั่งถึงกับความ ตาย ด้วยผลแห่งการระลึกถึงท่านนั้นในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากนี้ไป ท่านจึงไม่รู้จักทุกคติเลย^{๙๗}

พระสรณคมนิยเถระ สมัยนั้นท่านเป็นพรานเนื้อมาขอพึ่งพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ ด้วยอานุภาพของการเข้าถึงในพระรัตนตรัย ไม่รู้จักทุกคติเลย^{๙๘}

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๒.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๙/๑๓๕.

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๗/๑๓๘.

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๖/๔๕๘.

เจ้าสรณานิศาการะ ที่ชอบเสวยน้ำจันท์ด้วยอาณุภาพของผู้เข้าถึงพระรัตนตรัยก่อน
สวรรคต จึงสมาทานศีล ระลึกถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึกของตน พระพุทธเจ้าทรง
พยากรณ์ว่าเป็นโสดาบัน^{๙๙}

การเข้าถึงพระรัตนตรัยจึงมีอาณุภาพดังที่กล่าวมา และยังมีอีกมากมายไม่สามารถ
กล่าวได้หมด ซึ่งอาณุภาพของพระรัตนตรัยมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๒ และ ๓๓ ต่าง
กล่าวถึงประวัติของพระเถระและพระเถรีที่ได้บำเพ็ญตนในอดีตชาติจนมาบรรลุนิพพานเป็นพระ
อรหันต์ในสมัยพระพุทธเจ้าโคตม ทุกท่านล้วนแต่เข้าถึงพระรัตนตรัยมาด้วยกันทั้งสิ้น ด้วย
อาณุภาพของพระรัตนตรัยทั้งหลายที่เป็นอจินไตย คือไม่อยู่ในวิสัยที่จะคิดได้ ท่านเหล่านั้นจึงพบ
แต่สุคติในโลกมนุษย์กับเทวโลกเท่านั้น

อาณุภาพแห่งพระรัตนตรัยนี้จึงเป็นสิ่งที่ประเสริฐสูงสุดในพระพุทธศาสนา พุทธบริษัท
ทั้งหลายในปัจจุบัน ได้นำมาใช้สำหรับการกล่าวคำอวยพรแก่บุคคลต่าง ๆ ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่ให้ด้วย
วาจาอันประเสริฐ เพราะเป็นอาณุภาพที่ยิ่งใหญ่ซึ่งไม่มีผู้ใดสามารถประมาณได้ ดังเช่น พระภิกษุ
สงฆ์ในปัจจุบันอวยพรให้แก่พุทธบริษัท ด้วยอาณุภาพแห่งคุณพระรัตนตรัยซึ่งเป็นภาษาบาลีว่า

ภวตุ สัพพมงคลิ

รทขนตุ สัพพเทวตา

สัพพพุทธานุภาเวน

สทา โสตถิ ภวันตุ เต

ขอมงคลทุกประการจงมีแก่ท่าน ขอเทวตาทั้งปวงคุ้มครองท่าน ด้วยอาณุภาพ
ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ขอความสวัสดิ์ทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ทุกเมื่อเทอญ

ภวตุ สัพพมงคลิ

รทขนตุ สัพพเทวตา

สัพพธมมานุภาเวน

สทา โสตถิ ภวันตุ เต

ขอมงคลทุกประการจงมีแก่ท่าน ขอเทวตาทั้งปวงคุ้มครองท่าน ด้วยอาณุภาพ
ของพระธรรมทั้งปวง ขอความสวัสดิ์ทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ทุกเมื่อเทอญ

ภวตุ สัพพมงคลิ

รทขนตุ สัพพเทวตา

สัพพสงฆานุภาเวน

สทา โสตถิ ภวันตุ เต

ขอมงคลทุกประการจงมีแก่ท่าน ขอเทวตาทั้งปวงคุ้มครองท่าน ด้วยอาณุภาพ
ของพระสงฆ์ทั้งปวง ขอความสวัสดิ์ทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ทุกเมื่อเทอญ^{๑๐๐}

ดังนั้น อาณุภาพของพระรัตนตรัยจึงหมายถึงความเป็นอจินไตย บุคคลใดเข้าถึงย่อมพ้น
จากทุกข์ ทำให้แคล้วคลาดจากภัยอันตราย หวาดกลัว ขนพองสยองเกล้า ประสพแต่ความสุข ชัก
นำให้เกิดในสุคติภพ ดังท้าวสักกะจอมเทพพระองค์ให้คำยืนยันว่าการเข้าถึงพระรัตนตรัยนั้น ครั้น
เมื่อเกิดเป็นเทวดาแล้วได้อานิสงส์ ย่อมเด่นล้ำกว่าเทวดาพวกอื่นด้วยฐานะ ๑๐ ประการคือ ด้วย
อายุอันเป็นทิพย์ วรรณะอันเป็นทิพย์ สุขอันเป็นทิพย์ ยศอันเป็นทิพย์ ความเป็นใหญ่อันเป็นทิพย์

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๒๙.

^{๑๐๐} ธนิต อยู่โพธิ์, ไตรสรณคณณ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๑), หน้า ๕๔.

รูปอันเป็นทิพย์ เสียงอันเป็นทิพย์ กลิ่นอันเป็นทิพย์ รสอันเป็นทิพย์ โผฏฐัพพะอันเป็นทิพย์^{๑๐๑} ดังที่ได้พรรณนาอานาภาพมาแล้วเป็นต้น

๖.๓ ความสำคัญของพระรัตนตรัย

คำว่า สรณะ ท่านนิยามไว้ว่า เป็นเครื่องระลึก ที่พึ่ง สิ่งอันจะรักษา ที่ระลึกอันเป็นที่พึ่ง โดยความก็คือสิ่งที่เป็นหลักในการดำรงชีวิตเพื่อความสุขสวัสดิ์ ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ โดยสิ่งนั้นจะทำหน้าที่ป้องกัน บำบัดความชั่ว ทุกข์ ภัย โรค เพิ่มพูนรักษาพัฒนาความดีงามในด้านต่าง ๆ

ข้อนี้ท่านรับรองไว้โดยภาพรวมตามคำของอนาคามีพรหมที่กล่าวต่อพระพักตร์ พระพุทธเจ้าท่ามกลางพระอรหันต์ทั้งหลาย และที่สำคัญคือยืนยันจากประสบการณ์ตรงส่วนตัวของท่านที่ทำให้ท่านเป็นอนาคามีพรหมอยู่ในขณะนั้น มาจากการถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ความว่า

เย เกจิ พุทธํ สรณํ คตาเส

น เต คมิสสนติ อปายภูมิ

ปหาย มานลํ เทหํ เทวกายํ ปรีปุเรสสนติ^{๑๐๒}

บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

จักไม่ไปสู่อปายภูมิ ละร่างกายอันเป็นของมนุษย์แล้ว

จักบังเกิดเป็นเทวดาโดยสมบูรณ์^{๑๐๓}

บุคคลเกิดขึ้นมาพร้อมกับความกลัว ความกลัวจึงเป็นสัญชาตญาณของบุคคลรวมทั้งสัตว์โลกประเภทอื่นด้วย หากพิจารณาให้ลึกลงไปแล้วจะเห็นว่าสาเหตุของความกลัวที่แท้จริงเกิดมาจากความรัก หมายความว่าเรากลัวสิ่งที่เรารัก เราหวงแหนสิ่งที่เราครอบครองเป็นเจ้าของจะได้รับอันตราย นั่นก็คือเรารักสิ่งใดมากเราก็ก้าวสิ่งนั้นจะเป็นอันตราย

หากถามว่าอะไรคือสิ่งที่บุคคลรวมทั้งสัตว์โลกประเภทอื่นรักมากที่สุด คำตอบก็คงหนีไม่พ้นชีวิต หมายถึงชีวิตของแต่ละบุคคลเป็นสิ่งที่มีความมากที่สุดและเป็นสิ่งที่เรารักและหวงแหนมากที่สุด แม้แต่ทรัพย์สินเงินทองหรือสมบัติอื่น ๆ ก็ดูจะเป็นรองชีวิต หากมีความจำเป็นที่เราจะต้องสูญเสียหรือให้สละสิ่งที่เรารัก เราพร้อมที่จะสละทรัพย์สินเงินทองไป รวมทั้งหน้าที่การงานเกียรติยศชื่อเสียง แม้กระทั่งอวัยวะร่างกายบางส่วนไปเพื่อรักษาชีวิตเอาไว้ เพราะเราถือว่าสมบัติอื่น ๆ เป็นของนอกกาย ดังคำกล่าวที่เราคุ้นเคยกันว่า เงินทองเป็นของนอกกาย ไม่ตายก็หาใหม่ได้

บุคคลเมื่อเกิดความกลัวอันตรายจะเกิดแก่ชีวิต มักจะแสวงหาความปลอดภัยให้แก่ตัวเอง และพวกพ้องบริวาร ซึ่งมีวิธีการที่แตกต่างกันออกไปตามความเชื่อและพื้นฐานทางด้านปัญญา เช่น

๑. อาศัยธรรมชาติ คือ กราบไหว้บูชาต้นไม้ ป่าเขาลำเนาไพร เนินดิน จอมปลวก ต้นกล้วย หมู เห็ด เป็ด ไก่ที่รูปร่างแปลกประหลาดต่าง ๆ ฯลฯ

^{๑๐๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๑/๓๖๓.

^{๑๐๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๗/๓๐., (ไทย) ๑๕/๓๗/๕๐.

^{๑๐๓} ดูเทียบ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๑-๓๓๒/๒๖๑-๒๖๒

๒. อาศัยอำนาจที่มองไม่เห็น คือ ศาลเจ้า ศาลพระภูมิ การบนบานศาลกล่าว การเซ่นบวงสรวง

๓. อาศัยพิธีกรรม คือ การสะเดาะเคราะห์ การรดน้ำมนต์ ดูหมอ เสี่ยงทาย ไสยศาสตร์

๔. อาศัยเครื่องรางของขลัง คือ แขนงตะกรุด หรือวัตถุธาตุอื่นที่สมมติว่าศักดิ์สิทธิ์

สิ่งเหล่านี้เป็นที่พึ่งได้เพียงในระดับหนึ่งเท่านั้น คือ ช่วยผ่อนคลายความหวาดวิตกกังวล ปลอดภัย เป็นกำลังใจ และลดความหวาดกลัวลงได้บ้าง นั่นก็คืออาจช่วยให้สบายใจขึ้นบ้างเท่านั้น แต่มีใช้ที่พึ่งที่ปลอดภัย ไม่เป็นที่พึ่งอันสูงสุด เพราะบุคคลเมื่อพึ่งสิ่งเหล่านี้แล้วก็ยังไม่หลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้ กล่าวคือยังมีความทุกข์อยู่เหมือนเดิม หรือบางกรณีกลับเป็นการเพิ่มความทุกข์ เพิ่มปัญหามากขึ้นให้แก่ชีวิต

ในพระพุทธศาสนาถือว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเพียงที่พึ่งภายนอก ซึ่งไม่ว่าชนิดใดก็ตามไม่สามารถปลดปล่อยความทุกข์ โดยเฉพาะความทุกข์ภายในคือทุกข์ทางใจได้ การแก้ปัญหาคความกลัวภัย ด้วยอาศัยที่พึ่งภายนอกดังกล่าว อย่างมากก็เพียงช่วยผ่อนคลายความวิตกกังวลเท่านั้นดังพระพุทธพจน์ว่า

พหู เว สรณํ ยนฺติ

อารามรฺกฺขเจตฺยานิ

เนตํ โข สรณํ เขมํ

เนตํ สรณมคฺคม

โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ

จตฺตาริ อริยสจฺจานิ

ทฺกฺขํ ทฺกฺขสมฺปปทาํ

อริยญฺจญฺจคิกํ มคฺคํ

เอตํ โข สรณํ เขมํ

เอตํ สรณมคฺคม

ปพฺพตานิ วณานิ จ

มนุสฺสา ภัยตชฺชิตา.

เนตํ สรณมุตฺตมํ

สพฺพทฺกฺขา ปมฺจุจติ.

สํญญจ สรณํ คโต

สมฺมปฺปญฺญา ย ปสฺสตี.

ทฺกฺขสฺส จ อติกุฏฺมํ

ทฺกฺขุปสมคามินิ.

เอตํ สรณมุตฺตมํ

สพฺพทฺกฺขา ปมฺจุจติ.^{๑๐๔}

มนุษย์จำนวนมาก ผู้ถูกภัยคุกคาม ต่างถึงภูเขาลำไย อาราม และรุกขเจดีย์เป็นสรณะ

นั่นมิใช่สรณะอันเกษม นั่นมิใช่สรณะอันสูงสุด เพราะผู้อาศัยสรณะเช่นนั้น ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ ย่อมใช้ปัญญาขบพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ ประการ คือ

ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความสงบระงับทุกข์

^{๑๐๔} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๘-๑๘๙/๕๐-๕๑.

นั่นเป็นสรณะอันเกษม นั่นเป็นสรณะอันสูงสุด เพราะผู้อาศัย
สรณะเช่นนั้นย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้^{๑๐๕}

สำหรับพุทธศาสนิกชนแล้ว พระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า
เท่านั้นเป็นที่พึ่งที่ระลึกอันประเสริฐสูงสุด เป็นที่พึ่งอันเกษมสามารถคุ้มครองให้ปลอดภัยได้อย่าง
แท้จริง ทุกครั้งที่เรากราบพระรัตนตรัยขอให้ระลึกถึงความดีงามของพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า
พระสังฆเจ้า น้อมนำมาเป็นแนวทางสำหรับการดำรงชีวิต โดยการประพฤติปฏิบัติตนหล่อหลอม
ให้เป็นพฤติกรรมที่ไม่เป็นพิษภัยแก่ใคร ๆ อย่างน้อยก็ไม่ฆ่า ไม่เบียดเบียนเพื่อนมนุษย์และสัตว์
โลกด้วยกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบ ไม่ล่วงละเมิดสิทธิ ไม่โกหกปลิ้นปล้อนหลอกลวง ไม่เสพสิ่งเสพติด
ให้โทษ

พุทธศาสนิกชนพึงตระหนักอยู่เสมอว่า กราบพระก่อนนอนอย่าเพียงแต่อ้อนวอนขอพร
พระคุ้ม บันบันร้องขอสิ่งต่าง ๆ จากพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า เพราะนั่นไม่ใช่
วิถีแห่งพุทธะ แต่จงหมั่นปลูกจิตสำนึกระลึกถึงคุณความดีของท่าน ตั้งปณิธานให้แน่วแน่ในอันที่จะ
ปฏิบัติตามโดยยึดถือท่านเป็นแบบอย่าง ด้วยความศรัทธาเชื่อมั่นอันแน่วแน่มิเสื่อมคลาย

พระรัตนตรัยคือองค์ประกอบสำคัญของพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกชนต้องถึงพระ
รัตนตรัย เป็นหน้าที่หลัก คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป้าหมายของการนับถือพระ
รัตนตรัยคือการศึกษาให้รู้ว่าพระรัตนตรัยมีคุณอย่างไร จะเข้าถึงพระรัตนตรัยได้อย่างไรและมี
ประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตอย่างไร

พุทธศาสนิกชนเมื่อศึกษาเข้าใจพระรัตนตรัยดีแล้ว ต้องดำเนินชีวิตอยู่ภายใต้ร่มเงาของ
พระรัตนตรัย ปฏิบัติโดยชอบ ถ้ายกแบบคุณของพระพุทธเจ้า และคุณของพระสงฆ์เข้าสู่ตน โดย
การปฏิบัติตามพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอน ให้เหมาะสมแก่ฐานะและภาวะของตน อันจะเป็น
วิถีให้ได้รับประโยชน์จากการนับถือพระรัตนตรัยตามสมควรแก่การปฏิบัติ การนับถือพระรัตนตรัย
จึงมีเป้าหมายที่การนำพระธรรมมาปฏิบัติ เพราะพระธรรมเป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนา

การรู้จักพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้าอย่างแท้จริง คือ การเข้าถึงพระ
ธรรม คุณพระรัตนตรัยจะมีจริงก็เฉพาะผู้ปฏิบัติตามพระรัตนตรัย ถ้าเราปฏิบัติถูกต้องตามพระ
ธรรม แม้เราจะไม่ขอให้พระรัตนตรัยช่วยเหลือคุ้มครอง คุณของพระรัตนตรัยก็จะปรากฏขึ้นเอง

พระรัตนตรัยโดยเป้าหมายที่แท้จริง คือ ความรู้เรื่องการดับทุกข์ การดับทุกข์ได้ คือ
พระพุทธเจ้า ตัวการดับทุกข์คือพระธรรม และผู้ที่ได้รับความสงบร่มเย็นเพราะการดับทุกข์ได้ คือ
พระสงฆ์

บุคคลจะเป็นใครก็ได้ เด็ก ผู้ใหญ่ บัณฑิต ทุศีล ที่ได้รับความสงบร่มเย็นเพราะความดับ
ทุกข์ คือ พระสงฆ์ และถ้าเป็นพระสงฆ์โดยรูปแบบและสามารถทำอย่างนั้นได้ ก็ถือว่าเป็นพระสงฆ์
ทั้งภายในและภายนอก

^{๑๐๕} ทุกข์ทั้งปวง หมายถึงวัฏฏทุกข์ทั้งสิ้น (พ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๒/๑๘๗)

พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า แม้จะต่างกันโดยชื่อก็จริง แต่โดยใจความแล้วเป็นอันเดียวกัน เพราะไม่แยกจากกัน กล่าวคือเป็นพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า โดยคุณสมบัติ มีหลักการเป็นอันเดียวกันไม่สามารถแยกออกจากกันได้

พระพุทธเจ้าผู้ทรงสอนให้สังคมโลกประพฤติปฏิบัติชอบด้วยกาย วาจา ใจ ตามพระธรรมวินัย ซึ่งเรียกรวมกันว่าพระพุทธศาสนา เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่จารึกไว้ว่าเป็นบุคคลคนหนึ่งที่ได้ใช้ความเพียรพยายามแสวงหาทางความจริงในธรรมชาติ เพื่อจะช่วยพระองค์เองและสังคมโลกให้หลุดพ้นจากความทุกข์ที่กำลังประสบอยู่ และพ้นจากความทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ

จนในที่สุดพระองค์ได้ตรัสรู้ คือ ค้นพบและเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในพระธรรมที่เป็นความจริงในธรรมชาติของมนุษย์ จึงได้พระนามว่าพระพุทธเจ้า แปลว่า ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน และปลุกคนอื่นให้ตื่นจากความหลับด้วย โดยอาศัยพระมหากรุณาธิคุณที่มีอยู่แสดงพระธรรมสอนสังคมโลกให้เป็นผู้ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ จนบุคคลเหล่านั้นได้รับความสุขความเจริญตามสมควรแก่การประพฤติปฏิบัติของตน

พระพุทธเจ้าทรงสอนสังคมโลกถึงวิธีที่มีความสุขความเจริญทั้งทางโลกและทางธรรม ผู้ดำเนินตามคำสอนของพระพุทธองค์อาจเลือกวิถีชีวิตที่ตนสามารถปฏิบัติได้

พระธรรม คือ พระธรรมวินัยที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. คำสั่ง หมายถึงระเบียบที่บุคคลจะต้องประพฤติปฏิบัติตาม มีทั้งข้อห้ามไม่ให้กระทำ ถ้าใครทำก็เป็นความผิด และขออนุญาตให้กระทำ ถ้าใครไม่ทำตามก็ถือว่ามีความผิด

๒. คำสอน คือ พระธรรมที่เป็นความจริง ความดีงาม เป็นพวกกุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ซึ่งเกิดขึ้นจากการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ และนำพระธรรมเหล่านั้นมาสอนสังคมโลก เพื่อให้สามารถรู้ในสิ่งที่ควรรู้ ละเว้นในสิ่งที่ควรละเว้น ได้รับผลเป็นความสุข ความเจริญ ตามสมควรแก่เหตุที่ทรงสอนให้ลงมือประพฤติปฏิบัติ ดังนั้น พระธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้าอันเป็นผลจากความพยายามในการแสวงหาความจริง

พระสงฆ์ คือ กลุ่มคนที่เกิดความเชื่อความเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้า ยอมสละเพศฆราวาสออกมาบวชในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นหมู่คนที่ฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้า และพระสงฆ์ที่เข้ามาบวชนั้นจะต้องกระทำสิ่งที่เรียกว่าหน้าที่ คือ

๑. ศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้า
๒. ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า
๓. สอนให้ผู้อื่นปฏิบัติดีปฏิบัติชอบตาม

พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า ถือว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึกอันประเสริฐที่สุดสำหรับพุทธศาสนิกชน ท่านจึงบัญญัติชื่อเฉพาะเพื่อเรียกรวมกันว่า รตนะ และเหตุที่พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้าได้ชื่อว่ารตนะ คือ แก้วอันประเสริฐที่สุดเพราะ

๑. เป็นปฐมนิยัตถุอันบุคคลเทิดไว้ในดวงใจ
๒. เป็นของมีค่ามาก ทรงคุณค่าอันไม่อาจนับได้

๓. บุคคลเห็นได้โดยยาก คนอหิงสาตัณหาไม่อาจสัมผัสได้

เมื่อกล่าวโดยสรุป พระรัตนตรัยว่าโดยองค์ประกอบของพระรัตนตรัย อานุภาพของพระรัตนตรัย ความสำคัญของพระรัตนตรัยในพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกชนต้องถึงพระรัตนตรัยเป็นหน้าที่หลักที่เป็นขั้นต้น คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า เป้าหมายของการนับถือพระรัตนตรัยคือการศึกษาให้รู้ว่าพระรัตนตรัยมีคุณอย่างไร จะเข้าถึงพระรัตนตรัยได้อย่างไร และมีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตอย่างไร

พุทธศาสนิกชนเมื่อศึกษาเข้าใจพระรัตนตรัยดีแล้ว ต้องดำเนินชีวิตอยู่ภายใต้ร่มเงาของพระรัตนตรัย ปฏิบัติโดยชอบ ถ้ายแบบคุณของพระพุทธเจ้า และคุณของพระสงฆ์เข้าสู่ตนโดยการปฏิบัติตามพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เหมาะสมแก่ฐานะและภาวะของตน อันจะเป็นวิถีให้ได้รับประโยชน์จากการนับถือพระรัตนตรัยตามสมควรแก่การปฏิบัติ การนับถือพระรัตนตรัยจึงมีเป้าหมายที่การนำพระธรรมอันเป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติ อย่างนี้ถือว่าเป็นความเข้าใจพระรัตนตรัยได้อย่างถูกต้องตามหลักของพระพุทธศาสนา ยิ่งความเชื่อความเลื่อมใสที่ถูกต้องและมั่นคงในพระรัตนตรัยให้บังเกิดมีแก่พุทธบริษัทสืบไป ดังนั้น พระรัตนตรัยในรัตนสูตรจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะประกอบด้วยคุณานุภาพมากดังที่ได้นำเสนอมาด้วยประการฉะนี้

อย่าไปยำเหี้ยม بدنยามฉนวนตรอก

อย่าไปหลอกลวงใจใครให้มีหวัง

อย่าไปแก่งรักใคร่ใคร่จริงจัง

อย่าไปมังสิบลำเล้าไม่เท่าดู

อย่าไปวัดความดีที่ร่ายฉนวน

อย่าไปวัดค่าของคนที่เปื้อนอกหู

อย่าไปรอดวงชะตามาอุ้มชู

อย่าไปผูกพันของผองดี

บรรณานุกรม

(ก) ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ-
มกราคม : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

_____. อรรถกถาภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์-
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

_____. ฎีกาภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

(ข) ข้อมูลทุติยภูมิ

ธนิต อยู่โพธิ์. ไตรสรณคัมภีร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๑.

พระคันธสาราภิงค์. วุทธทศมัยนุชรี ศึกษาเปรียบเทียบวัฒนธรรมบาลี, กรุงเทพมหานคร : หจก. ซี
เอไอเซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๑

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ฉบับคำวัดที่ชาวพุทธควร
รู้, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.

พระพุทโธมหาราช. วิสุทธิมคฺคสส นาม ปกรณ์วิเสสสส ปจโม ภาโค. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระพุทโธปิยะมหาเถระ. ปทฺฐปสฺสตี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา ๓๕/๒๗๐ ถ.จรัลสนิทวงศ์
๖๒ เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๓.

พระโมคคัลลานมหาเถระ. อภิธานปฐพีปิกา และ อภิธานปฐพีปิกา สู่จิ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. โมคคัลลานพยากรณ์ ฉบับท่ามะโออาราม. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๒๑. (อัดสำเนา)

พระสังฆราชคณาจารย์. สุโพธาลังการมัญชรี. พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย พิมพ์ครั้งที่ ๑
กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยรายวันการพิมพ์ ๔๔/๘๐-๘๔ ถนนก้านน้มน้ำน้อย ซอยบุญ
มงคล แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง, ๒๕๔๖.

พระสัทธัมมโชติปาโลเถระ. กัจจายนสูตรนิตเทส คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนวิยาकरण. ปวรรต โดย
พระมหาณิมิตร ธมฺมสาโร. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์,
๒๕๔๕.

พระสัทธัมมสิริเถระ. สัททตถเภทจินดา และ สัททตถเภทจินดาทีปนี. พระมหานิมิต ธรรมสาโร

ปรีวรรต/แปล, กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖.

พระสิริมังคลาจารย์. มงคลัตถทีปนี ภาษาไทย ภาค ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระอัครวงษ์สเถระ. สัททนีติ ธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์. แปลโดย พระมหานิมิต

ธมมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๖.

_____ .สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิคุ, ๒๕๒๑.

พระอาจารย์สิงห์ ขนดยาคโม. พระไตรสรณคมณ์. สมุทรปราการ : ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๘.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรค เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖.

มหาอำมาตย์จตุรงค์พล. อภิธานปฏิบัติปิกากฎีกา ปรีวรรตโดยพระศรีสุทธิพงศ์ : กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์เทคนิค (๑๙), ๒๕๒๗.

มิลินทปัญหา (บาลี) กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

มิลินทปัญหา (ไทย) กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

เมธี เมธีสถิตนนท์. “ศึกษาวิเคราะห์การเข้าถึงพระรัตนตรัยในปฐมสมณานิสกกสูตร”. วิทยานิพนธ์

พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. คำบรรยายพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๑.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). ความหมายของพระรัตนตรัย. พิมพ์ครั้งที่

๒, กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ และคณะ. สัททธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี – ไทย เล่ม ๑.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖.

ประวัติผู้เขียน

๑. ชื่อภาษาไทย : พระมหาโกมล กมโล (แก้วดิ่ง)
ชื่อภาษาอังกฤษ : PHRAMAHA KOMON KAMALO (KAEODUENG)
๒. เกิด : วันจันทร์ ที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๕
๓. สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๙๒ หมู่ ๕ หมู่บ้านโคกทหาร ตำบลทัพเสด็จ
อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว ๒๗๑๘๐
๔. บรรพชา : ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๙ วัดตาพระยา ตำบลตาพระยา
อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว มีพระครูประทีปปัจจันตเขต
เป็นพระอุปัชฌาย์
๕. อุปสมบท : ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๗ วัดสุวรรณคีรี แขวงบางขุนนนท์
เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร มีพระเทพปริยัติโมลี
เป็นพระอุปัชฌาย์
๖. วันบรรจุเข้าเป็นพนักงาน : ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๕
๗. หน่วยงานที่สังกัด : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
พุทธโฆส นครปฐม
๘. สถานที่ติดต่อ
 - ๘.๑ ที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
พุทธโฆส นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามปราชญ์
จังหวัดนครปฐม ๗๓๑๗๐
 - ๘.๒ ที่วัด : ๓๒ วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร ถนนประชาธิปไตย แขวงสมเด็จ
เจ้าพระยา เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐
๙. ประวัติการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๐ สอบได้ ป.ธ.๘
พ.ศ. ๒๕๕๒ พุทธศาสตรบัณฑิต รุ่น ๔๔ (พร.บ.บาลีพุทธศาสตร)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๕๒ หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพครู (ป.วค.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๕๘ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.สันสกฤต)
มหาวิทยาลัยศิลปากร
๑๐. ประวัติการทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
พุทธโฆส นครปฐม
พ.ศ. ๒๕๔๕-๒๕๕๐ เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป
พ.ศ. ๒๕๔๗-๒๕๕๑ ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาเขต

พ.ศ. ๒๕๕๐-ปัจจุบัน อาจารย์
 พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๕๔ หัวหน้าฝ่ายวิชาการและวิจัย
 พ.ศ. ๒๕๖๐-ปัจจุบัน รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์

๑๑. สาขาวิชาที่มีความชำนาญ :

- ๑๑.๑ ภาษาบาลี-สันสกฤต
- ๑๑.๒ พระพุทธศาสนา

๑๒. ผลงานวิชาการ :

๑๒.๑ เอกสารประกอบการเรียนการสอน

- : รายวิชาขุททกนิกายปาลิ ๒
- : รายวิชาพระสูตรตันตปิฎก
- : รายวิชาวรรณคดีบาลี
- : รายวิชาอภิธาน

๑๒.๒ หนังสือ

- พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัทททาวิเสส ชุด รู้ศัพท์ รู้ธรรม

๑๒.๓ บทความวิชาการ

- สัมภเวสี : บริบทและนัยของภาษาบาลีในสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนไป
- เกณฑ์การตัดสินความดีในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาอุปนิษัท : วิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบ
- ภาษาบาลี พื้นฐานทางการศึกษาพระพุทธศาสนา

๑๒.๔ งานวิจัย

- ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัทททาวิเสส
